

Міністерство освіти і науки України
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
Кафедра історії України
Інститут історії України НАН України

ВЕЛИКИЙ ТЕРОР
1937 – 1938 років:
ЖЕРТВИ ТА ВИКОНАВЦІ

Збірник наукових статей

Полтава – 2019

УДК 94(477) «1934/1938»:323.282(082)
В 27

Великий терор 1937 – 1938 років : жертви і виконавці : збірник наукових статей . – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2019. - 210 с.

Друкується за рішенням ученої ради Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол № 11 від 25 квітня 2019 року)

Рецензенти:

Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор, ректор ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Лук'яненко О.В., кандидат історичних наук, старший викладач кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін ПНПУ імені В.Г. Короленка

Редакційна колегія:

Степаненко М.І., доктор філологічних наук (головний редактор);

Бабенко Л.Л., доктор історичних наук (заступник головного редактора);

Сітарчук Р.А., доктор історичних наук;

Подкур Р.Ю., кандидат історичних наук;

Кокін С.А., кандидат історичних наук.

Від редакційної колегії:

Автори несуть відповідальність за повноту висвітлення зазначеної теми, системність викладу, достовірність наведених фактів, правильне цитування, написання власних імен та аббревіатур тощо. Статті подаються в авторській редакції.

У збірнику вміщені статті, присвячені аналізу політичних репресій радянської влади, під яких припадає на період 1937–1938 рр. Розглядаються питання історіографії проблеми, нові інтерпретації джерел, нові напрями та аспекти досліджень політичних репресій в Україні. Акцентується увага на проблемах меморіалізації жертв Великого терору, формування пам'яті про події на колективному й індивідуальному рівнях.

ЗМІСТ

<i>Подкур Р.Ю.</i> ІСТОРИОГРАФІЯ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937–1938 рр.: ДИНАМІКА, ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ	5
<i>Киридон А.М.</i> ВЕЛИКИЙ ТЕРОР: ПАМ'ЯТЬ І ПОСТПАМ'ЯТЬ	16
<i>Кокін С.А.</i> ПОЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ НКВС У КОНТЕКСТІ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937-1938 рр.: ДОСВІД ВИВЧЕННЯ В УКРАЇНІ	28
<i>Капустян Г.Т.</i> ДЕПОРТАЦІЯ ПОЛЬСЬКИХ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦІВ-ОСАДНИКІВ ІЗ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ (1940 р.)	46
<i>Романець Н.Р.</i> ПОКАЗОВІ СУДОВІ ПРОЦЕСИ НАД РАЙОННИМ КЕРІВНИЦТВОМ ЯК СКЛАДОВА АНТИШКІДНИЦЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ ДОБИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937–1938 рр.	52
<i>Кузіна К.С.</i> ОБРАЗ НАРКОМВУНСПРАВЦЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РАДЯНСЬКИХ ЗМІ (1937–1938 рр.)	60
<i>Петренко І.М.</i> ІСТОРИК НАТАЛІЯ МІРЗА-АВАКЯНЦ (1889-1940) ЯК ЖЕРТВА ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ В УКРАЇНІ	67
<i>Стрілець В.В.</i> СУДОВИЙ ПРОЦЕС У СПРАВІ СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ОЧИМА СУЧАСНИКІВ	80
<i>Мельничук О.А.</i> ВІДЛУННЯ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937-1938 РР. В СЕЛІ МЕЛЬНИКІВЦЯХ НА ВІННИЧЧИНІ	87
<i>Веденєєв Д.В.</i> ФАБРИКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ ПРОТИ ІЄРАРХІВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937–1938 РР	93
<i>Оліцький В.О.</i> КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА СУМЩИНИ У 1937–1938 РОКАХ: УМОВИ, МАСШТАБИ, НАСЛІДКИ	103
<i>Шевчук С.М.</i> УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЇ ТА КАРТОГРАФІЇ: ДОСЯГНЕННЯ ТА ВТРАТИ	113

<i>Киридон П.В.</i> ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРАВЛЯЧОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ЯК ПІДґРУНТЯ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ	122
<i>Довбня О.А.</i> РЕПРЕСІЇ ПРОТИ КОМПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ	130
<i>Блохин Д.</i> ДУХОВНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ: ЛЕНІНСЬКО-СТАЛІНСЬКІ РЕПРЕСІЇ	138
<i>Вільховик О.В.</i> ФОРМИ І МЕТОДИ ТЕРОРУ В СЕРЕДОВИЩІ ДЕМОБІЛІЗОВАНИХ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ У 1930-ИХ РР	146
<i>Нємцев І.А.</i> ПОЧАТОК ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ У ШАЛИГИНСЬКОМУ РАЙОНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	152
<i>Бабенко Л.Л.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ НКВС НА ПОЛТАВЩИНІ В 1930-ті рр.: ВЕЛИКИЙ ТЕРОР	160
<i>Якименко М.А.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ НА ПОЛТАВЩИНІ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ (ДО 85-РІЧЧЯ ТРАГЕДІЇ)	171
<i>Лахач Т.О.</i> ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНОГО АСПЕКТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933-Х РОКІВ	189
<i>Бондарчук Є.В.</i> ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ГОЛОДОМОРУ І КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ	196
<i>Сезін Д.С.</i> НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ «БОЛЬШОГО ТЕРРОРА» НА ОСНОВЕ ИЗУЧЕНИЯ ЛИЧНЫХ И СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЛ СОТРУДНИКОВ НКВД	200
<i>Сезін С.Ю.</i> ДЕЛО СТАРШИНЫ БЕЗРУЧКА ЧАПАЕВСКОЙ ДИВИЗИИ (АПРЕЛЬ 1937 ГОДА)	205

Подкур Роман Юрійович

*к.і.н, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України
(м. Київ)*

ІСТОРИОГРАФІЯ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937–1938 рр.: ДИНАМІКА, ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті аналізується історіографічний доробок вітчизняних науковців у вивченні механізму реалізації і перебігу масових операцій під час Великого терору 1937–1938 рр. Визначенні основні напрями досліджень, їхня специфіка, встановлена приблизна кількість репресованих громадян УРСР, вказані окремі типові недоліки наукових праць.

Ключові слова: історіографія, масові репресії, «національні» операції, органи державної безпеки, позасудові органи.

Проблема «злочинів сталінізму», «політичних репресій» стала предметом відкритого обговорення після виступу Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова на урочистому засіданні 2 листопада 1987 р., присвяченому 70-річчю Жовтневої революції. Він назвав політичні репресії «масовим злочином на ґрунті зловживання владою» [1, с.14]. Такий висновок генсек зробив після роздумів про зародження й функціонування «командно-адміністративної системи». Він виправдовував жорстку централізацію при проведенні індустріалізації, заявивши, що не було іншого виходу у наявній складній зовнішньо- й внутрішньополітичній ситуації.

За логікою М. Горбачова, утвердження командно-адміністративної системи в економіці спричинило її поширення на «надбудову», призвело до виникнення теорії «загострення класової боротьби», «обмеження демократичного потенціалу», створення атмосфери підозрілості, ворожнечі, нетерпимості й як наслідок – поява культу особи і проведення політичних репресій. Оцінка сталінських репресій у 1920–1930-х рр. здійснювалася партійним лідером на тлі економічних, політичних та соціальних досягнень у СРСР. Деформації партійні керівники вбачали лише у «політичній надбудові» тодішнього радянського суспільства.

Така ж подвійність у політичних оцінках репресій простежувалася у доповіді першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, присвяченій Жовтневому ювілею. Він кваліфікував, як і М. Горбачов, політичні репресії як відступ від ленінської політики, перекручення, прорахунки тощо [2, с.41]. Таким чином, отримавши політичний дозвіл на проведення досліджень, науковці провідних історичних установ приступили до вивчення періоду 1920–1930-х рр.

Великий терор був центральною подією у постанові про створення комісії політбюро ЦК КПРС від 28 вересня 1987 р. щодо додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних із репресіями, що мали місце у 1930–1940-х рр. і початку 1950-х рр. Потім упродовж 1988–1989 рр. було ухвалено ще 4 постанови політбюро ЦК КПРС про політичні репресії.

Але вони обмежувалися лише 1930-х – початком 1950-х рр. і акцентувалася увага на роботі позасудових органів – «двійок», «трійок», Особливої наради.

Така активність вищого політичного керівництва СРСР потрапила на ґрунт значного соціального запиту радянської громадськості. Поки історики дискутували й робили перші кроки у вивченні табуованої раніше тематики політичних репресій, партійно-радянське керівництво вирішувало в якому об'ємі інформувати суспільство про злочини сталінського режиму, письменники, журналісти, члени громадсько-політичних та культурологічних організацій почали активно оприлюднювати доступні архівні матеріали, спогади репресованих про політичні репресії. Наприкінці 1980-х рр. надзвичайною популярністю користувалися художні твори В. Гросмана «Жизнь и судьба», А. Рибакова «Дети Арбата», О. Бека «Новое назначение», М. Дудінцева «Белые одежды». Їхня популярність була зумовлена не лише літературним талантом авторів. Белетризовані факти політичних репресій 1930–1950-х рр. стали визначальними у читацькому ажіотажі. Як це могло статися у «найсправедливішому» радянському суспільстві: масові арешти, упереджене слідство, північні та сибірські табори ГУЛАГу переповнені безвинними громадянами, безсилля С.Кірова та інших вищих посадовців у боротьбі проти Й.Сталіна, та чи взагалі була ця сама боротьба? Що за постать така Й. Сталін – творець довгоочікуваного порядку, що наступив після хаосу війни та політичної боротьби чи злочинець, винуватець мільйонних втрат й катастрофічних економічних провалів? [3, с.66]. Такі думки хвилювали тодішніх читачів. На той час відповіді давали суб'єктивні твори, роздуми публіцистів та письменників, які формували історичну свідомість суспільства на побутовому рівні.

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. вчені намагалися зрозуміти причини і механізм ухвалення «репресивних» рішень вищим по-

літичним керівництвом СРСР, реалізацію Великого терору на регіональному рівні, виявити мотиви формування ознак «ворогів народу».

Якщо причини і механізм реалізації був достатньо швидко визначені за документами партійних органів і наказів НКВС СРСР, то критерії відбору «ворогів народу» було важко дослідити. Оскільки вагома частка арештованих були знаними й авторитетними партійцями, народженими орденами СРСР тощо. Про їхню участь в армії УНР чи Білій армії, різноманітних партійних угрупованнях початку ХХ сторіччя, партійних групах чи дискусіях 1920-х рр. у РКП(б) вже давно забули всі оточуючі. Водночас арешт пересічних громадян, які не брали участі у партійних дискусіях, повстанських загонах початку 1920-х рр. та інших так званих «контрреволюційних організаціях» теж викликав чимало запитань у дослідників.

Аналізуючи Великий терор, учені дійшли висновку про необхідність розрізняти широкомасштабні терористичні операції 1937–1938 рр. та перманентні репресивні акції щодо партійно-радянської, військової, культурної еліти СРСР. Обидві хвилі репресій ішли паралельно, однак вони мали різні завдання і мету[4, с.72].

Масові операції у 1937–1938 рр., за задумом Й. Сталіна, мали завершити двадцятилітню боротьбу з «соціально-ворожими елементами» та потенційною «п'ятою колоною» у СРСР. Більшовицькі лідери не змогли чітко окреслити критерії «ворога», які упродовж 1930-х рр. постійно змінювалися внаслідок тактичних політичних та економічних міркувань. Тому до радянських концтаборів направлялися нові соціальні й національні групи населення, частина громадян розстрілювалася [5].

Важливим напрямом досліджень стало вивчення національних операцій, що проводилися згідно із оперативними наказами та директивами НКВС СРСР стосовно окремих національних громад. Протягом другої половини 1937 – початку 1938 рр. у республіці здійснювалися масові репресії згідно циркулярів №68 від 22 серпня 1937 р. (про іноземців), №52691 від 22 грудня 1937 р. (про репресії серед китайців), №326 від 16 лютого 1938 р. (про репресії серед афганців), наказів №00593 від 20 вересня 1937 р. (про операцію по репресії колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці і реемігрантів з Манжоу-Го (харбінців), №00698 від 28 жовтня 1937 р. (про консульські зв'язки), №50215 від 11 грудня 1937 р. (операція по арештам греків), №202 від 29 січня 1938 р. (про арешти іранців), меморандуму №49990 від 30 листопада 1937 р. (латиська операція) тощо.

Упродовж 1937–1938 рр. в УРСР найбільше втратили польські, німецькі, грецькі, прибалтійські та інші громади. Вже опубліковані на-

уково-документальні збірники, що розкрили механізм та регіональні особливості, показали часткову статистику жертв польської, німецької, грецької операції [6]. Учені та архівісти готують нові документальні збірники щодо реалізації інших національних операцій.

Дослідники зазначали, що національні операції НКВС СРСР слід розглядати у комплексі ліквідації функціонування національних громад в УРСР протягом середини 1930-х рр. – припинення процесу «коренізації», знищення системи національних шкіл, вищих і середніх навчальних закладів, культурно-освітніх установ, адміністративно-територіальних одиниць, проведення депортації значної кількості поляків, німців та ін. за межі УРСР.

Водночас, деякі російські вчені, зокрема А.Савін, стверджували, що під час проведення національних операцій основним критерієм були не національність, а соціальне походження. Підставою для такого твердження став аналіз репресій німців Сибіру, де в компактно проживаючій німецькій громаді арештовували не всіх, а лише «колишніх», куркулів, офіцерів та ін., тобто за соціальною ознакою [7, с.40–61]. Українські дослідники, які вивчали «національні операції» у 1937–1938 рр. зазначали, що під час «національних операцій» співробітники держбезпеки часто арештовували громадян – представників національних громад – після перегляду кадрових списків підприємств й організацій. Соціальне походження було лише обтяжуючою обставиною. Таким чином, основним мотивом була національна ознака, а не соціальна.

У результаті «національних операцій» вагомо змінилася етнокультурна карта УРСР. Оскільки після арешту політично і соціально активних представників національних інші громадяни намагалися національно мімікрувати – вони ставали росіянами. Отже, у районах компактного проживання національних громад швидко зникали національно-культурні ознаки (національні школи, газети, культурні організації, мова тощо). Саме цього прагнув досягнути Й.Сталін та його оточення на шляху до формування нової спільноти радянських людей.

Дослідники наголошували, що економіка УРСР втратила значну кількість фахівців у сільському господарстві (німці, поляки, чехи, греки, які створили технологічні господарства по виробництву значних об'ємів продовольства і сировини), інженерно-технічного персоналу, досвідчених ремісників тощо. Українське суспільство втратило значний потенціал різномайття технологічного, культурного і практичного досвіду інших націй для власного подальшого політичного і соціально-культурного розвитку.

Учені також намагалися знайти відповідь на питання – навіщо був організований Великий терор?

У результаті численних дискусій були визначені наступні мотиви Великого терору:

– боротьба із потенційною «п'ятою колоною» (троцькісти, куркулі, колишні політичні опоненти) і підготовка до європейської або навіть глобальної війни. Руйнування національних громад через розстріли і депортації вписувалися у цей контекст, оскільки знищувалися, на думку керівництва СРСР, потенційні агентурно-диверсійні мережі на прикордонні та всередині країни. Особлива увага приділялася УРСР як прикордонній республіці СРСР, що межувала із державами-противниками Польщею, Румунією, мала значну кількість машинобудівних й оборонних підприємств, була чи не основною паливною базою країни;

– Великий терор був елементом у процесі створення радянського суспільства і радянської людини. Окремі західні вчені заявили, що результатом Великого терору стала «гомогенізація націй», тобто вилучення із національних республік представників національних громад, що полегшувало створення радянської національної спільноти;

– «сталінська кадрова революція» мала на меті сформувати в умовах радянської дійсності нову еліту з молодих, освічених, політично й ідеологічно вихованих людей, готових до виконання будь-якого завдання керівництва країни. У цьому контексті має рацію Н. Верт, що репресії проти радянської еліти формували необхідне кремлівським лідерам суспільне сприйняття терору. Розіграні за сценарієм показові «московські» та сотні місцевих судових процесів проти партійно-радянських очільників мали виховне значення для нових керівників [8, с.72]. Це був виразний сигнал для радянської бюрократії та суспільства загалом про їхні «перспективи» у разі невиконання вимог вождя.

Наступна наукова проблема у вивченні Великого терору – динаміка і статистика кількості жертв. На сьогодні у науковому обігу наявні дві цифри. Перша – російського дослідника О. Мозохіна, який на підставі річних звітів НКВС СРСР зазначив, що в УРСР у 1937 р. заарештовано 159 573 особи, у 1938 р. – 106 119, всього 265 692 ос. [9, с.335, 339]. Український історик В. Нікольський подав дещо інші цифри – за 1937–1938 рр. засудили 198 918 громадян УРСР, із них розстріляли 123 421 особу (або 62%) [10, с.402]. Але при дослідженні цієї статистики виникає декілька проблем:

– у О.Мозохіна вказано кількість арештованих, а не засуджених громадян за повні роки, хоча масові операції почалися у липні 1937 р. і завершилися у листопаді 1938 рр.;

– частина громадян була арештована у березні – травні, одразу після лютого-березневого пленуму та у червні 1937 р. одразу після призначення наркомом внутрішніх справ УРСР І. Леплевського. Потім

у серпні, після початку роботи обласних «трійок» їхня доля вирішувалася у позасудовому порядку;

– деяку частину арештантів засуджували у судовому порядку чи карали у позасудовому порядку через Особливу нараду при НКВС СРСР вже після припинення масових операцій;

– значна частина архівно-кримінальних справ на громадян УРСР знаходиться в архівних установах на території РФ. До них обмежений доступ дослідників і тому остаточно кількість репресованих поки не може бути з'ясована.

Отже, проблема кількості жертв Великого терору в УРСР вирішиться після опрацювання всіх архівно-кримінальних справ, у тому числі і в Російській Федерації.

Один із найбільш популярних напрямів – це дослідження доли жертв Великого терору. У поле зору учених і краєзнавців потрапили як знакові постаті, так і пересічні громадяни. Але деякі наукові дослідження «грішать» неточностями, оскільки в архівно-кримінальних справах часто містяться помилки у датах, подіях, що згодом потрапляють до наукового обігу. Значна кількість таких публікацій розкрила поведінку представників різних професійних і соціальних груп під час арешту, допиту, судового процесу. На жаль, практично відсутня інформація про їх перебування у таборі чи в'язниці. Окремі факти їх табірної життя описуються у скаргах із вимогою реабілітації, що їх писали в'язні у 1950–1960-х рр. вищим посадовцям СРСР.

Дослідники персоналій – жертв Великого терору – виявили чимало цікавих нюансів реалізації Великого терору на місцевому рівні. Це, зокрема, участь представників низового партійно-радянського апарату, сільських учителів у допитах арештованих. Така ситуація була зумовлена перевантаженістю районного оперуповноваженого держбезпеки, який сам повинен був проводити і документувати допити.

Вагому роль у визначенні соціально-політичного «обличчя» арештованого відігравали працівники сільрад. Саме вони давали «політико-економічну характеристику» своєму односельцю. У ній зазначалися соціальне проходження, майновий стан, факти політичної нелояльності до радянської влади, що згодом ставали обтяжуючою обставиною у розслідуванні кримінальної справи і була підставою для політичного репресії.

Чимало авторів не могли визначитися із інтерпретацією діяльності історичної постаті. У 1990-х рр. із невідомих причин вважалося, що факт політичної репресії комуністичного діяча дещо нівелює його злочинну участь щодо України. Типовий приклад – це постать вихідця із Поділля В.Затонського. У перших дослідженнях на основі матеріалів

архівно-кримінальної справи, поза увагою залишалася його діяльність на посаді члена реввійськради 12 армії, коли були розстріляні сотні українців, які боролися із більшовицькою окупацією України, участь у ліквідації українських навчальних закладів, руйнуванні церков та пам'ятників, організації Голодомору 1932–1933 рр. (відповідальний за хлібозаготівлю у Київській області) та ін.

Згодом подібна тенденція перемістилася у поле дослідження «кат – жертва». Учені вивчали всі аспекти життєвого шляху людини, виявляли його причетність до комуністичних злочинів і, водночас, намагалися розкрити мотиви його арешту та страти. Здебільшого, дослідники робили висновок, що мотивами арешту були патрон-клієнтські стосунки одного із партійно-радянських угруповань, минула політична діяльність, нездатність на думку Й. Сталіна швидко реалізувати «завдання партії».

Наступна історіографічна тенденція – це дослідження формування та діяльності органів держбезпеки СРСР. Основна увага приділялася трьом напрямам:

– вивчення біографій співробітників органів державної безпеки. У цьому напрямі варто відзначити науковий доробок В.Золотарьова та Ю.Шаповала [11]. Дослідники, проаналізувавши матеріали особових справ, партійно-радянські документи, створили біографічні портрети керівних співробітників держбезпеки. Також В. Золотарьов підготував й опублікував значну кількість біограм на співробітників держбезпеки радянської доби.

– створення та аналіз мотивів організаційно-структурних змін органів держбезпеки [12]. Учені довели, що основним мотивом постійних реорганізацій органів держбезпеки було бажання максимальне адаптувати їхню діяльність під нагальні потреби вищого політичного керівництва СРСР й особисто Й. Сталіна;

– окремі дослідники намагалися проаналізувати правову базу проведення політичних репресій, у тому числі динаміку розширення компетенції співробітників органів держбезпеки та позасудового органу – Особливої наради ДПУ–ОДПУ–НКВС–НКДБ –МДБ СРСР [13]. Дослідники, зокрема, зазначали, що позасудові органи не були передбачені правовою системою СРСР, однак активно використовувалися протягом всього періоду правління Й. Сталіна.

Цілком новий напрям дослідження історії Великого терору – це проблема виконавців. Цілком закономірно, що спочатку рівень виконавців рішень кремлівських очільників стосовно знищення окремих соціальних чи національних груп не опускався нижче керівників НКВС республіканського рівня (В.Балицький, І. Леплевський,

О.Успенський). Але після ухвалення Верховної Ради України Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», копіткої роботи архівістів ГДА СБ України щодо виявлення документів про перебіг Великого терору, встановлення імен слідчих, членів розстрільних команд та ін. дослідницька робота значно активізувалася. Спільна україно-німецько-американсько-канадсько-молдавсько-грузинсько-російська група провела первинні дослідження виконавців по наступному алгоритму: виконавці – їхнє походження – шлях до органів держбезпеки – прояви політичної лояльності – вплив патрон-клієнтських стосунків (різні клієнти) – поведінка під час Великого терору (чому жорстокість, побиття, катування стали нормою) – поведінка після припинення масових операцій – причини засудження чи іншого покарання, шляхи уникнення покарання – участь у Другій світовій війні — покарання у другій половині 1950-х – 1960-х рр.

Першим результатом стала публікація трьох томів науково-документального збірника, декількох монографічних досліджень, що були присвячені діяльності конкретних слідчих обласних УНКВС [14]. Наступні дослідження ймовірно будуть спрямовані на дослідження регіональних клієнтел, що стали однією із причин визначення кола покараних співробітників обласних УНКВС у 1939–1941 рр., кількість і види їхніх покарання колишніх чекістів у другій половині 1950-х – 1970-х рр.

Цікавими, але не популярними серед науковців стали джерелознавчі дослідження щодо документів органів державної безпеки 1930-х рр. [15]. На мою думку, це зумовлено необхідністю опрацювати значні документальні масиви, володіння значною кількістю інформації про досліджуваний історичний період. Не завжди знаходяться молоді дослідники-аспіранти, які мають подібні навички. Водночас, саме такі дослідження надають безцінний досвід опрацювання документів радянських спецслужб, надають дослідникам алгоритм для визначення достовірності інформації та її верифікації у різні історичні періоди, демонструють методи фальсифікації, невірної інтерпретації, свідомого перекручування достовірних відомостей тощо.

Розсекречення архівних фондів партійних органів і радянських спецслужб надали можливість вивчити регіональну специфіку політичних репресій 1937–1938 рр. Оскільки зазначені вищим політичним керівництвом загальні параметри масових операцій дещо трансформувалися у залежності від специфіки регіону (політичність населення, економіка, наявність підприємств військової промисловості, повстанський рух 1918 – початку 1920-х рр., прикордоння, наявність підрозділів РСЧА тощо), ініціативності начальників обласних УНКВС, які

бажали довести свою політичну лояльність. Деяка «стихійність» у реалізації настанов політбюро ЦК ВКП(б) та директив керівництва НКВС СРСР, за висловом О.Хлевнюка, зумовлювалася заохочувальними наказами Москви, зокрема, збільшенням лімітів на розстріл за першою вимогою, нагородженнями найбільш жорстоких виконавців із числа начальників обласних УНКВС й усуненням із посади тих, хто не проявив себе у реалізації масових операцій [16, с.322].

Вагомим поштовхом для регіональних досліджень стала реалізації видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». На сьогодні видано 120 книг обласних томів цієї серії. Зокрема, у Полтавській області було видано 5 книг обласної серії. Готуються до друку книги по депортованих жителях Полтавщини.

Завдяки цій науковій програмі були виявлені й опубліковані тисячі документів із обласних і центральних державних архівів, архівних підрозділів обласних управлінь Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України. На підставі цих документів історики, архівісти, краєзнавці, музейники підготували цікаві наукові статті, де визначили специфіку проведення масових операцій у кожному регіоні.

Значна кількість опублікованих книг цієї науково-документальної серії вже потребує історіографічного осмислення. Але вже сьогодні слід відмітити деякі негативні аспекти в окремих книгах обласних томів. Це зокрема, порушення правил публікації архівних документів, фактологічні помилки у наукових статтях і нарисах про репресованих. Деякі автори із огляду на поточну політичну ситуацію опускали окремі «незручні» факти із архівно-кримінальних справ. Такі випадки ставалися через порушення регламенту публікації книг обласних томів, а також відсутності рецензування з боку Головної редколегії «Реабілітовані історією». Рукописи книг подавалися на розгляд фактично під час початку тиражування, коли виправити помилки було практично не можливо.

Вагомо стримували науковий пошук 1990-х – 2000-х рр. дискусії із керівництвом СБ України, які не завжди розуміли важливість публікації документів із грифом «Совершенно секретно» радянської доби. Спочатку навіть були негласні домовленості, що імена слідчих не будуть оприлюднюватися. Тому у деяких статтях слідчі позначалися першою літерою прізвища. Але ця практика невдовзі була припинена, оскільки в опублікованих документах вилучення прізвищ не застосовувалася. У певному сенсі рятувала тривала реалізація цієї програми і вдавалося у наступних книгах обласних томів виправити хоча б частину недоліків.

Оприлюднення меморіальної частини книг та створення Національного банку жертв політичних репресій надала можливість у ме-

режі Інтернет швидко знаходить своїх загиблих родичів. Водночас, це надає можливість провести деякі статистичні підрахунки.

Таким чином, лише поверхневий аналіз історіографії Великого терору засвідчив значну кількість наукових праць, їхню вагому інформаційну й аналітичну цінність. В умовах розбудови незалежної, правової української держави, боротьби із наслідками російської окупації, радянським світоглядом важливо, щоб академічні знання поширювалися серед населення України.

Джерела та література:

1. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 2 листопада 1987 р. // *Комуніст України*. – № 12. – 1987. – С. 14.

2. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького на урочистому засіданні ЦК КПУ і верховної Ради УРСР, присвяченому 70-річчю Великої жовтневої соціалістичної революції, 5 листопада 1987 р. // *Комуніст України*. – № 12. – 1987. – С. 41.

3. Аннинский Л. Монологи бывшего сталинца // *Осмыслить культ Сталина*. – М., 1989. – С. 66.

4. Верт Н. Введение // *История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Собр. док.*: В 7 т. – Т. 1: *Массовые репрессии в СССР*. – М., 2004. – С. 72.

5. Див.: *Україна в добу «Великого терору»*. 1936–1938 рр. / Авт-упор. Богунов С., Золотарьов В., Рафальська Т., Радзивіл О., Шаповал Ю. – К.: Либідь, 2009. – 544 с.

6. Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. – К.: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. – 472 с.; *Великий терор: польська операція 1937–1938 / Галузевий держ. архів СБ України; Ін-т національної пам'яті – Комісія з розслідування злочинів проти польського народу; НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень; редкол.: Є. Беднарек, В. В'ятрович, С. Кокін та ін.* – Варшава; К., 2010. – Ч. 1. – 1037 с.; Ч. 2. – С. 1038–1983; *Німці в Україні. 20–30-ті рр. XX ст.: Збірник документів державних архівів України.* / Упоряд.: Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 244 с.; *Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг.: Документы и материалы/ Составитель, автор вступительной статьи, примечаний и комментариев Александр Рублёв; [ОГА СБ Украины; НАН Украины. Институт истории Украины; Главная редколлегия «Реабилитированные историей», отдел по разработке архивов ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ; Гёттингенский исследовательский центр (ФРГ); редактор д-р Альфред Айсфельд].* – К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2016. – 608 с.; *Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 рр.* / Упоряд.: А. Айсфельд, Н. Сердюк. – К.: К.І.С., 2018. – 1248 с.; *Джуха И. Греческая операция: История репрессий против греков в СССР*. – СПб.: Алетей, 2006. – 416 с. та ін.

7. Савин А. Этнизация сталинизма? «Национальные» и «кулацкая» операция НКВД: сравнительный аспект // *Россия XXI*. – 2012. – №3. – С.40–61.

8. Верг Н. Вказ. праця. – С. 72.

9. Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). – М.: Кучково поле, 2006. – С. 335, 339.

10. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 402.

11. Золотарьов В. Чекісти 20-30-х: матеріали до біографічного словника //З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. –1994. – №1. – С. 168–171; Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – 468 с.; Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. – Харків: Фоліо, 2003. – 477 с.; Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – 366 с. та ін.

12. Див.: Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – 468 с.; Золотарев В. А., Степкин В. П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. — Донецк, Алекс, 2010. – 512 с.; Подкур Р. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми// З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 17 –34; його ж. Ф. Дзержинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК у 1919 р. ///З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– №1/2. –2013 р. – С.7– 30 та ін.

13. Окіпнюк В. Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.): історико-правове дослідження. – Херсон, 2017. – 390 с.; Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941). – К., 2001. – 320 с. та ін.

14. Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці Великої терору на Поділлі. К.: Видавець захаренко, 2017. – 240 с.; Viola L. Stalinist Perpetrators on Trial. Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine. Oxford:University Press, 2017. – 304 p.; Юнге М. Чекисты Сталина: мощь и бессилие. «Бериевская оттепель» в Николаевской области Украины». – М.: АИРО-XXI, 2017. – 352 с. та ін.

15. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. К., 1999. – 448 с.; Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках. (Рукопис). – Дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського. – К., 2006. – 300 с.; Подкур Р., Ченцов В. Документи органів государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ / НАН Украины. Институт истории Украины; Отдел по разработке архивов ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – Тернополь, 2010. – 372 с.

16. Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2010. – С.322.

Киридон Алла Миколаївна

*д.і.н., професор, заслужений діяч науки і техніки України,
директор Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»*

(м. Київ)

ВЕЛИКИЙ ТЕРОР: ПАМ'ЯТЬ І ПОСТПАМ'ЯТЬ

«Великий терор» – масштабна кампанія масових репресій громадян, що була розгорнута в СРСР у 1937–1938 рр. для ліквідації реальних і потенційних політичних опонентів, залякування населення, зміни національної та соціальної структури суспільства. Кампанія масових репресій 1937–1938 рр. справила значний вплив на український соціум. Політичні переслідування, здійснювані державними силовими структурами за сприяння керівництва країни, у різний спосіб перетворювали жителів республіки на безпосередніх учасників процесу. Артикуляція, репрезентація й осмислення подій Великого терору стали потужним суспільним, інтелектуальним і науковим викликом сучасності.

Мета наукової розвідки полягає в осмисленні формування колективної пам'яті та постпам'яті про Великий терор, механізмів трансляції досвіду (досвіду-травми) від одного покоління до іншого.

Базова теза концепції автора: Наша культура існує завдяки пам'яті й завдяки тяглоті пам'яті. Її природнім середовищем є історичний час, який акцентує тяглість і тяглу присутність явищ і їх значень. Для моделювання пам'яті мусить сформуватися своєрідний ланцюг: подія – первинний досвід – переживання – пам'ять. Віддаленість від події впливає на характер її відтворення в пам'яттєвих смислах і формування постпам'яті. Важливо враховувати вибірковість колективної пам'яті (одні події зберігаються в ній, спогади про інші повністю стираються). При цьому існує проблема «витіснення небажаного у сприйнятті».

Задекларована проблема оприявнюється в кількох смислових полях (зокрема, подієвої історії й пам'яттєвих смислів) з огляду на те, що «минуле, яке пам'ятають, включає не тільки історію, що запам'ятовується, але й накопичену послідовність комеморацій: пам'ять про комеморації» [19, 59]. Важливою складовою діалогічної траєкторії комеморацій є часова рамка. При цьому «ментальні здобутки пам'яті» про подію за-

знають відповідних часових фільтрів, які можуть коригувати спогади (надати їм нової форми, витіснити, скерувати їх в певне русло тощо). Як зазначив Р. Козеллек, «будь-яке розуміння без поправки на коефіцієнт часу приречене на німоту» [12, 119-120]. Російські дослідники пам'яті І. Савельєва та А. Полетаєв, вивчаючи динаміку колективної пам'яті, звертають увагу на те, що зміна у часі уявлень про важливість окремих компонентів минулого проходить двома способами: «Певні події, явища, постаті зникають з набору основних маркерів (але не обов'язково з уявлень про минуле у цілому – часто вони просто відходять на другий та третій план). У той же час оцінка значущості інших подій... закріплюється у наборі маркерів» [25, 172]. Ці процеси зумовлені характером та сутністю подій, що відбуваються в міжчасі.

У пропонованій науковій розвідці подієве смислове поле схарактеризуємо лише контекстно. Натомість увагу сфокусуємо на формуванні й трансляції пам'яттєвих смислів про подію. Для подальшого конкретно-подієвого зрізу колективної пам'яті та з огляду на їх вплив на формування ідентичності, а також вироблення мнемонічних кодів слушно звернутися до міркувань Й. Рюзена, який запропонував виокремлення рівнів значимості подій:

1. події з позитивною ґрунтувальною й конститутивною функцією;
2. події, що негативно конституують ідентичність;
3. події або ланцюги подій, які давніші вияви колективної ідентичності перетворюють на інші й новіші [24, 205-297].

Продукуючи подібне увиразнення, Й. Рюзен ще й диференціює подієві складові, зауважуючи, що одна й та сама «історична» подія має завжди дві частини: «Це – синтез фактичності, ґрунтованої на досвіді, й інтенційності, ґрунтованої на цінностях, нормах і інтересах» [24, 197]. При цьому автор підкреслює умовність такого поділу. Відтак, пам'ять може звертатися до факту, але його інтерпретація залежатиме від усталених ціннісно-моральних та ідеологічних норм суспільства. Останнє виразно простежуються на формуванні мнемонічних кодів образу Великого терору.

Колективна пам'ять про «Великий терор» формувалася суспільно-політичними реаліями й відповідним конструюванням національної візії історії в суспільній свідомості. Умовно можна виокремити кілька періодів із своєрідними характеристиками щодо трансляції репрезентацій досвіду (досвіду-травми) «Великого терору», формування пам'яттєвих смислів, характеру комеморативних практик:

- 1937-1938 рр. (від моменту подій) – 1956 р. – «витіснення» на офіційному рівні й у суспільно-політичному дискурсі; водночас – латентність на рівні індивідуальної/сімейної пам'яті;

- 1956 р. (XX з'їзд КПРС; діяльність комісії «з установлення причин масових репресій проти членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних на XVII з'їзді партії» під головуванням Петра Поспелова) – до періоду перебудови М. Горбачова – період часткової реабілітації;

- 1990-і рр. – 2018 р. («розсекречення»; 5 серпня 2017 року, у 80-у річницю від початку «Великого терору» в Україні (05.08.1937), було оголошено Днем пам'яті, який відзначається в Україні на державному рівні; публічна меморіалізація; вироблення комеморативних практик).

Важливо враховувати й той факт, що «історичний досвід України в його радянській складовій є суцільно травматичним», причому, «кожне наступне покоління, акумулюючи на генетичному рівні страхітливий досвід попередників, примудрялося переживати власну катастрофу (і не одну)...» [26, 53-54]. Йдеться про породження «соціальної, колективної віктимізації» й «колективної віктимності» (суб'єктивно сприймається й переживається стан віктимності у відповідь або на актуальні, або на віддалені в часі соціальні катастрофи).

Окрім того, важливо врахувати той факт, що «Великому терору передували два десятиліття репресій. Від 1918 року і далі проводилися масові арешти й масові депортації, спершу опозиційних політиків (на початку 1920-х років), потім «саботажників» (наприкінці 1920-х), потім куркулів (на початку 1930-х). Усі ці епізоди масових арештів супроводжувалися регулярними «полюваннями» на відповідальних за «суспільні безпорядки» [9, 95]. Травматичним був і подальший після апогею терору період: за Великим терором – хвиля арештів і депортацій поляків, українців і прибалтів з територій, захоплених 1939 року; червоноармійців-«зрадників», захоплених у полон ворогом; звичайних людей, які опинилися не по той бік фронту після вторгнення нацистів 1941 року. Пізніше, 1948 року будуть нові арешти колишніх в'язнів таборів, а ще пізніше, перед самою смертю Сталіна, масові арешти євреїв. На думку Е. Епплбом: «Незважаючи на те, що жертви 1937 і 1938 років, ймовірно, були людьми більш відомими, і на те, що ніколи вже не повторюватиметься щось подібне до «показових судових процесів» тих років, про арешти Великого терору найкраще буде говорити не як про zenit репресій, а як про одну з незвичайних хвиль репресій, які прокочувалися країною в часи правління Сталіна: Великий терор завдав потужнішого удару еліті – старим більшовикам, провідним членам партії і воєначальникам, – загалом торкнувся більшої кількості суспільних верств і вилився у незвичайно велику кількість смертних вироків» [9, 95-96].

Замовчування трагічних / травматичних подій породжує широке інтерпретативне поле, де посталі образи не завжди об'єктивно відтво-

рювали реальний стан речей. Для усвідомлення характеру формування пам'яттєвих смислів про події Великого терору важливим є аналіз характерних настроїв доби: «У радянському суспільстві дехто схвалював нові арешти: несподіване відкриття існування величезних кількостей «ворогів», багато з яких посідали найвищі партійні місця, пояснювало, чому – незважаючи на Великий сталінський перелом, незважаючи на колективізацію, незважаючи на п'ятирічку – Радянський Союз залишався таким бідним і відсталим. Більшість, однак, була надто налякана і збентежена видовищем зізнань славних революціонерів і зникненням сусідів для того, щоб взагалі висловлювати якісь думки стосовно того, що діється [9, 97].

Вагомо зауважити, що й реакція населення УРСР на політику державного терору була диференційованою. Одна частина населення перебувала під впливом сталінської пропаганди й була переконана в правильності й законності покарання «ворогів народу». Інша частина, яка зазнала на собі насилля та фізичне знуцання з боку карально-репресивних органів, висловлювала своє невдоволення у вигляді прихованого протесту. Тисячі репресованих та члени їх сімей упродовж тривалого часу опинилися в становищі внутрішніх «вигнанців». «Великий терор» не тільки наніс шкоду економіці та обороноздатності СРСР, а й негативно позначився на моральнопсихологічному стані радянського суспільства напередодні та у початковий період Другої світової війни [4, 455].

Відтак не випадково «Великий терор» як вияв колективної травми відсилає до розриву в соціальній тканині, до драматичної втрати ідентичності й життєвого сенсу, до радикально негативного досвіду, який не можна забути чи затерти, адже він загрожував колективному існуванню чи порушував одну або й кілька його фундаментальних культурних засад. Для звільнення травми «від апології витіснення» має минути певний час: публічна меморіалізація культури, як зазначає німецька дослідниця А. Ассман, формується через 15–30 років після подій травматичного або ганебного характеру [1, 16]. Важливими при цьому є точки перетину індивідуальної й колективної пам'яті.

Термін «колективна пам'ять» прийнятний для позначення спільного для значної кількості людей досвіду, образу або гештальту. Думка про залежність історичних інтерпретацій від свідомості відповідних соціальних груп, які їх продукують, вперше була висловлена М. Альбаксом [28]. Він же конституював, що колективна пам'ять створюється певною соціальною групою, й на її створення впливають різні чинники. З-поміж останніх дослідник виділив безпосередньо процес інтерактивної комунікації, традиції сімей, особливо аристократичних,

де трепетно зберігають пам'ять про славні діяння та достоїнства великих пращурів, традиції релігійних груп тощо. Навіть пам'ять окремих людей не є в повному розумінні «індивідуальною», оскільки кожен індивід усвідомлює себе членом певної групи і «згадує» в контексті її пам'яті – пам'ять групи актуалізується в індивідуальній пам'яті її членів. Але для будь-якої групи необхідним є врахування зміни часових перспектив з огляду на те, що «по мірі поступального плину часу виміри минулого, сучасного та майбутнього дедалі більше розходяться між собою» [11, 200]. Від моменту події простежується неоднакове, хронологічно змінне сприймання та її інтерпретація.

У кожному суспільстві точиться, хоча й із різною інтенсивністю та різною мірою відвертості та виразності, суперечка щодо контурів пам'яті про минуле, про те, що слід пам'ятати і як. Покликання на образ минулого, сконструйований інакше, аніж офіційний чи по-іншому інтерпретований, а також запам'ятовування і забування згідно з іншим зразком, – «це втеча з-під контролю держави, що може привести до виникнення інших, нових структур влади» [31, 60]. Ці контури пам'яті форматуються й під впливом офіційного владного дискурсу. Так, на (ре-)конструювання пам'ятєвих смислів про Великий терор значний вплив мав оприятий Указ Президента від 23 березня 2017 року «Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937-1938 років», який передбачав «проведення за участю представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадськості, духовенства, засобів масової інформації, іноземних гостей меморіальних заходів у місті Києві та інших населених пунктах; ужиття заходів із широкого інформування громадськості про передумови, перебіг і наслідки Великого терору - масових політичних репресій 1937-1938 років, зокрема, шляхом проведення тематичних освітніх заходів, виготовлення українською та іншими мовами і розповсюдження, у тому числі за межами України, відповідної друкованої, теле- і радіопродукції, публікації документів та матеріалів, книжкових видань; проведення із залученням Національної академії наук України подальших досліджень теми політичних репресій, що здійснювалися протягом 1917-1991 років комуністичним тоталітарним режимом на території України, організацію з цією метою тематичних наукових, науково-практичних конференцій, круглих столів; продовження роботи з пошуку та впорядкування місць поховань жертв політичних репресій, інших злочинів, вчинених комуністичним тоталітарним режимом проти Українського народу, встановлення пам'ятників і пам'ятних знаків, а також підтримки їх у належному стані; створення та оновлення тематичних музейних експозицій і виставок; здійснення

заходів із дальшого розвитку Національного історико- меморіального заповідника «Биківнянські могили»; ужиття заходів щодо широкого інформаційного висвітлення заходів у зв'язку з 80-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937-1938 років, показу тематичних фільмів, організацію теле- і радіопередач» [22], тощо.

Отже, колективна пам'ять (в сенсі (ре-) конструювання історичного буття) піддається осмисленню з нових позицій моменту відтворення з урахуванням стану й характеристик соціального середовища, в якому формуються / транлюються пам'яттєві смисли. При цьому важливо враховувати також те, що колективна пам'ять виконує ряд соціально значущих функцій (ідентифікації, мобілізації, легітимації, соціалізації, солідаризації, національної безпеки тощо), аналіз яких є окремою проблемою дослідження. Відповідно творення пам'яттєвих смислів корелюється не лише темпоральною, соціальною, але й функціональною складовою.

Пам'яттєвий дискурс задекларованої проблеми увиразнюється також через поняття «культурна пам'ять». А. Ассман під «культурною пам'яттю» розуміє притаманний кожному суспільству і кожній епісі набір текстів, зображень і ритуалів, завдяки яким певна група людей стабілізує та передає далі власне бачення себе самої, – це колективне знання про минуле [2, 4]. Осмислення порушеного дискурсу обумовлює вирізнення своєрідного ланцюга в транслюванні «пам'яті»: хто формує, хто репрезентує й хто є реципієнтом «колективної пам'яті». Йдеться про своєрідний перетин темпоральних площин: той, хто формує «пам'ять», знаходиться в певному середовищі, за певних умов, в певній соціальній групі – це своєрідна матриця. Екстраполюючи міркування Ф. Броделя про історію світу [4, 57] на вимір конструкту пам'яті, зауважимо, що модуси часу – минуле-теперішнє-майбутнє – дають можливість для виміру пам'яті. Часові модуси пам'яті «зчеплені один з одним» (термін Ф. Броделя). Але в цьому процесі спостерігається певна суперечність: колективна пам'ять – це і спадкоємність і розрив спадкоємності.

«Зчеплена» з наступною площиною, пам'ять, мусить реагувати на інші умови соціуму й часу, а відповідно – на «іншого» – представника, який сформувався в конкретному середовищі, з власними уподобаннями. Відтак подальшого пошуку відповідей потребують питання: наскільки затребуваними будуть образи матриці? що буде адсорбовано наступними реципієнтами колективної пам'яті? та ін. Події «Великого терору» призвели до формування розривів у транслюванні пам'яті: а) внаслідок людських жертв безпосередніх свідків подій; б) формування покоління, яке намаглося не оприявнювати власні спогади, витісняючи їх у «зону мовчання». Жахливе насилля над людиною того часу так

чи інакше торкнулося кожного, хто народився в радянській Україні. Жертвами репресій стали мільйони вбитих, депортованих, підданих переслідуванням за дрібні дисциплінарні порушення в рамках політично вмотивованих компаній, засуджених до перебування в концтаборах на Півночі та Сході країни, а також їхні рідні, яких позбавили громадянських прав, даху над головою, поставили клеймо «член сім'ї ворога народу». У 1937-198 рр. (неповні півтора року масових репресивних операцій) кожного дня в радянській державі (СРСР) розстрілювали до 1500 осіб, окрім тих, кого висилали до таборів [29, 215].

Відтак постає проблема корекції пам'яті. Йдеться про те, що гл що глибоко травмуючі події часто відбуваються в обставинах, коли точне відтворення їх перебігу просто неможливе. Суспільно-політичні умови формують ставлення до травми й колорують реанімування колективної пам'яті про події. У випадках, коли травма не вербалізується, вона залишається у дисоційованих несвідомих комплексах асоціацій та образів, що перешкоджають адекватному і реалістичному сприйняттю життєвих ситуацій [14, 15].

Увиразнюється кілька моделей конструювання пам'яттєвих смислів про травматичні події з огляду на часову перспективу й ставлення до травми:

- заборона на вираження травматичного досвіду;
- часткове ігнорування / замовчування;
- проговорювання травми;
- поступове інтегрування травматичного досвіду в колективну пам'ять;
- маркування ідентичності з урахуванням досвіду травми тощо.

Оприявнення травматичного досвіду потребує особливої мови, особливого інструментарію та способів репрезентації. При цьому область того, про що можна говорити, завжди залежить від суспільних обмежень, тлумачень і табування.

Окрім того, значна кількість свідчень з'являється через десятиліття після означених подій. Тобто є достатньо часу, щоб спогади зникли чи трансформувалися в процесі їх переосмислення чи переказів. Водночас добре відомо, що навіть зі свідченнями, зібраними відразу після подій, слід поводитися надзвичайно обережно з огляду на їх репрезентативну адекватність. Віддаленість у часі ускладнює ситуацію: «Люди іноді нездатні помітити різницю між тим, що вони дійсно бачили, і тим, про що вони тільки-но чули. Вони іноді вкладають в те, що вважають своїми власними спогадами ту інформацію, яка стала доступною їм пізніше». Окрім того, «сакралізація» певних явищ чи подій призводить до нерелевантності свідчень і подій [15, 96-97]. А. Мегілл наго-

лошує: необхідно враховувати, що врешті-решт, завжди є шанс появи певного свідчення, яке змінить сприйняття того, що відбулося [15, 95]. Проблема полягає в тому, що це свідчення дає далеке від адекватного розуміння того, що саме відбулося.

Мнемонічні практики не створюються ні в минулому, ні в сьогоденні, але в безперервній і рефлексивній взаємодії між ними: процес спогадів є виробництвом смислів у часі, а не виробництвом статичних об'єктів [19]. На кожному відтинку часу йдеться про зіткнення пам'ятей: з одного боку, уже сформованої пам'яті-трансляції (яка підлягає інтерпретації в конкретному історичному контексті, що призводить до її трансформації), а з другого, – актуалізації змістового наповнення подій та смислової контекстуалізації (запам'ятовування процесів та подій поточного моменту). Подібна синхронізація в часі вимагає коригування проєкції з урахуванням того, що пам'ять формується в контекстах особово-біографічному, культурному, науковому, ідеологічному. Як підкреслює відома українська дослідниця Л. Нагорна, «конструкції історичної пам'яті настільки рухливі й мінливі, що пам'ять-репрезентація постійно перевіряється досвідом і як пам'ять-дія може поставати уже в зовсім іншому обличчі» [16, 129]. Суголосною є думка російської дослідниці Л. Репіної: «Індивідуальний досвід безперервно приростає, з кожним новим днем, новим контактом, новим вчинком, і «шлейф» пам'яті, що нас створює подовжується. «Матриця» не застигла, вона «живе» й змінюється в часі...» [23, 420-421].

Згідно з К. Леві-Стросом: «Події, які є значущими за одним (часовим) кодом, не зберігають цю свою значущість за іншим» [13, 319]. На відтворення, фіксацію та інтерпретацію пам'яті впливає тривалість стабільного періоду в теперішньому, яка усталює і незмінність моделей пам'яті (тобто незмінність в підходах до усталених (зафіксованих пам'яттю) подій). Але водночас не можна залишити поза увагою ті значимі події, які Я. Ассман назвав «точками фіксації». Такими вагомими «точками фіксації» є події Великого терору 1937-1938 рр.

Йдеться про «розриви» в комунікуванні й трансляції травми, пов'язаної з подієвим ланцюгом «Великого терору». Травмована людина зазнає психологічного тиску, а також змушена рахуватися з тиском суспільно-політичних умов, у межах яких «форматує» власний травматичний досвід. Наслідком розривів є формування розщепленої свідомості, гібридної ідентичності, страх тощо. Трансляція / інтеграція травми відбувалися доволі проблемно, що в наступних поколіннях супроводжувалося різними типами захисної трансформації з включенням психологічних захисних механізмів підтримки ідентичності, активізованих у процесі передачі травматичного досвіду.

Як наголошують дослідники В. Васильєв та Р. Подкур, «вплив репресій на розвиток суспільства, долю окремо взятих людей, колективну та індивідуальну історичну пам'ять залишається в багатьох аспектах незрозумілим». Далі констатації факту наявної психологічної травми й визначення терміну «постгеноцидне суспільство» аналіз не просувається. Тобто й нині перебуваємо на початку вивчення генетичних аспектів передання психологічної травми між поколіннями, але існування механізмів передання свідчить, що вплив травми, досвіду життя в часи масових репресій продовжує позначатися на психіці а свідомості сучасного покоління. Такий вплив помітний за відсутності належної правової основи для притягнення винуватців до відповідальності, тому проблеми радянських репресій «зосереджені» переважно у сфері моралі. На жаль, травматичний досвід радянського минулого не пережитий та не відрефлексований. Не завершено роботу, яка б унеможливила повернення до тоталітаризму[8, 210].

Будь-який досвід транслюється завдяки пам'яттеим смислам. Однак покоління трагічних років мають особливі характеристики візерунків пам'яті та механізмів їх відтворення. У цьому випадку доречно вести мову про категорію «постпам'яті».

Поняття «постпам'ять» (postmemory) порівняно нове; традиція його використання – ще на самому початку формування. Воно увиразнилося в контексті досліджень Голокосту, перш за все завдяки роботам Маріанни Хірш. Дослідниця використовує концепт «постпам'ять» (і пише його в одне слово), розглядаючи «постпам'ять» як вид пам'яті, що оприявнює зв'язність між спогадами першого покоління і постпам'яттю другого покоління.

Натомість професор кафедри літератури Лейденського університету Ернст ван Альфен (бесіда з відбулася в жовтні 2015 року в Москві) вважає, що термін postmemory – це не якийсь «особливий» вид пам'яті; слово краще писати через дефіс або у вигляді двох слів (postmemory, post memory) [30]. На підставі досліджень Голокосту, його аргументи зводяться до того, що ніякої наступності між першим і другим поколінням немає. Наступні покоління відчують надзвичайно сильний розрив із минулим своїх батьків і батьків своїх батьків. Для останніх надзвичайно важливі спогади про довоєнне життядесь в Європі, після якої їх батькам довелося пройти через Аушвіц або інший табір смерті. Зазвичай вони їхали потім в США, Австралію, кудись ще, – але були травмовані й зберігали повне мовчання про свій досвід Голокосту. Покоління батьків і покоління дітей перетворилися в два замкнутих на себе світи. У той же самий час діти відчують сильне співчуття з приводу того, що довелося пережити їхнім батькам, і прагнуть яки-

мось чином подолати цю замкнутість, ідентифікуючи себе з батьками. На думку Ернста ван Альфена, постпам'ять – це не вид пам'яті: «Молодші покоління створюють її за допомогою уяви, що дозволяє їм реконструювати спогади, яких у них немає. Або реконструювати минуле, про який вони нічого не знають. Звичайні спогади індексікальні [вказують на факти, позначаючи словами відомі всім предмети і обставини – А.К.] по відношенню до минулого. Але для молодших поколінь така індексікальність неможлива. Тому вони зовсім по-іншому уявляють собі минуле. Щоб говорити про нього, набагато більше підходить термін у два слова – «пост-пам'ять», або «після пам'ять» [29].

З-поміж нових підходів дослідження трансгенераційної трансляції травми – упровадження поняття «епігенетичні спогади» та «клітинна пам'ять». Епігенетика – порівняно молода наука, яка стверджує, що істотна частина інформації криється не в основних послідовностях ДНК, а в міжгенних ДНК, яку ще часто називають «сміттевою» (junk DNA). Завдяки генетичній спадковості від організму до організму передаються інформаційні одиниці, які називаються генами. Англійський еволюціоніст Річард Докінз запропонував назвати одиниці передачі культурної інформації словом «мем». Культурний розвиток людства можна описувати, як зміну мемів. Однак передача поведінкових ознак, яку забезпечує культурне успадкування, потребує подальшого вивчення.

Отже, Великий терор став виявом колективної антропогенної катастрофи. Репресії періоду Великого терору призвели до усвідомлення глибини потрясінь та масштабності психологічних і культурних наслідків травматизації, що призводить до емоційних і поведінкових спотворень у наступних поколіннях, проблем ідентифікації та міжпоколінневих конфліктів. Культура українського суспільства упродовж ХХ ст. формувалася як травмоцентрична. Травмоцентрична культура суспільства задає відповідні культурно-ідентифікаційні коди; травма створює і маркує розломи і розриви на культурному тілі суспільства. Блокування або актуалізація травматичного досвіду обумовлюється механізмами дії пам'ятання та забування [17, 56]. Відтак, як зазначив Т. Снайдер: «Українцям треба зрозуміти також і роль сталінської політики терору... Це історична робота для українців, яку треба зробити» [27].

Рецепція розуміння подій «Великого терору» уможливлується в процесі реконструювання тих культурних кодів, які є неявними до травматичних подій, але реально впливають на суспільство. Пошук та експлікація цих культурних кодів стають актуальними в процесі психологічного «опрацювання» суспільством травматичних подій. Водночас варто звернутися й до того, що трансгенераційний механізм сприяє

як передачі з покоління в покоління травматичного досвіду, так і засобів подолання травми. Культура та групове несвідоме акумулюють, передаючи з покоління в покоління колективні практики й засоби подолання травм (ритуали прощання й горювання), суть яких – проходження роботи горя, оплакування втрат та емоційного катарсису. Саме опрацювання й подолання травми постає актуальним завданням суспільства. Болісне минуле, трансльоване в пам'яттєвих смислах, присутнє в сучасності й колорує майбутнє.

Джерела та література:

1. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика [пер. с нем. Бориса Хлебникова]. – М. : Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.
2. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
3. Бажан О. Г. «Доба великого терору» в Україні: механізм реалізації // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. – К., 2005. – Вип. 29. – С. 116–129;
4. Бажан О. Реакція українського соціуму на репресивну політику радянської держави в 1937–1938 роках // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР. Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упор.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – С. 437–455.
5. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 448 с.;
6. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. 3. Час світу. – К.: Основи, 1998. – 631 с.
7. Васильєв В. Ю. Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період «великого терору» (1937–1938 рр.) // Історія України : маловідомі імена, події, факти : збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 34. – С. 177–197.
8. Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. – К.: Видавець Захарченко В.О., 2017. – 240 с.
9. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 511 с.
10. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. – К.: Ніка-Центр, 2016. – 320 с.
11. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.
12. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2006. – 436 с.
13. Леви-Стросс К. Первобытное мышление / Пер., вступ. ст. и прим. А. Б. Островского. – М.: Республика, 1994. – 384 с.

14. Литвиненко С.А., Ямницький В.М. Психологія травми: трансгенераційний та феноменологічний аспекти // Психологія: реальність і перспективи: Зб. наук. праць РДГУ. – 2015. – Вип. 4. – С. 14-17.
15. Мегилл А. Историческая эпистемология / Перевод Кукарцевой М., Кашаева В., Тимонина В. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – 480с.
16. Нагорна Л. Исторична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
17. Нагорна Л.П. Мінливість регіональної свідомості у гібридних протистояннях: стресові та травматичні коди у просторі пам'яті // Регіональна історія України. Зб. наук. ст. – 2017. – Вип. 11. – С. 53-70.
18. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2003. – 624 с.;
19. Олик Дж. Фигурации памяти: процессо-реляционная методология, иллюстрируемая на примере Германии // Социологическое обозрение. 2012. – Т. 11. – № 1. – С. 40-74.
20. Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр. : дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / [упор. : О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – 456 с.
21. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Д.В. Архіерейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.
22. Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами Великого терору – мавсових політичних репресій 1937-1938 років: Уваз Президента Укпаїни від 23.03.2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/752017-21514>
23. Репина Л.П. Историческая наука на рубеже ХХ-ХХІ вв.: Социальные теории и историографические практики. – М.: Кругъ, 2011. – 560 с.
24. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Переклав з нім. В. Кам'янець. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с.
25. Савельева И. М., Полетаев А.В. Социальные представления о прошлом, или Знают ли американцы историю. – М. : Новое литературное обозрение, 2008. – 456 с.
26. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим: місце в модерному національному проекті (аналітична записка). – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 616 с.
27. Снайдер Т. Історична відповідальність Німеччини перед Україною // День. – 2017. – 7-8 липня.
28. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре. – 2005. – №2-3 (40-41).
29. Хлевнюк О. Сталин. Жизнь одного вождя: биография. – М.: АСТ: CORPUS, 2015. – 464 с.
30. Холокост и ГУЛАГ: что остается после памяти. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://gefter.ru/archive/17231>
31. Шацька Б. Минуте – пам'ять – міг / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2011. – 248 с.

Кокін Сергій Анатолійович

*к.і.н., старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України
(м. Київ)*

ПОЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ НКВС У КОНТЕКСТІ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937-1938 РР.: ДОСВІД ВИВЧЕННЯ В УКРАЇНІ

У матеріалі викладається історія вивчення українськими та іноземними дослідниками польської операції НКВС у період Великого терору 1937–1938 рр. Характеризуються основні етапи в публікації документальних джерел та опануванні їх істориками, теретичного осмислення ними історичних передумов, організації, перебігу і результатів польської операції як частини вирішення в СРСР «польського питання» у міжвоєнний період.

Ключові слова: Великий терор, НКВС, ПОВ, польська операція, жертви.

Великий терор в СРСР 1937–1938 років став власне Великим завдяки масовим репресивним акціям сталінського режиму – спеціальним операціям НКВС проти певних контингентів радянських та іноземних громадян. Кожна з цих акцій мала загальні історичні передумови – теорію і практику російського більшовизму, але також й свою передісторію, свою логіку, свої причинно-наслідкові зв'язки. Історикам знадобилося чимало часу аби зрозуміти це. Яскравим прикладом цього є досвід вивчення в Україні проведення органами НКВС УРСР у 1937–1938 рр. так званої польської операції.

Марксистська теорія, адаптована В. Леніним та його послідовниками до умов Російської імперії, передбачала застосування насильства як головного інструменту захоплення, утримання та поширення своєї влади на нові території. У середині 1920-х років стався крах надій лідерів більшовиків на світову пролетарську революцію і всупереч марксистським догмам вони оголосили про «будівництво соціалізму в одній країні» у «ворожому капіталістичному оточенні».

Частиною цього оточення була відроджена Польська держава – Друга Річ Посполита. Більшовики називали польську національну

еліту – державно-політичну, адміністративну, військову, господарську, інтелектуальну – «польськими панамі», «білополяками», а прихильників керівника Польщі Ю. Пілсудського – «пілсудчиками». Згодом останній термін набув ширшого тлумачення. Однак за «революційно-класовою» риторикою приховувалися традиційні геополітичні інтереси і територіальна експансія євразійської імперії тепер вже під червоним прапором.

У гірших традиціях Російської імперії, де головними внутрішніми ворогами певні кола вважали поляків, євреїв і студентів, більшовики також визначили поляків одним із головних внутрішніх ворогів. Але якщо у 1918–1920 рр. при спробах захоплення України і Польщі це було ситуативним, оскільки необхідно було «посприяти» проголошенню Польської совєцької республіки, що спиралася би хоч на якусь частину польського населення, то у наступні роки це набуло характеру продуманої політики «батога і пряника».

Стосовно початку застосування більшовиками «батога» український історик О. Калакура аргументовано піддав критиці поширену в історичній науці думку про те, що репресії проти поляків розпочалися на межі 1920-х – 1930-х рр. Він писав: «За такого підходу з поля зору дослідників випадає червоний терор, голод 1921–1923 рр., арешти та висилання інтелігенції, духовенства. Усе це безпосередньо зачепило поляків України, які разом із українцями та іншими етносами відчували на собі весь жах нового режиму... Утверджувана монополія більшовиків на політичну владу могла забезпечуватися лише за допомогою надзвичайних карально-репресивних органів»¹.

«Пряник» від більшовиків також був пов'язаний з необхідністю закріпитися на завойованих теренах, зокрема в Україні. Ця необхідність спонукала їх до поступок «націоналам» з непринципових питань державного будівництва. Втіленням цього стала політика «коренізації» – соціально-психологічного та ідеологічного наближення представників чужинського політичного режиму до місцевого населення. Стосовно українців це була політика «українізації», тобто дерусифікації державного апарату, освіти, культури. На це ж була спрямована й «ленінсько-сталінська національна політика» щодо розвитку національної культури й самоврядування болгарського, грецького, єврейського, німецького, польського і російського населення Наддніпрянської України.

Однак формування «польського пролетарського істеблішменту» і «польської пролетарської культури» не принесло очікуваного резуль-

1. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті: монографія. – К.: Знання України, 2007. – С. 230–231.

тату. Поляки в Україні в цілому зберігали свою національно-релігійну ідентичність. І хоча потужна комуністична пропаганда з акцентом на досягнення «Країни Рад» і зuboжіння трудящих у капіталістичних країнах були дієвим фактором формування суспільної свідомості громадян СРСР, поляки погано піддавалися советізації та без ентузіазму сприймали заходи більшовицької влади. Адже, радянська дійсність сама по собі постійно підживлювала її психологічне несприйняття з боку багатьох людей. При цьому вони зберігали зовнішню лояльність сталінському режиму і грали в гру за правилами, які встановив режим. Однак, врешті-решт багатьох це не врятувало від репресій за соціальною або етнічною ознаками.

Важливе значення для подальшого розвитку подій мала поразка більшовиків у війні з відродженою Польською державою у 1920 р. Одним із факторів, що сприяв цьому, було існування під час Першої світової війни на території майбутньої Польщі, а також в Україні, Білорусії, Литві та Росії нелегальної Польської організації військової (ПОВ), яка вела боротьбу з російськими та іншими іноземними загарбниками. У жовтні 1918 р. ПОВ нараховувала близько 21 тис. членів. 11 листопада 1918 р. ПОВ була розпущена, а її конспіративні осередки підпорядковані командуванню Війська Польського. У 1919–1920 рр. колишні члени ПОВ брали участь у польсько-совецькій війні, а конспіративні осередки на території України і Білорусії вели розвідувальну і диверсійну діяльність, формували повстанські загони на захоплених більшовиками територіях².

Після укладання у березні 1921 р. Ризької мирної угоди між РСФФР, УСРР і Польщею на вигідних для Польщі умовах будь-яка діяльність членів ПОВ на радянській території могла завдати Польській державі більше шкоди, ніж принести користі, тому її було організовано припинено. Проте упродовж наступних двох–трьох років органи Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК) та їхні наступники – органи Державного політичного управління (ДПУ) УСРР продовжували полювати на колишніх членів ПОВ. Боротьба з ПОВ у 1921–1923 рр. мала своїм наслідком формування на наступні два десятиліття образу

2. Від колективу упорядників // Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 8. Великий терор: Польська операція 1937–1938 / Галузевий державний архів Служби безпеки України, Інститут національної пам'яті – Комісія з розслідування злочинів проти польського народу, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; редкол.: С. Беднарєк, В. В'ятрович, С. Кокін та ін. – Варшава–Київ, 2010. – Ч. 1. – С. 74–76.

поляка–«пеовяка»³ як одного із найнебезпечніших внутрішніх ворогів більшовиків. Ця «лінія» стала однією з основних у репресивно-каральній діяльності органів ДПУ–НКВС. Її час від часу реанімували, штучно підтягуючи під фантомні організації «ПОВ» нові контингенти етнічних поляків і представників інших національностей, які так чи інакше були пов'язані з Польщею або польською людністю в Україні⁴.

Про утиски польської національної меншини в УСРР у 1920-х рр. і ескалацію насильства стосовно неї з боку сталінського режиму на початку 1930-х рр. написано багато в історичній літературі. Зокрем, доведено, що Голодомор 1932–1933 рр. супроводжувався і корінним переломом у національній політиці режиму. В УСРР було зупинено «українізацію», а згодом повністю згорнуто й політику «коренізації» як таку. На цьому тлі органи ДПУ УСРР (у липні 1934 р. ДПУ було ліквідовано і відроджений НКВС УСРР) зробили перезавантаження справи ПОВ. Упродовж 1933–1934 рр. у різних регіонах УСРР вони сфабрикували нові справи «ПОВ».

Польська операція НКВС 1937–1938 рр. також була продовженням багаторічного більшовистсько-чекістського серіалу під назвою «Боротьба з ПОВ». Про універсальність образу поляка–«пеовяка» у ході цієї боротьби свідчить те, що третє «видання» справи «ПОВ» досягло апогею з арештом 3 травня 1938 р. колишнього головного більшовика України, етнічного поляка С. Косіора. Майже 10 років він очолював Компартію України, вірою і правдою служив Й. Сталіну, був одним із головних організаторів Голодомору. Однак, врешті-решт був знищений за етнічною ознакою.

Один із парадоксів Великого терору полягав у його таємності. Про те, що відбувається насправді, багато людей достеменно не знало, за винятком виконавців терору та жертв репресій. Але піддавання публічному остракізму вчорашніх «вождів» таких, як Косіор, породжувало масовий страх, про який прийнято говорити при характеристиці сталінської доби совєтської історії. У випадку з Косіор месидж сталінської верхівки, що лунав на адресу поляків, був цілком зрозумілим: «Серед вас немає недоторканих. Партійний квіток чи висока посада не врятують вас від знищення, якщо ми цього захочемо».

Загальний виклад історії формування в історичній науці напрямку з вивчення польської операції НКВС міститься у вступі до польсько-

3. «Пеовяк» – член ПОВ. Похідне від польської вимови абревіатури ПОВ – пеову.

4. Див.: *Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Поджур, О. С. Рубльов. – К.: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. – 472 с. и др.*

українського збірника документів, присвяченому цій темі й опублікованому у 2010 р.⁵. Початок предметному вивченню польської операції було покладено публікацією у 1993 р. статті російського історика М. Петрова «Польська операція НКВС» у польському історичному журналі «KARTA»⁶. Стаття прикметна не лише постановкою проблеми, але й першою публікацією польською мовою у повному обсязі оперативного наказу НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р., що започаткував проведення операції⁷. У Росії та Україні наказ був опублікований мовою оригіналу лише у 1997 р.⁸.

За кілька років М. Петров спільно з А. Рогинським опублікував ще одну статтю під тією ж назвою, але з додаванням хронологічних рамок⁹. У ній автори окреслили «загальний контур» операції, проаналізували «нормативні установки, що були покладені в її основу, та механізми її реалізації». Вони звернули увагу на те, що до наказу був доданий закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, поразкову і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР». Цей лист разом з наказом НКВС СРСР № 00485 було надіслано до усіх регіональних і транспортних органів НКВС. Автори справедливо зауважили, що цей лист «доповнював наказ і деякою мірою обґрунтовував його»¹⁰.

У повному обсязі цей лист був опублікований в Україні у 1997 р.¹¹, а у Росії – у 1998 р.¹². В обох випадках надбанням громадськості стали завірені копії наказу і листа, що були адресовані начальнику Дорожньо-транспортного відділу ГУДБ НКВС Південної залізниці (м. Харків) Д. Леопольду (Ройтману). На момент виявлення цих документів українськими дослідниками вони не були належним чином заархіво-

5. Від колективу упорядників // *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб.* – Т. 8. Великий терор: Польська операція 1937–1938. – Ч. 1. – С. 42–89.

6. Pietrow N. Polska operacja NKWD // *KARTA: Niezależne pismo historyczne (Warszawa)*, 1993, nr 11, s. 24–45.

7. *Ibid.*, s. 27–29.

8. См.: *Бутовский полигон. 1937–1938 гг. Книга памяти жертв политических репрессий.* – М.: Институт экспериментальной социологии, 1997. – Выпуск 1. – С. 353–354; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьев В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 347–350.

9. Петров Н.В., Рогинский А.Б. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. // *Репрессии против поляков и польских граждан.* – М.: Звенья, 1997. – С. 22–43.

10. Там же. – С. 23.

11. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьев В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 350–377.

12. Судоплатов А.П. *Тайная жизнь генерала Судоплатова: Правда и вымыслы о моем отце.* В 2-х кн. – М.: Современник, Олма-пресс, 1998. – Кн. 1. – С. 366–393.

вані, і тому архівні пошукові дані до документів мали довільний характер. А, у Росії та ж сама копія листа, опублікована як додаток у книзі Анатолія Судоплатова з повторенням помилки у назві залізниці і архівних пошукових даних, згодом була «канонізована» передруком у 2004 р. у збірнику документів «Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД»¹³. Опублікований там само наказ НКВС СРСР № 00485 взяти з іншої книги («Бутовский полигон»).

Початковий етап у вивченні польської операції НКВС був доволі довгим. Наукові і науково-документальні публікації, що з'явилися у Польщі та Україні, торкалися її зазвичай у двох основних аспектах – у контексті масових репресій проти поляків у 1930-ті рр.¹⁴ та у зв'язку із фабрикацією органами ДПУ УСРР у 1932–1934 рр., а потім органами НКВС УРСР у 1937–1938 рр. групових кримінальних справ «ПОВ»¹⁵. Крім цього, ті чи інші сюжети щодо організації або проведення польської операції в УРСР фрагментарно з'являлися в різних історичних дослідженнях. Так, важливою частиною нормативної бази польської операції було визначення цільових груп населення, які підлягали репресіям. Згідно з наказом НКВС СРСР № 00485 головний сенс операції полягав у повній ліквідації «широкої диверсійно-повстанської низовки “ПОВ” і основних людських контингентів польської розвідки в СРСР». У другому пункті наказу ця «низовка» і «контингенти» були поділені на шість основних категорій:

«а) викриті у процесі слідства і до цього часу не розшукані найактивніші члени “ПОВ”¹⁶ за списком, що додається;

13. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / под ред. А. Н. Яковлева; сост.: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М.: МФД, 2004. – 736 с. – (Россия. XX век. Документы). – С. 303–321.

14. Див.: Iwanow M. Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. Warszawa–Wrocław, 1991; Kupczak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. Wrocław, 1994; Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 116–156; Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. Warszawa, 1998 та ін.

15. Див.: Stroński H. Wielka prowokacja NKWD. Sprawa Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 1933–1938 // Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze Rzeczypospolitej w latach 1772–1999. Red. K. Jasiewicz. Warszawa, 1999; Лутай М. Волинський центр Польської організації військової – міф чи реальність? // Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті. Збірник матеріалів II Міжнародної конференції. – Вінниця, 2005. – С. 131–134 та ін.

16. У цитатах з наказу у статті М. Петрова і А. Рогинського (с. 24) та у тексті наказу у книзі «Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД» (с. 301–302) скорочення ПОВ надруковано без лапок.

- б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР¹⁷;
- в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу їх переходу в СРСР;
- г) політемігранти та політобмінні¹⁸ із Польщі;
- д) колишні члени ППС¹⁹ та інших польських антирадянських політичних партій;
- е) найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів^{20,21}.

У цій самій книзі, в одному із розділів якої вперше в Україні був опублікований наказ НКВС СРСР № 00485, у біографічному нарисі про колишнього (з червня 1937 р. до січня 1938 р.) наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського містився важливий фрагмент ще одного документу – оперативного наказу № 612 від 19 серпня 1937 р. т.в.о. начальника УНКВС по Харківській області Л. Рейхмана. В його наказі кількість категорій людей, що підлягали арешту відповідно до наказу НКВС СРСР № 00485, була збільшена на 10 позицій. Крім категорій, перерахованих у «центральному» наказі, у харківському було зазначено, що арешту також підлягали:

- «1) колишні працівники розвідувального РСЧА та іноземного відділу ГУДБ НКВС СРСР, які працювали у Польщі;
- 2) галичани, колишні військові армії Петрушевича²², які залишилися в СРСР та ті, які прибули до Радянського Союзу в різні роки;
- 3) реемігранти, петлюрівці та білі, які повернулися із Польщі в СРСР;
- 4) поляки – старослужбовці цукрових заводів та інших установ;
- 5) колишні контрабандисти та особи, які були засуджені у минулому як шпигуни та учасники контрреволюційних націоналістичних організацій;
- 6) клерикально-націоналістичний елемент;

17. Йшлося про колишніх польських військовослужбовців, які потрапили у радянський полон під час війни 1919–1920 рр. й ще залишалися на радянській території.

18. В українських публікаціях наказу мовою оригіналу слово надруковано у скороченому вигляді – «политобменные», в українському перекладі – «політобмінні». Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 168, 348; Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 8. Великий терор: Польська операція 1937–1938. – Ч. 1. – С. 258.

19. ППС – Польська партія соціалістична.

20. У 1935 р. в УСРР було ліквідовано Мархлевський польський національний район.

21. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 348.

22. Йдеться про колишніх військовослужбовців Української Галицької Армії та керівника Західноукраїнської Народної Республіки Євгена Петрушевича (1863–1940) у період 1918–1920 рр.

7) вихідці із Польщі та із прикордонної смуги, стосовно яких є компрометуючі матеріали;

8) відвідувачі польських консульств;

9) особи, які мають сродинні чи інші зв'язки з Польщею, стосовно яких є компрометуючі матеріали;

10) агентура по поляках та інших об'єктах (поляки або вихідці з Польщі), які підозрюються у дезінформації та двурушництві, або такі, які не виправдали себе по роботі»²³.

Автори нариса про І. Леплевського не без підстав пов'язали появу додаткових категорій із «творчим» підходом наркома внутрішніх справ УРСР до організації виконання наказу № 00485, оскільки наприкінці згаданого закритого листа діяльність ДПУ–НКВС УСРР у 1933–1935 рр. щодо ліквідації «ПОВ» була оцінена як «цілком незадовільна». Адже апарат НКВС УСРР «не розгорнув тоді слідство до необхідної межі повного викриття діяльності “ПОВ” на Україні, чим й скористався шпигун Сосновський, який сидів тоді в Особливому відділі центру, для провокації провалу взагалі»²⁴. Виходило, що через недбалість НКВС УСРР (який очолював тоді етнічний поляк Всеволод Балицький, який після 1929 р. в анкетах став то українцем, то росіянином, колишній заступник начальника Особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР, також етнічний поляк Ігнатій Сосновський (Добржинський) «спритно скористався» ситуацією і «звів нанівець» усю боротьбу з «ПОВ».

Наступник В. Балицького І. Леплевський розумів, що має діяти так, аби не було претензій Центру на його адресу у недостатності зусиль, яких він мав докласти для «розгрому» і «ліквідації» «ПОВ». Отримавши карт-бланш від керівництва, І. Леплевський розпочав бурхливу діяльність, «підганяючи» репресивну машину. Серед керівників обласних УНКВС Л. Рейхман тоді був одним із основних об'єктів посиленого пресингу з боку І. Леплевського у справі «підхльостування» масових операцій НКВС.

Та, повернемося до питань історіографії. Українські історики у 1997 р. мали можливість розгорнути детальне вивчення загального (у масштабах всього СРСР) і специфічного в організації й проведенні польської операції в УРСР. Адже Україна була головною сценою у тодішній трагедії. Нагадаємо, що згідно із даними Всесоюзного перепису населення 1937 р. у СРСР проживало 636 220 поляків, із них в

23. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 169.

24. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 376–377.

УРСР – 417 613, у Білоруській РСР – 119 881, у РРФСР – 92 078²⁵. Крім цього, після депортації у 1936 р. з УСРР 42 тис. поляків близько 36 тис. з них (у статті М. Петрова і А. Рогинського сказано, що, за іншими даними – 45 тис.²⁶) проживали у Казахстані.

Але суттєвим стримуючим фактором у проведенні досліджень була недосяжність багатьох документів із фондів колишнього архіву КДБ УРСР. Діючий у 1990-х – середині 2000-х рр. порядок розсекречення і надання доступу дослідникам до цих архівних документів не дозволяв забезпечити істориків необхідною джерельною базою для проведення таких досліджень. Тому навіть в історіографічних роботах, присвячених висвітленню проблеми масових репресій проти поляків в УРСР у 1930-ті рр., тема польської операції іноді зовсім не згадувалась. Наводилися лише факти публікації у 1997 р. наказу № 00485 і закритого листа, про які ми сказали, а також деякі фактичні дані про реалізацію наказу в УРСР із наявної наукової літератури²⁷.

Однак, історики у своїх працях робили серйозні висновки. Так, у монографії О. Калакури розкрито різні етапи більшовицького терору проти поляків у міжвоєнний період. Зокрема, на підставі вивчення понад 100 архівних кримінальних справ, заведених органами НКВС УРСР на українських поляків у 1937–1939 рр., та інших історичних джерел, автор зупинився, за його словами, «на деяких акціях “великого терору” 1937–1939 рр. і його наслідках для польської меншини». При цьому про польську операцію він не згадав і справедливо зазначив, що «сьогоднішня джерельна база не дозволяє остаточно сказати про кількість жертв сталінських репресій серед поляків України» у період Великого терору. Ще на початку 1990-х рр. в українській історіографії було введено до обігу дані про 44 тис. репресованих тоді поляків²⁸. За оцінкою О. Калакури, у 1936–1938 рр. було репресовано до 50 тис. поляків. Спираючись на ці дані, він дійшов висновку, що «стосовно поляків, інших національних меншин, як і українців, ста-

25. *Всесоюзная перепись населения 1937 года: Краткие итоги.* – М., 1991. – С. 83, 85, 94.

26. *Петров Н.В., Рогинский А.Б. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг.* – С. 25–26.

27. *Див.: Антипова О. Репресії проти поляків в УРСР у 1930-х рр. в сучасній українській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні.* – 2003. – Вип. 13. У 2-х частинах: *Україна – Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983).* – Ч. 2. – С. 69–77.

28. *Див.: Кондрацький А.А. Терор і переслідування поляків на Україні в умовах радянської влади // Україна. Короткі нариси з історії.* – К., 1992. – С. 145. У статті сказано, що серед репресованих у 1936–1938 рр. в УСРР–УРСР близько 300 тис. громадян 44 тис. були поляками.

лінське керівництво у 1930-х роках провадило політику відвертого геноциду»²⁹.

Менш категоричними були упорядники згаданого збірника документів «Великий терор: Польська операція 1937–1938», оскільки їхнім завданням була не участь у науковій дискусії з цього приводу, а корпусне видання недосяжних раніше для дослідників архівних документів. Тому вони у вступі обмежилися наведенням контрверсійних точок зору на оцінку польської операції НКВС і запропонували читачам самостійно робити висновки на підставі вивчення публікуємих документів. Зазначимо, що з появою цього збірника у науковій літературі стався певний перелом у вивченні, висвітленні й оцінці польської операції НКВС в УСРР.

Упорядники включили до збірника 203 документи, які висвітлювали не лише польську операцію, але й її передісторію – боротьбу органів НКВС з польським шпигунством (у лапках і без них) у 1935 – середині 1937 рр., а також депортації поляків із УСРР до Казахстану у 1936 р. Саму операцію було розкрито у кількох вимірах: 1) як бюрократично організовану масову каральну акцію з усіма її формальними атрибутами – нормативною базою, інформуванням про хід операції та статистичною звітністю; 2) як колективні та індивідуальні злочинні дії керівників і співробітників органів НКВС (про це свідчили відомче листування органів НКВС у період проведення операції та документи пізніших розслідувань зловживань у репресивному апараті); 3) як колективна та індивідуальна трагедія десятків тисяч людей – прямих і непрямих жертв операції (крім документів розслідувань зловживань, важливим джерелом були матеріали з архівних кримінальних справ).

Оскільки положення статті М. Петрова і А. Рогинського на той час стали вже своєрідною класикою у підході до висвітлення польської операції, упорядники збірника значною мірою повторили їх. Зокрема, це стосується тези про суттєве розширення контингентів, що підлягали арешту, 2 жовтня 1937 р. у зв'язку зі спеціальною вказівкою наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова про поширення на членів родин осіб, заарештованих відповідно до наказу НКВС СРСР № 00485, свого оперативного наказу № 00486 від 15 серпня 1937 р. «Про репресування дружин зрадників батьківщини, членів право-троцькістських шпигунсько-диверсійних організацій, засуджених Військовою колегією і військовими трибуналами»³⁰. Цей наказ був опублікований в Україні у

29. Калакура О.Я. *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті*. – С. 259.

30. Петров Н.В., Рогинский А.Б. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. –

1997 р. разом із «польським» наказом³¹. Його виконання в УРСР мало низку особливостей, про які ми скажемо далі.

Водночас доводиться самокритично визнати, що при висвітленні контингентів, які підлягали репресіям згідно з наказом НКВС СРСР № 00485, упорядники збірника випустили з поля зору наведений вище фрагмент із оперативного наказу № 612 від 19 серпня 1937 р. т.в.о. начальника УНКВС по Харківській області Л. Рейхмана. А це був яскравий приклад того, як виконавці репресій вловлювали і втілювали ідеологію наказів і розпоряджень Центру про проведення національних операцій. Так, додаткова категорія осіб, які підлягали арешту згідно з наказом Л. Рейхмана (відвідувачі польських консульств) була «узаконена» наказом наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова наприкінці жовтня 1937 р. Відповідно до останнього належало виявити і негайно заарештувати усіх радянських громадян, пов'язаних зі співробітниками дипломатичних (і консульських) представництв Польщі, Німеччини, Японії, Італії та відвідувавших цих співробітників на службі або вдома. Крім цього, арешту підлягали й іноземні громадяни, пов'язані з диппредставництвами, яких підозрювали у ворожій діяльності стосовно СРСР³².

Упорядники збірника навели слова М. Петрова і А. Рогинського про «принципально новий у практиці ОДПУ–НКВС процесуальний порядок засудження» осіб згідно з наказом № 00485. Як відомо, новизна полягала в «альбомному» порядку «засудження» – підготовці за результатами слідства довідок на обвинувачених, що характеризували ступінь їхньої «провини»; групуванні та передруку цих довідок у вигляді списку в альбомному форматі та надання їх на розгляд регіональних начальників НКВС–УНКВС і прокурорів; винесення останніми рішень (за першою категорією – розстріл, за другою категорією – ув'язнення у місцях позбавлення волі на термін від 5 до 10 років); направлення списків з рішеннями до Москви на затвердження «вищої двійки» – наркома внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР; повернення після затвердження списків на місця із вказівкою про негайне виконання рішень («вироків»)³³.

С. 26; Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 8. Великий терор: Польська операція 1937–1938. – Ч. 1. – С. 66–68.

31. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 377–384.

32. Петров Н.В., Розинский А.Б. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. – С. 27.

33. Петров Н.В., Розинский А.Б. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. – С. 28; Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі

Оскільки «альбомний порядок засудження» стосувався «низовки», «багатьох з обвинувачених у шпигунстві на користь Польщі і таких, що належали, за сценарієм НКВС, до верхівки “шпигунсько-диверсійної мережі”, було засуджено Військовою колегією Верховного суду СРСР або військовими трибуналами»³⁴. Крім цього, у «засудженні» осіб за «польською лінією» брала участь Особлива нарада при НКВС СРСР, яка розглядала справи на ув'язнених, а також на дружин осіб, заарештованих згідно з наказом № 00485, тобто на жінок, на яких 2 жовтня 1937 р. було поширено дію наказу № 00486.

Історики ще досі достеменно не з'ясували, чому влітку 1938 р. у Москві зібрали і практично припинили розглядати надіслані з регіонів альбоми на понад 100 тис. осіб. «Умиваючи руки», Політбюро ЦК ВКП(б) 15 вересня 1938 р. ухвалило відмінити «альбомний порядок засудження» і створити у кожному регіоні особливі трійки, на які покласти подальший розгляд і винесення рішень («вироків») по «нацконтингентам». Це рішення було реалізовано у наказі НКВС СРСР № 00606 від 17 вересня 1937 р.³⁵. Таким чином, закінчився «альбомний період» у проведенні польської та інших національних операцій НКВС і почався «особливотроєчний період», що тривав два місяці – до 15 листопада 1938 р.

Важливою деталлю другого періоду було те, що рішення регіональних позасудових органів – особливих трійок – не треба було відсилати на затвердження до Москви. Центр делегував свої репресивні повноваження на місця, знявши з себе відповідальність за їхні дії. Провокативність цього рішення виявилась дуже швидко. Після появи Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» та наказу НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. «Про порядок здійснення Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року» Центр виставив себе у дуже зручній для нього ролі арбітра, а органи прокуратури і самого НКВС почали розслідування «порушень соціалістичної законності» у роботі особливих трійок.

Але «розбірки» з «порушниками соцзаконності» майже не вплинули на долю жертв і результати польської та інших національних операцій НКВС. За даними М. Петрова і А. Рогинського, у період з серпня 1937 р. до листопада 1938 р. у ході польської операції в «альбомно-

документи з архівів спеціальних служб. – Т. 8. Великий терор: Польська операція 1937–1938. – Ч. 1. – С. 70.

34. *Петров Н.В., Рогинский А.Б. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. – С. 29.*

35. *Петров Н.В., Рогинский А.Б. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. – С. 30, 31.*

му порядку» та особливими трійками були розглянуті слідчі справи на 143 810 осіб, із них «засуджено» – 139 835, з яких «засуджено до розстрілу» – 111 091 (79,44%). Відсоток осіб, розстріляних за «польським» наказом НКВС СРСР, виявився вищим, ніж у середньому за усіма національними операціями (73,66%)³⁶.

Складніше встановити аналогічні цифри по УРСР. Упорядники збірника документів «Великий терор: Польська операція 1937–1938» у вступі обмежилися лише повторенням загальної цифри про 50 тис. репресованих радянських громадян польської національності. Від середини 1990-х рр. у науковому обігу були й такі дані: упродовж 1937–1938 рр. по «польській лінії» в УРСР органами НКВС було заарештовано 56 516 осіб, із них поляків – 44 467. Із цієї кількості заарештованих 39 644 особи (70%) були засуджені до різних термінів ув'язнення або розстріляні³⁷. Автори, які навели ці дані, не зробили посилання на джерело, звідки були взяті дані, й ніяк їх не прокоментували. У істориків викликали запитання не тільки це, але й мала кількість «засуджених», особливо, у відсотках до кількості заарештованих.

У даному випадку помилка полягала у неправильній хронологічній прив'язці авторами кількості «засуджених». Це пояснюється особливостями джерельної бази. У ході проведення масових операцій змінилися правила складання статистичної звітності органів НКВС УРСР про їх результати. Було суттєво знижено нижню хронологічну межу звітного періоду – треба було починати рахувати кількість заарештованих і засуджених не з моменту початку операцій, тобто у випадку з польською операцією – після 11 серпня 1937 р., а з 1 жовтня 1936 р. Крім цього, у звіти про масові операції почали включати дані про репресії за «лініями» у цілому, наприклад, за «польською лінією», незалежно не лише від дати арешту, але й від характеру обвинувачення на адресу заарештованого, а також судового або позасудового органу, до якого передавали справу для розгляду.

Серед опублікованих у збірнику «Великий терор: Польська операція 1937–1938» статистичних документів, що ілюструють «хитрощі» відомчої статистики органів НКВС, були зведені дані «про арештованих і засуджених органами НКВС УРСР» з 1 жовтня 1936 р. до 1 липня 1938 р. Під «засудженими органами НКВС» мались на увазі особи, яких було засуджено судовими органами (Військовою колегією Верховного суду СРСР, військовими трибуналами, спецколегіями обласних

36. Петров Н.В., Рогинский А.Б. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. – С. 33.

37. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. – С. 146.

судів, лінійними судами на транспорті), а також й «засуджені» позасудовими органами («вищої двійкою», Особливою нарадою при НКВС СРСР, трійками при УНКВС).

Всього за зазначений період було заарештовано 253 051 особа. При цьому у розділі заарештованих у порядку наказів № 00485 та ін. (крім наказу НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. про проведення «куркульської» операції) було зазначено 94 659 осіб, із них за «польською лінією» – 54 011. Із загальної маси заарештованих (253 051 осіб) було 45 286 поляків (включно із «куркульською» операцією). За цей же час було засуджено (у лапках і без) 197 945 осіб. Із них «засуджено» у порядку наказів № 00485 та ін. в «альбомному порядку» 61 683 осіб, у тому числі за «польською лінією» – 39 644³⁸. Це й були ті самі «засуджені» «у цілому» упродовж 1937–1938 рр., як помилково зазначили згадані автори. Насправді, це були «засуджені» станом на 1 липня 1938 р. Розбивка цих «засуджених» за національним складом у документі, про який йдеться, відсутня. Таким чином, у даному випадку маємо лише одну тверду цифру: станом на 1 липня 1938 р. у ході польської операції НКВС в УРСР було «засуджено» 39 644 особи.

В іншому документі наведено відомості про кількість довідок на осіб, заарештованих органами НКВС УРСР, що станом на 5 серпня 1938 р. знаходилися на розгляді у Москві. Оскільки йшлося про довідки, то ясно, що малися на увазі особи, яких піддано репресіям в «альбомному порядку». Але, статистичні дані у документі згруповані не за наказами, а за «лініями». Відповідно у графі «Польська контр-революція і шпигунство» було наведено дані про довідки на 12 337 осіб³⁹.

У подальшому «альбоми» з цими довідками були повернуті до Києва, а звіди розіслані на місця для розгляду особливими трійками при УНКВС. Останні за два місяці своєї діяльності затвердили практично всі раніше прийняті рішення про міри покарання жертв національних операцій, які ще очікували на вирішення своєї долі. Особливим трійкам було заборонено розглядати справи на осіб, заарештованих після 1 серпня 1938 р., тому простим арифметичним складанням наведених цифрових даних із першого і другого документів отримаємо 51 981 «засуджених» по польській операції та заарештованих й з великою долею ймовірності «засуджених» за лінією «польська контр-революція і шпигунство» у період з серпня 1937 р. до липня 1938 р. включно.

38. *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб.* – Т. 8. *Великий терор: Польська операція 1937–1938.* – Ч. 2. – С. 1462–1468.

39. *Там само.* – С. 1458–1460.

Більш надійним способом визначити загальну кількість жертв польської операції, репресованих «вищою двійкою» і особливими трійками, упорядники збірника «Великий терор: Польська операція 1937–1938» вважали перерахунок жертв за протоколами двійки і трійок. За результатами такого перерахунку за наявними у Галузевому державному архіві Служби безпеки України протоколами було встановлено, що згаданими позасудовими органами було розглянуто довідок і справ на 57 410 осіб, «засуджено» – 56 677, у тому числі розстріляно – 46 792 осіб. Стосовно 587 осіб справи відправили на дослідження, припинено справи через смерть заарештованих стосовно 38 осіб, звільнено 17 осіб⁴⁰. Таким чином, «двійкою» і особливими трійками було «засуджено» 98,72% осіб, заарештованих органами НКВС УРСР. Отже це були далеко не 39 644 особи та 70%, про які йшлося вище.

Кореляція цих даних можлива з урахуванням людей, репресованих у липні – першій половині листопада 1938 р. судовими органами (Військовою колегією, військовими трибуналами та ін.) та Особливою нарадою при НКВС СРСР. Але це завдання ще чекає на своє розв'язання.

Публікація документів про польську операцію співпала у часі із масштабним оприлюдненням документів про «куркульську операцію» НКВС в УРСР – наймасовішу складову Великого терору в СРСР⁴¹. Наявність поляків серед жертв «куркульської операції» (1 746 із 83 122 «засуджених» станом на 28 січня 1938 р.⁴² і т.д.) доповнила уяву про польський сегмент Великого терору в УРСР. У істориків з'явилась можливість для порівняльного аналізу обох операцій, поглиблення досліджень з виходом на нові теми і сюжети.

Поява збірника документів про польську операцію надала поштовх подальшим дослідженням істориків різних країн не лише теми польської операції, але й «польського питання» у радянській історії у цілому. Польська операція НКВС 1937–1938 рр. встала в один ряд з такою болючою темою, як розстріли НКВС тисяч польських військовополонених у 1940 р. Слідом за Катинським, Харківським та іншими розстрілами (під узагальнюючою назвою «Катинь»), польська операція НКВС піддана інструменталізації у сучасній Польщі як один із нових символів в історичній пам'яті польського народу – «Совецький

40. Див. електронний додаток до кн.: *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб.* – Т. 8. *Великий терор: Польська операція 1937–1938.* – Ч. 1.

41. Див.: *Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр.* / Упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. 1. – 614 с.; Ч. 2. – 598 с.

42. *Там само.* – Ч. 2. – С. 295.

Холокост поляків»⁴³, як нагадування про небезпеку зі Сходу у минулому і, вочевидь, у сучасному.

Масштаби і наслідки польської операції слід оцінювати у взаємозв'язку з одночасними іншими репресіями НКВС. Наприклад, необхідно врахувати репресії проти дружин і членів родин людей, засуджених за польською операцією та у ході інших репресивних акцій сталінського режиму. Сам факт видання наказу НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р. майже одночасно з «польським» наказом НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. виглядає зовсім не випадковим. Нелогічним скоріше виглядає поширення дії цього наказу на членів родин осіб, заарештованих за наказом № 00485, лише 2 жовтня 1937 р. У наступній одночасній реалізації обох наказів можна побачити модифіковане продовження практики депортацій попередніх років. Адже репресіям піддавали фактично усіх дорослих членів польських сімей (батько, мати, діти старше 15 років у випадку визнання їх соціально небезпечними).

У 1930–1932 рр. майже 10 тис. поляків вислали з України на Північ як «куркулів» і «антирадянській елемент». Наприкінці 1934 р. почалося виселення із західної прикордонної смуги УСРР завширшки 7,5 км до східних областей України спочатку однієї тисячі сімей селян-одноосібників, у переважній більшості українців. Проте у ході виселення, під якого прийшовся на лютий–березень 1935 р. з акцентом на Мархлевському (польському) і Пулинському (німецькому) районах Київської області, до Харківської, Донецької і Дніпропетровської областей було депортовано близько 40 тис. поляків. Під час нової депортації, що була проведена у травні–вересні 1936 р., як вже ми зазначали, із західної частини УСРР до Казахстану було висилено ще 42 тис. осіб польської національності.

На відміну від депортацій, під час яких було прийняте «гуманне» рішення не розлучати родини, у ході Великого терору відбувалися протилежні речі. Причому ініціатива й завзятість катів – активістів терору грала при цьому неабияку роль. У матеріалах слідства за справою колишнього заступника начальника Управління НКВС по Житомирській області Г. Гришина (Шенкмана) зазначається про арешт в УРСР у жовтні 1937 – лютому 1938 рр. відповідно до наказу НКВС СРСР № 00486 12 тис. осіб. Зокрема, у Житомирській області за вказівкою Г. Гришина було заарештовано 820 родичів людей, засуджених у ході польської

43. Див: *Historia do rzeczy*, 2017, nr 4 (50). *Kwiecień* 2017. Жанр цього журналу є науково-популярним, тому некоректно з наукової точки зору словосполучення «Совецький Холокост поляків» використано, мабуть, виключно для «правильних» історичних асоціацій у масового читача.

операції. Гришин вимагав негайно продавати майно заарештованих жінок, а їхніх дітей розподіляти по місцевим дитячим будинкам. При цьому він посилався на наказ наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського про «очищення» прикордонної смуги від дружин поляків і німців, засуджених за наказом № 00485, і вимагав абсолютно усіх їх заарештувати. Оскільки спеціальні сиротинці для утримання дітей з репресованих родин були переповнені, Гришин віддав розпорядження продовжувати арешти жінок, а дітей віддавати під опіку колгоспів, які тоді і так були у скрутному становищі.

21 листопада 1937 р. М. Єжов відмінив свою директиву про арешти дружин осіб, репресованих по польській операції. Але у Житомирській області ці арешти були припинені лише наприкінці лютого 1938 р. Понад 350 осіб було звільнено як незаконно заарештованих. Жінки, яких звільнили, стали звертатися до УНКВС, прокуратури та інших обласних органів з вимогою повернути вилучені у них житло, майно і, головне – розшукати і повернути дітей. Якщо це не вдавалося зробити по гарячих слідах, розшуки один одного ставали проблемою на роки. Лихоліття війни, евакуації дитячих будинків призводили до того, що губилися сліди дітей «зрадників батьківщини». Тому одночасне синхронне виконання органами НКВС згаданих двох наказів (№ 00485 і № 00486) стало не лише бюрократично організованим масовим вбивством і покаранням в інший спосіб певної етнічної групи людей – поляків, але й модифікованою депортацією, тобто розпорощенням на безмежних теренах СРСР залишених у живих їхніх близьких родичів.

З цього можна зробити висновок, що до непрямих жертв польської операції слід віднести і членів родин її прямих жертв. Внаслідок усіх репресивних операцій НКВС 1937–1938 рр. серед жертв Великого терору найчисельнішими серед національних меншин СРСР та УРСР були поляки.

Таким чином, польська операція у комплексі з іншими складовими Великого терору в очах сталінського керівництва мала знаменувати собою остаточне вирішення проблеми «ПОВ». Тобто 1938 рік мав стати роком остаточної перемоги більшовиків над небезпечним внутрішнім ворогом – поляком-пеовяком. Але, вже наступного року, з початком Другої світової війни, територіальна експансія СРСР призвела до поширення «компетенції» органів НКВД на захоплені землі. Їхніми «клієнтами» з вересня 1939 р. стали фактично усі представники польських урядових, політичних, військових, правоохоронних, адміністративно-територіальних та інших структур.

Образ традиційного ворога – «ПОВ» – невдовзі набув нових рис і отримав узагальнюючу назву «польське націоналістичне антирадянське (антикомуністичне) підпілля». Документи НКВС–НКДБ вересня 1939 р. – червня 1941 р. свідчать, що польське підпілля тоді вважали ворогом номер один. До нього відносили не тільки «залишки» польського державного і адміністративно-господарського апарату, політичних партій і організацій, представників «експлуататорських класів» і Римо-католицької церкви, але й тіж самі контингенти населення, які підпадали під першочергові репресії ще у Наддніпрянській Україні.

По суті відбулося перевидання справи «ПОВ» у новій історичній обстановці. При цьому сталінським режимом було застосовано винищувальні методи боротьби з поляками, що й у попередні роки. Схожі методи використовували і нацисти. Створені у 1939–1941 рр. двома тоталітарними режимами прецеденти застосування винищувальних методів політичної боротьби, жорстокі реалії війни та провокативні дії нацистів і комуністів привнесли їх й у відносини між польським та українським антикомуністичними рухами, що призвело до нових значних людських втрат.

Друга світова війна, як відомо, внесла певні корективи у подальше ставлення сталінського СРСР до «польської проблеми» у широкому геополітичному контексті. Проте, це не стосувалося внутрішніх територій «імперії зла». Від 1944 р. український визвольний рух, що набув сили і масовості, перетворився на головного внутрішнього ворога сталінського режиму в Україні, причому не міфічного, як це було у попередній історичний період, а в реального. Відтоді «польський напрям» у діяльності органів НКВС–НКДБ дедалі більше зміщувався на периферію їхньої уваги. Але, графа «національність» у радянському паспорті, не дивлячись на те, що більшість русифікованих «гомо советікус», на відміну від органів державної влади, не звертала на неї ніякої уваги, зберігала для поляків свою драматичну напругу до самого кінця СРСР.

Капустян Ганна Тимофіївна
д.і.н., професор, Кременчуцький національний
університет імені М.В. Остроградського
(м. Кременчук)

ДЕПОРТАЦІЯ ПОЛЬСЬКИХ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦІВ-ОСАДНИКІВ ІЗ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ (1940 р.)

Проаналізовано причини політичних репресій в СРСР. Конкретизовано обставини, механізми, характер, наслідки депортації польських спецпереселенців-осадників із Західних областей України у 1940 р.

Ключові слова: Україна, Польща, польські спецпереселенці-осадники, радянський політичний режим, командно-репресивна система управління.

Розбудова сучасного європейського дому потребує об'єктивної оцінки резонансно-політичного минулого, яке біллю нагадує сучасникам про масштаби злодіянь тоталітарних режимів проти людяності. Початок Другої Світової війни означав для Польщі руйнацію її державності: «Червоно-коричнева подвійна тінь пакту Молотова-Рібентропа накрила всю Польщу, і взаємодія схвастики і п'ятикутної зірки з усіх питань, включаючи і обмін взаємно цікавими контингентами, була чіткою і бездоганною» [1, с. 105], – нагадують укладачі збірника документів з приводу сталінських депортацій.

Злам непу в СРСР на перший план висував «командно-репресивне» вирішення важливих суспільно-політичних і економічних проблем. З кінця 1920-х років в СРСР розпочалося створення командно-репресивної системи управління країною. У 1930-х роках відшліфовувалась командно-репресивна система під час розкуркулення, примусової колективізації, голодомору, «великого терору».

Обширне поле діяльності щодо застосування державного терору відкривалося перед радянським політичним режимом на Західних теренах СРСР, тобто, на окупованих ним землях колишніх східно-польських воєводств. Одне із головних завдань по забезпеченню опори радянського тоталітарного режиму полягало в «советизації», яке неможливо уявити без репресій. За підрахунками О.Е.Гур'янова до середини 1950-х років жертвами репресій стали від 530 до 570 тис.

колишніх польських громадян [1, с. 105]. У першу чергу «соціально-небезпечних» у позасудовому порядку сумнозвісні трійки відправляли до ГУЛАГУ (ст. 54 КК УРСР, інших – розстрілювали у Катині, в Осташківському і Старобільському таборах). Решта – найбільш масові підлягали депортації.

Під першу хвилю депортацій польських громадян потрапляють «спецпереселенці-осадники і лісівники». Осадники – колишні військовослужбовці польської армії, учасники польсько-радянської війни 1920 року. Польська держава протягом 1920-1930-х рр. наділяла їх землями у східних районах за особливі заслуги. Ця обставина і послужила головним мотивом радянському політичному режиму автоматично зараховувати польських осадників до ворогів СРСР.

29 грудня 1939 року РНК СРСР приймає постанову «Про депортації польських спецпереселенців-осадників із Західних областей України і Білорусії». Цією постановою затверджувалась інструкція НКВС СРСР «Про порядок переселення польських осадників із Західних областей УРСР і БРСР». Постанова регламентувала норми, пов'язані із депортацією цього контингенту, а саме: спосіб виселення, транспорт, відповідальних за організацію виселення тощо. Визначались місця депортації осадників: «Спецпереселенці-осадники направляються на лісорозробки Наркомлісу в Кіровську, Пермську, Вологодську, Архангельську, Івановську, Ярославську, Новосибірську, Свердловську і Омську області, Красноярський і Алтайський краї і Комі АРСР і розміщуються в окремих селищах від 100 до 500 сімей у кожному» [2, с. 112]. Згідно «Інструкції», осадникам дозволялось брати одяг, взуття, білизну, посуд, дрібний господарський інвентар. Загальна вага цих речей не повинна перевищувати 500 кг на сім'ю. Транспортували осадників ешелонами, по 55 вагонів кожен. Медичне обслуговування мало забезпечуватися одним фельдшером і двома медсестрами [2, с. 111-112].

Спецпереселенців-осадників етапували і розселяли у спецпоселеннях по 100-500 сімей в одному селищі, організованих НКВС СРСР. Адміністративне управління спецпоселеннями осадників здійснювалось районними і поселенськими комендатурами НКВС СРСР. Депортовані осадники підлягали жорсткому контролю з боку коменданта поселення, в обов'язки якого входило стежити за дотриманням установленого у селищі порядку, запобігати втечам, боротися з порушенням громадського порядку. Комендант мав право накладати штраф на спецпоселенців до 25 крб. і арештовувати до 5 діб. Районним комендантам НКВС надавалось право піддавати «найбільш злісних порушників штрафу до 50 крб. або арешту до 10 діб чи притягувати до кримінальної відповідальності» [3, с. 112-113].

Ступінь провини осадників (адміністративної чи кримінальної) визначав комендант. Як засіб покарання за порушення дисципліни застосовувалось переведення їх на більш важкі роботи. Спецпереселенцям-осадникам регламентувався життєвий простір: вони не мали права виїзду за межі визначених для проживання відведених територій. Наскільки жорстко контролювався їх життєвий простір говорить той факт, що перехід від одного бараку до іншого допускався з дозволу коменданта [3, с. 114].

Разом із осадниками підлягали виселенню і члени їх родин. Виселення проводили «трійки» НКВС обласні і дільничні [4, с. 115]. Так, в оперативному плані НКВС УРСР по виселенню членів сімей осадників і лісівників із Львівської області, зокрема по оперативній дільниці № 1 (Бобруйський повіт) зазначалося: «Всього 29 населених пунктів, 229 господарств, 1241 членів сімей. Операцію проводить «трійка» у складі начальника відділення II відділу УДБ УНКВС молодший лейтенант держбезпеки тов. Черпанов (керівник), нач. повіт(ового) відділу НКВС – молодший лейтенант держбезпеки тов. Малишев, опер. уповн. Ш відділу УДБ УНКВС старший лейтенант тов. Лимонов [4, 117]. До складу обласної «трійки» по виселенню осадників і лісівників із Львівської області входили начальник Управління НКВС по Львівській області капітан державної безпеки Краснов, заст. нач. 3-го відділу ДУДБ НКВС СРСР капітан державної безпеки Лангфанг, нач. III відділу УДБ НКВС УРСР, ст. лейтенант держбезпеки Громовенко.

10 лютого 1940 року начальник головного ЕКУ НКВС Б.З. Кобулов доповідав Наркому НКВС Л.Берії: «Операція по вилученню осадників розпочата сьогодні до 7 години ранку, як по колишній Західній Україні, так і по колишній Західній Білорусії» [5, с. 122]. Оперативні документи органів держбезпеки повідомляли про окремі випадки опору. Так, в Тернопольській області один із осадників «покусає руку співробітнику НКВС» [5, с. 122], а «у селі Ковеничі Самборського повіту, перед відправкою тих, хто підлягав виселенню, зібралось 300 осіб їх родичів і знайомих..., які підняли шум і стали перешкоджати виселенню.

У відповідь на вимогу оперативного складу розійтись із натовпу почулось: «Давайте їх бити. Коли в село прибула резервна група червоноармійців в кількості 10 осіб, натовп розійшовсь, а сім'ї осадників були направлені до місця збору» [6, с. 125].

Трудящі селяни Львівської області переважно схвально ставилися до факту виселення осадників. «Про що красномовно свідчить факт участі в операції значної кількості сільського активу (3285 осіб)», – зазначалося зокрема у доповіді Дрогобицької обласної трійки НКВС наркому НКВС Серову [6, с. 126]. Цей же документ фіксував зміст на-

строїв депортованих: «Виселення ми давно очікували. Я відчував, що це повинно статися, але погано тільки, що виселяють взимку» (зі слів одного осадника Мостицького повіту).

«Радянська влада ставиться до народу по-варварськи, здійснюючи виселення людей» (зі слів осадника Жидачівського повіту).

«Нас виселяють тільки через те, що ми поляки, а у наші домівки поселять українців. Хоча Радянська влада стверджує, що для неї національності рівні, але про це тільки говорять, а в дійсності влада турбується про українців» (Жидачівський повіт)» [6, с. 126].

Жорна репресій не оминули дитячі долі. Діти ставали невинними заручниками політики радянського тоталітаризму. Їх депортували разом з батьками і без батьків, вони потрапляли в дитячі ізолятори НКВС. «Ешелон № 4032 прибули в Красноярський край 9 сімей в складі одних дітей. Батьки залишились на місці...

Туди ж прибув ешелон № 4030 (із Тернополя), у якому було 5 дітей віком від 12 до 16 років, батьки яких залишились на місці. У цьому ж ешелоні виявилась дворічна дитина без батьків (направлено у дитбудинок)», – повідомлялось у доповіді начальника відділу трудпоселень ГУЛАГу М.В.Конрадова повідомлялося, що у трудових селищах НКВС на березень 1940 року перебувало 139590 виселених осадників і членів їх родин [9, с. 131].

Депортації осадників кричуще порушували права людини, права дитини. Депортовані позбавлялись елементарних людських прав. Їх обмежували в житлових умовах, медичному обслуговуванні, харчуванні, оплаті праці. Осадники були розміщені у 115 спецселищах у 20 краях і областях. «Виселення осадників в ряді випадків здійснювалося хаотично, без дотримання елементарних правил, – доповідав М.В.Конрадов заступникам наркома НКВС В.Н.Меркулову і В.В.Чернишеву. – Деяким сім'ям не дали можливості зібрати необхідні речі. Ці сім'ї прибули без одягу, взуття, білизни... Багато випадків розлучень сімей: члени їх направлені у різні області...

Серед прибулих спецпереселенців – певна кількість пристарілих, інвалідів, такі перебувають майже в усіх спецселищах... Ешелон № 4093 прибуло, наприклад, до Красноярського краю 11 сімей, які не є працездатними. У цьому ж ешелоні виявилось 15 дітей без батьків...

1) Босишин Степан Павлович 65 років, беззубий, його дружина Марія 66 років, без ноги, брат Петро 66 років, безногий, батько Павло 90 років.

2) Деваль Франк 84 роки – родичів немає.

3) Козанська Марія 65 років, донька її Ядвіга хвора епілепсією.

4) Горчаковський Іван 68 років, донька його Марія 26 років, інвалід.

5) Маркова Мотря 90 років.

Серед прибулих є душевнохворі, інваліди, ті, що потребують догляду (паралізовані)» [7, с. 130].

Постачання і організація громадського харчування осадників і членів їх родин погано налагоджені. «Абсолютно незадовільно організоване медико-санітарне обслуговування осадників... Так, в Архангельській області і в селищах Виноградівського і Красноборського районів зареєстровано 64 випадки захворювання сипним тифом. Найявність інфекційних захворювань зафіксовано також в Іркутській, Чкаловській і ін. областях» [9, с. 133].

Депортації спецпереселенців-осадників – лише одна сторінка в загальній картині зlodіян радянського тоталітарного режиму як проти своїх громадян так і поляків.

Радянська модель суспільного розвитку абсолютно попирала права і свободи громадян, а суспільство потрапляло під командно-репресивну систему управління. Для останньої було притаманне перебирання функцій слідства, суду, прокуратури органами (ДПУ, радянськими, партійними) для яких ці функції не були характерними. Радянське керівництво своїми командно-репресивними діями остаточно поховало суспільні надії на побудову правові держави. Елементарний протест чи так звана «класова приналежність» – ставали «важливими» чинниками, щоб потрапити під жорна радянської командно-репресивної машини.

Історія примусової депортації польських спецпереселенців-осадників із Західних областей України у 1940 р. має нагадати про існуючу загрозу демократичним цінностям з боку прибічників так званого «русского мира», які прагнуть відродити колишню радянську імперію. Подібна загроза може буде настільки небезпечною, наскільки демократичний світ їй це дозволить.

Джерела та література:

1. Н.Л.Поболь, П.М.Полян. Депортации бывших польских граждан из аннексированных районов Восточной Польши (февраль-июнь 1940)// Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева; Сост. П.Л.Поболь, П.М.Полян – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с. – (Россия. XXвек. Документы).

2. Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева; Сост. П.Л.Поболь, П.М.Полян – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с. – (Россия. XXвек. Документы).

3. Положення про спецпоселення і трудове облаштування осадників, яких виселяли із Західних областей УРСР і БРСР // Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева; Сост. П.Л.Поболь, П.М.Полян – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с. – (Россия. XXвек. Документы).

4. Витяг із протоколу № 18 від 19.01.1940 р. засідання Політбюро ЦК КП(б) У про організацію виселення осадників і лісівників // Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева; Сост. П.Л.Поболь, П.М.Полян – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с. – (Россия. XXвек. Документы).

4. Оперативний план НКВС УРСР по виселенню членів сімей осадників і лісівників із Львівської області // Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева; Сост. П.Л.Поболь, П.М.Полян – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с. – (Россия. XX век. Документы).

5. Рапорт начальника головного ЕКУ НКВС Б.З.Кобулов Наркому НКВС Л.Беріі // Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева; Сост. П.Л.Поболь, П.М.Полян – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с. – (Россия. XX век. Документы).

6. Доклад Дрогобычской областной тройки НКВД УССР об итогах операции по выселению осадников и работников сторожевой охраны лесов. 11.02.1940 г. // Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева; Сост. П.Л.Поболь, П.М.Полян – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с. – (Россия. XX век. Документы).

7. Донесение начальника отдела трудпоселений ГУЛАГа М.В.Конрадова зам. наркома НКВД В.Н.Меркулову и зам. наркома НКВД В.В.Чернышеву о прибытии и расселении в спецпоселках НКВД спецпереселенцев-осадников // Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева; Сост. П.Л.Поболь, П.М.Полян – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с. – (Россия. XX век. Документы).

8. Справка начальника отдела трудпоселений ГУЛАГа М.В.Конрадова в Главное экономическое управление НКВД о статистике трудпоселенцев о об иностранных подданных в числе осадников. 29 апреля 1940г. // Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева; Сост. П.Л.Поболь, П.М.Полян – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с. – (Россия. XX век. Документы).

9. Информация начальника отдела трудпоселений ГУЛАГа М.В.Конрадова наркому НКВД Л.П.Беріі о приеме и расселении осадников // Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева; Сост. П.Л.Поболь, П.М.Полян – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с. – (Россия. XX век. Документы).

Романець Наталя Радомирівна
*д. і. н., доцент, професор кафедри історії
України та правознавства
ДВНЗ «Криворізький державний
педагогічний університет»*

**ПОКАЗОВІ СУДОВІ ПРОЦЕСИ
НАД РАЙОННИМ КЕРІВНИЦТВОМ
ЯК СКЛADOVA АНТИШКІДНИЦЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ
В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ
ДОБИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937–1938 рр.**

У статті досліджуються показові судові процеси над районними керівниками як складова репресивної кампанії по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі України під час Великого терору 1937-1938 рр. На основі критичного переосмислення вітчизняної і зарубіжної історіографії, аналізу документів архіву Служби безпеки України, що вперше вводяться до наукового обігу, визначаються особливості, механізми, цілі карально-репресивних заходів влади.

Ключові слова: шкідництво, репресії, показові процеси, політика, НКВС, Великий терор.

Великий терор 1937–1938 рр. займає особливе місце серед репресивних акцій сталінського режиму, здійснених протягом 1930-х рр., як за кількістю жертв, так і за соціально-економічними й політичними наслідками. Тому дослідження даної проблеми крім суто наукової містить й важливу моральну складову: відновлення історичної справедливості щодо жертв сталінсько-єжовської чистки, проголошених «диверсантами», «шкідниками», «ворогами народу».

Останнім часом вітчизняні і зарубіжні науковці все більше уваги приділяють висвітленню однієї із складових Великого терору – показовим судовим процесам над районним керівництвом. Першим західним дослідником «районних показових судів» 1937 р. була американський історик Ш. Фіцпатрик, яка розглядала їх як «політичний театр, радянський варіант середньовічного карнавалу» та стверджувала, що, хоча «процеси 1937 р. і призвели до усунення цілої когорти сільських

керівників, багато з яких, ймовірно, набули поганої слави своїми зловживаннями та продажністю», «вони не змінили основу владних відносин на селі, не скасували колгоспи, навіть суттєво не вплинули на ті сфери колгоспного життя, від яких найбільше потерпали селяни». Разом з тим бездоказовим видається твердження дослідниці, що районні процеси ґрунтувалися головним чином на скаргах, дописах колгоспників, а не на зізнаннях підсудних [1, с. 331, 346].

«Провінційні показові процеси» в сільському господарстві потрапили і до сфери наукових інтересів французького історика Н. Верта Фігурантів цих показових процесів Н. Верт називає «місцевими партійними босами», що поводитись, як удільні князі, а тому «обвинувачувалися в цілком реальних, ординарних, поширених злочинах, головним чином, у зловживанні владою, невиправданій жорстокості, різного роду поборах, — одним словом, у тому, що було повсякденністю для мільйонів колгоспників» [2, с. 280]. Як нам здається, такий висновок є не зовсім коректним, оскільки фігурантів цих справ переважно обвинувачували у свідомому шкідництві, визначаючи відповідальними за всі провали в економіці району або сільськогосподарської галузі. На наш погляд, і Ш. Фіцпатрик, і Н. Верт фактично не розрізняють процеси щодо «шкідників» і процеси щодо місцевого керівництва, яке обвинувачувалось у «порушеннях революційної законності».

До теми районних показових процесів звертається і Р. Маннінг, яка вважає, що за допомогою відкритих судів над місцевими очільниками сталінський режим прагнув вирішити такі завдання: по-перше, «мобілізувати» колгоспників на «куркульську операцію» шляхом широкого обговорення її перебігу на спеціально організованих мітингах і зборах селян, учасники яких «вимагали смертної кари для обвинувачених», і по-друге, залякати інших місцевих керівників, що ставили під сумнів «необхідність масової операції або ухилялися від її проведення» [3, с. 58, 59]. Паралельно Р. Маннінг розкриває механізми організації районних показових процесів 1937 р.

На відміну від західних істориків, які досліджували показові судові процеси переважно на російських матеріалах, вітчизняні науковці О. Бут і А. Голуб проаналізували українські судилища над «шкідниками». Так, у статті А. Голуба висвітлюються антишкідницькі процеси на Дніпропетровщині [4], а О. Бут охарактеризував відкриті суди над спеціалістами аграрної галузі [5].

Проте слід враховувати, що вказані наукові розвідки були підготовлені до масштабного розсекречування документів архівів СБУ, що позначилося на якості досліджень. Тому, не зважаючи на досягнення вітчизняної та зарубіжної історіографії, тема показових судових про-

цесів над районними керівниками 1937–1938 рр. потребує окремого комплексного дослідження, що і є метою даної публікації.

Показові судові процеси над районними керівниками стали важливою складовою масштабної чекістської операції по боротьбі зі шкідництвом у системі сільського господарства, яка реалізовувалася за доби Великого терору 1937–1938 рр. Головним мотивом антишкідницької операції, як видається, було прагнення властей за допомогою масштабної кадрової чистки стабілізувати ситуацію в аграрному секторі, подолати кризові соціально-економічні явища. Це підтверджує й адресована начальникам обласних управлінь НКВС директива наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського від 25 серпня 1937 р., яка вимагала «простежити, наскільки вилучення ворожих елементів в районі, де існували антирадянські прояви, шкідництво, отруєння худоби, аварії в промисловості, катастрофи, пожежі, вбивства, грабунки тощо, дало оперативний ефект, зовсім припинивши або значно знизивши ці ворожі дії» [6, с. 140].

Проведення показових судових процесів над районними очільниками санкціонувала сталінська директива від 3 серпня 1937 р., яка зобов'язала республіканські та обласні партійні комітети організувати у кожній області «2–3 відкритих показових процеси над ворогами народу» – керівниками МТС, земельних органів, райвиконкомів та райпарткомів. Необхідність організації публічних розправ над районними керівниками Й. Сталін у характерній для нього манері пояснив тим, що покарання шкідників «у закритому порядку по лінії органів НКВС» не мобілізує колгоспників «на боротьбу зі шкідництвом та його носіями» [7, с. 394].

Процеси над районним керівництвом відрізнялися від аналогічних судилищ над заготівельниками і ветеринарами тим, що фігурантам цих справ пред'являли «комплексні обвинувачення»: шкідництво по лінії сортового насіння, розвал колгоспів у районі, зрив ремонту тракторів, автопарку, сільськогосподарських машин, саботаж виконання державних зобов'язань: сівби, збиральної кампанії, хлібозаготівель. Окремим пунктом звинувачень на показових процесах були «порушення революційної законності», тобто «переслідування і знущання над колгоспниками», допущені місцевими можновладцями.

Підготовка таких процесів у республіці тривала протягом серпня 1937 р., а перші відкриті суди мали відбутися у вересні – на початку жовтня. Приміром, у Дніпропетровській області були заплановані три показових процеси: у Павлоградському районі – 10 вересня, П'ятихатському – 25 вересня, Гуляйпільському – 1 жовтня. У Київській області відкриті суди готували в Умані, Білій Церкві, Підвисоко-

му, у Харківській – у Куп'янському, Золочівському й Миргородському районах [8, арк. 69, 70, 74, 75].

Показові судові процеси нагадували прекрасно організовані вистави, де кожен учасник мав чітко визначену роль, яку й виконував відповідно до задуму головного режисера. Підсудні зокрема мали каятися в усіх гріхах, визнаючи себе винними у скоєнні найабсурдніших злочинів; прокурори з праведним гнівом викривали злочинства підсудних; глядацька зала висловлювала обурення діями злочинців, вимагаючи суворого покарання, а суд, відповідаючи на очікування трудящих мас, виносив справедливий, але всім заздалегідь відомий вирок. Штучність показових процесів підкреслює і використовувана працівниками НКВС термінологія – так, начальник УНКВС у Київській області М. Шаров повідомляв в інформаційному листі, що вони «готують до процесу двох обвинувачених» [8, арк. 74].

Показові процеси проходили в атмосфері своєрідної колективної істерії, психозу, який свідомо нагнітався владою. Для проведення показового процесу обирали найбільше приміщення у районному центрі – клуб, театр, кінотеатр, що забезпечувало присутність на суді від 400 – 600 до 1 500 осіб. Колективні об'єднання, підприємства, червоноармійські частини, партійні та радянські установи делегували на подію своїх представників, а також проводили мітинги й збори, на яких ухвалювалися резолюції «з вимогою застосувати до обвинувачених найвищу кару» – потім їх урочисто оголошувалися на засіданнях суду [8, арк. 140].

Організація подібних акцій, крім формування «позитивної» реакції трудящих району на судовий процес, мала й суто практичні наслідки. На мітингах колгоспники та робітники не лише вимагали розстрілу всіх обвинувачених, але й «обіцяли підвищувати більшовицьку пильність і допомагати НКВС у боротьбі з ворогами». Тож після відповідної ідеологічної обробки на зборах до суду починали надходити заяви колгоспників з проханням «допитати їх про шкідницьку діяльність підсудних», що створювало передумови для вилучення нових диверсантів і ворогів народу, для порушення нових кримінальних справ [8, арк. 99].

Важливу роль у нагнітанні колективної істерії навколо шкідників відіграла місцева преса. Підготовка судового процесу, як правило, починалася з газетних публікацій, у яких повідомлялося, що «сигнал про шкідництво» надійшов від рядових працівників елеватора, пункту «Заготзерна», колгоспників тощо. Далі у статті детально описувалася шкідницька діяльність місцевих керівників. При цьому кореспонденти не обмежували себе у виразах, нерідко переходячи на справжню лайку. Приміром, очільників Покровського району Дніпропетровської

області у газеті «Зоря» називали «шайкою переродженців», «кампанією пройдисвітів та аферистів», «зграєю розбещених людей» та навіть «мерзотниками і падлюками» [9]. Наприкінці статті могли надрукувати звернення до партійного та радянського керівництва області, республіки, прокуратури про необхідність застосування відповідних заходів та покарання «ворогів народу». Також засоби масової інформації обов'язково висвітлювали перебіг показових процесів. Зокрема, у кожному номері обласної чи районної газети друкувалися репортажі із зали суду. Потім газетні публікації обговорювали на зборах колгоспників, робітників, червоноармійців.

Проведення показових процесів ілюструє справа Вознесенського осередку «контрреволюційної антирадянської право-троцькістської організації», що нібито здійснювала шкідництво в сільському господарстві Одеської області. Її головними фігурантами були спеціалісти із землеустрою: Г. Барков – начальник відділу із землеустрою Одеського облЗУ, Г. Ростовцев, Ф. Капустін, В. Лісовий – землевпорядники Вознесенського райземвідділу, а також К. Михайлов – агроном, завідуючий Вознесенським опорним пунктом Всесоюзного науково-дослідного інституту коноплі. За офіційною версією, шкідницький осередок організував у 1933 р. тодішній начальник відділу з землеустрою Одеського облЗУ Щупак, а після його звільнення керівництво перебрав Г. Барков [8, арк. 206, 207].

Вознесенська контрреволюційна група «спеціалізувалася» на шкідництві у галузі землеустрою. Піком її шкідницької діяльності став 1936 р., коли колгоспам видавали державні акти на вічне користування землею. Під час проведення землевпорядних робіт шкідники навмисно відводили колективним об'єднанням непридатні землі, які втім зараховувалися до орної площі колгоспів. Відтак колгоспам установлювали плани сівби на непридатні для сільськогосподарських робіт площі з усіма відповідними наслідками: оподаткуванням, хлібоздачею. Надмірні державні стягнення з колгоспів зменшували вартість трудодня, викликаючи невдоволення колгоспників [8, арк. 209].

Через «шкідницьку діяльність» вознесенських землевпорядників колгоспи району, що не мали скотарських ферм, отримували великі пасовиська, натомість колективні об'єднання зі скотарською спеціалізацією залишилися без пасовиськ, що призвело до загибелі худоби та завдало значних збитків колгоспному сектору [8, арк. 209]. Зауважимо, що ці види «шкідницької діяльності» є лише наслідками системних проблем у галузі землеустрою республіки, зумовленими курсом Кремля на збільшення виробництва збіжжя за рахунок розширення посівних площ. Саме реалізація сталінської політики призвела до штучного

зростання посівних площ за рахунок зменшення пасовиськ і фактичної відмови від парів. Відповідно районні землевпорядники були звичайними виконавцями вказівок центральної влади, а не шкідниками.

«Вознесенська справа» розглядалася спеціальною колегією Одеського облсуду у вересні 1937 р. Судові засідання проходили в м. Вознесенську в театрі ім. Ворошилова, переповненому колгоспниками, робітниками радгоспів і червоноармійцями, що спеціально приїздили на процес із сусідніх сіл. У документах НКВС стверджувалося, що присутні на процесі трудящі «з ненавистю ставилися до підсудних, як до ворогів народів, різко висловлюючи своє обурення». Так, колгоспники с. Трикрати, обговорюючи шкідницьку діяльність підсудних, заявили: «Через їхню діяльність ми пережили багато труднощів і втрат. Потрібно вимагати від суду безпощадного покарання цих собак» [8, арк. 210]. Під час показового процесу в колективних об'єднаннях Вознесенського району, військових частинах гарнізону, на залізниці проходили збори трудящих, на яких пророблялися надруковані у місцевій пресі матеріали слідства по цій справі. Збори ухвалювали постанови, обирали своїх делегатів на процес, які у залі суду оголошували рішення зборів з вимогою розстрілу всіх підсудних [8, арк. 211].

Розгляд «вознесенської справи» тривав п'ять днів. 15 вересня 1937 р. спецколегія обласного суду ухвалила вирок, яким засудила до розстрілу Г. Баркова, Г. Ростовцева, Ф. Капустіна й К. Михайлова, до 10 років тюремного ув'язнення В. Лісового. 1 500 присутніх у залі суду осіб зустріли вирок, як і належало в подібних випадках, «з великим задоволенням та бурхливими оплесками, що тривали 2 – 3 хвилини». Наступного дня райпартком відіслав партактив до колгоспів для проробки вироку на зборах колгоспників [8, арк. 212].

Під час показових судів над шкідниками співробітники НКВС уважно відстежували реакцію трудящих району й на перебіг процесу, й на вирок суду. І хоча в доповідних записках і телефонограмах обласних управлінь НКВС, звісно, наводилися численні факти «позитивного реагування», «ворожого ставлення до шкідників», реальна ситуація була іншою. Зрозуміло, що після років державного терору люди не наважувалися публічно озвучувати своє справжнє ставлення до таких заходів влади, але в приватних розмовах приховане за мовчанкою та правильними виступами на зборах проривалося назовні. Наприклад, під час показового судилища над групою ветеринарних працівників Новоград-Волинського й Городницького районів зафіксовані розмови, які свідчили: частина «глядачів» прекрасно усвідомлювала, «що судять зовсім невинних людей», «яким раніш не надавали жодної допомоги», а самі процеси – «це не суд, а лялькова комедія» [10, арк. 161].

З огляду на це значно менше ризиків для прокуратури і НКВС викликала організація судових процесів над тими місцевими можновладцями, провиня яких була не міфічною, а цілком реальною та підпадала під кваліфікацію «порушення революційної законності». Фігурантів цих справ зазвичай звинувачували «у порушенні сталінського статуту сільськогосподарської артілі, принципів радянської демократії, у незаконних поборах і обкладаннях колгоспів, знущаннях над колгоспниками». У контексті антишкідницької репресивної кампанії такі провини виступали як навмисні дії місцевих очільників, спрямовані «на провокування незадоволення колгоспних мас» [11]. Судові процеси над порушниками соціалістичної законності мали вчергове довести «колгоспній масі», що в усіх їхніх бідах винні лише виконавці мудрих розпоряджень Кремля. Ш. Фітцпатрик з цього приводу влучно зазначає, що під час таких процесів колгоспники з місця свідка задоволено спостерігали за розправою влади над своїми колишніми гнобителями.

На Дніпропетровщині подібний судовий процес організували над керівництвом Покровського району. Секретаря райпарткому Прокоф'єва, голову райвиконкому Нетьосіна, завідуючого райфінвідділом Січинського й ряд інших колишніх керівних працівників району обвинуватили в тому, що протягом тривалого часу колгоспний будинок відпочинку в Дібровському лісі використовувався для їхніх п'яних гулянок. Фінансувались регулярні розваги місцевого керівництва колективними об'єднаннями району, на які «райвиконком наклав справжнісіньку контрибуцію» у вигляді продуктів: зерна, м'яса, овочів, – їх колгоспи постачали безоплатно. З колгоспів стягувалися і додаткові кошти на адміністративні потреби району, які використовувалися не за призначенням. Прикметно, що керівництво колективних об'єднань навіть не намагалося оскаржити неправомірні дії районних можновладців, слухняно виконуючи всі їхні забаганки [12].

Усього в Україні до 15 січня 1938 р. провели 17 показових процесів у справах зі шкідництва в сільському господарстві, під час яких за першою категорією засудили 52 осіб, за другою — 33 [6, с. 264].

Репресивна кампанія з боротьби зі шкідництвом в аграрному секторі тривала й у 1938 р. Нові контрреволюційні групи виявлені в системі земельних органів. У липні «антирадянську організацію правих» ліквідували в Одеській області. Її очолювали начальник облЗУ Кріпак та уповноважений комітету заготівель по Одеській області Зуб. «Осередки правих», до яких входили спеціалісти земельних органів, низового радянського та партійного апарату, виявили в Першотравенському, Добровеличківському, Благодатнівському, Хмельнському, Ольшанському й інших районах [13, аркю 7, 8]. Вражає винахідливість, яку

проявили слідчі НКВС, характеризуючи контрреволюційну діяльність фігурантів «Одеської справи». Виявляється, ті «здійснювали шкідництво у більш витончених формах» — під виглядом «ліквідації наслідків шкідництва» [14, арк. 443].

Тоді ж, у липні 1938 р., «право-троцькістське підпілля» в системі земельних органів виявили й на Полтавщині. До складу контрреволюційної організації входили: завідувач облземуправління Пономаренко, його заступник Гуренко, старший агроном планово-фінансового відділу Соколов та ін. Членів полтавської контрреволюційної групи обвинуватили в здійсненні шкідницьких актів під час проведення весняної сівки та підготовки збиральної кампанії [14, арк. 523, 524, 526, 527].

Підсумовуючи, зазначимо, що показове покарання районних посадовців, визнаних винними за системні негаразди в аграрному секторі, мало вкотре продемонструвати колгоспній масі прагнення влади забезпечити ефективне функціонування колективного виробництва. Крім того, показові розправи з місцевими керівниками — «порушниками революційної законності» — повинні були зняти соціальне напруження в українському селі, переадресувавши невдоволення селян з кремлівських очільників на виконавців їхньої політики на місцях.

Джерела та література:

1. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Шейла Фицпатрик. — М., 2001. — 422 с.
2. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система / Никола Верт; [пер. с фр. А. И. Пигалева]. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента Б. Н. Ельцина, 2010. — 447 с.
3. Маннинг Р. Политический террор как политический театр. Районные показательные суды 1937 г. и массовые операции / Р. Маннинг // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 — 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — Т. 5: 1937 — 1939; Кн. 1: 1937. — С. 51–70.
4. Голуб А. І. 1937-й: нова хвиля репресій проти селянства Дніпропетровщини / А. І. Голуб // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди : зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 17–20.
5. Бут О. М. Українське село: відкриті судові процеси 1937 р. / О. М. Бут // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди : зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. — Дніпропетровськ, 2010. — С. 216–220.
6. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. — К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2010. — Ч. I.
7. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 — 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л.

Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – Т. 5: 1937 – 1939; Кн. 1: 1937. – 648 с.

8. Державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі ДА СБ України), ф. 16, оп. 30, спр. 74.

9. Процес колишнього керівництва Покровського району // Зоря. – 1937. – 27 серпня.

10. ДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 77.

11. Процес колишнього керівництва Покровського району // Зоря. – 1937. – 26 серпня.

12. Переродженці на чолі Покровського району. За матеріалами групи Радпартконтролю при обкомі КП(б)У // Зоря. – 1937. – 17 липня.

13. ДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 61. ДА СБ України, ф. 16, оп. 31,

УДК 94:32.019.5(470)«1937/1938»

Кузіна Ксенія Володимирівна

к. і. н., доцент.,

старший науковий співробітник

Інституту історії України НАН України

(м. Київ)

ОБРАЗ НАРКОМВУНСПРАВЦЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РАДЯНСЬКИХ ЗМІ (1937–1938 рр.)

У статті авторка дослідила образ співробітника Наркомату внутрішніх справ, який транслювався радянськими періодичними виданнями у 1937–1938 рр. Були проаналізовані механізми конструювання цього образу. Аналіз матеріалів газети «Правда» дозволив зробити висновок, що «образ наркомвунсправця» був представлений як антитеза «образу ворога». Радянська пропаганда прагнула легалізувати дії співробітників НКВС у добу Великого терору.

Ключові слова: *співробітники НКВС, чекіст, радянська пропаганда, Великий терор.*

Наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр. радянською пропагандою був сконструйований образ ворога. Але існування ворога передбачає існування героя. Провідну роль у створенні та поширенні образу героя-наркомвунсправця, як і образу ворога, відігравали друковані засоби інформації, що були важливою ланкою пропаганди через їхню ре-

презентативність та масовість. У СРСР доби Великого терору у ЗМІ актуалізувалися такі лексеми, як «ВЧК», «чекіст», «наркомвунсправець», «ворог», «судовий процес». Згадані лексеми виконували важливу функцію: впливали на поведінку та настрої людини, її здатність мислити. Вони були «мисленневими моделями для сприйняття світу» [1, с. 68].

Під «образом наркомвунсправця» ми розуміємо стереотипне, штучно створене узагальнене уявлення про співробітників наркомату внутрішніх справ СРСР та УРСР. Для дослідження цього образу були використані публікації періодичних видань, зокрема – матеріали із центральної загальносоюзної газети «Правда» за період 1937–1938 рр. За ці два роки були переглянуті 719 номерів та відібрано 229 матеріалів (статті, передові статті, резолюції, листи, повідомлення тощо). Оскільки «Правда» була російськомовним виданням, тому вважаємо за доречне цитування прикладів мовою оригіналу задля збереження змістовного та семантичного навантаження мовних штампів та ідеологічних кліше.

У радянських ЗМІ використовувалося кілька постійних визначень на позначення співробітників органів держаної безпеки – чекіст, наркомвунсправець, розвідник, працівник («работник») органів НКВС (або «органи НКВС»). Формально ВЧК не існувало від 1922 р., але термін «чекіст» продовжував використовуватися у другій половині 1930-х рр. як самими співробітниками НКВС, так і у широкому мовному вжитку. У ЗМІ «чекіст» застосовувався не просто на позначення співробітника органів держбезпеки, а з метою підкреслити його особливий статус, певні досягнення, безкомпромісність, суворість. Семантика назви «чекіст» інтерпретувалась як романтичний образ героя революційної доби «с холодной головой, горячим сердцем и чистыми руками».

У 1934 р. був створений НКВС, відповідно його співробітники почали називатися наркомвунсправцями. У 1937–1938 рр. ця назва була широко вживаною. Звертає на себе увагу той факт, що найменування «наркомвунсправці» (як і «радянська розвідка», і «органи НКВС») використовувалося не самостійно, а у більшості випадків разом із прізвищем наркома Миколи Єжова. Цей факт свідчить про посилення впливу не тільки відомчої структури, але й безпосередньо її очільника.

Образ наркомвунсправця 1937–1938 рр. цілком вкладався у радянський архетип «героя», запропонований серед інших архетипів Хансом Гюнтером [2, с. 743]. У боротьбі наркомвунсправців із ворогами народу простежується архаїчний міф про героя, який перемагає зло в образі змій та звільняє свій народ.

Як правило, образ наркомвунсправця на шпальтах газет був знеособлений, абстрактним (за виключенням наркома Єжова). Створен-

ня цього позитивного образу-героя відбувалось через акцентуалізацію особистісних рис: «славные», «непобедимые», «доблестные», «твердые», «мужественные», «верные», «смелые», «решительные», «зоркие».

Але герої – це завжди «сини» («верные сыны большевистской партии и своего народа», «верные сыны нашей великой родины», «славные сыны нашей родины», «преданные сыны ленинско-сталинской партии»). Вони лише слідують наказам, порадам «батька» (в особі Сталіна або партії) і після виконання з'являються перед ним із своїми досягненнями. Втім, герой не стає «батьком». Навіть «славний нарком Єжов» залишається лише «вірним учнем» та «соратником» Сталіна-батька.

При створенні героїчного образу співробітників Наркомвунсправа мова подачі матеріалів радянських ЗМІ характеризувалась метафоричністю та експресивністю, і була орієнтована не на критичне сприйняття, а на традиційні стереотипи мислення.

На відміну від «ворогів», при створенні образу співробітники НКВС не використовувалися метафори, які порівнювали б їх із певними тваринами. Виключення становить лише кілька випадків. Так, у пісні бійців НКВС «Днем и ночью мы на страже», автором слів якої був Вас. Лебедев-Кумач, наркомвунсправці мали орлині очі:

Нам республика велела
Не смыкать орлиных глаз,
Мы бойцы – Наркомвундела
Помним родины приказ [3, с. 3].

Інший приклад – «ежовы рукавицы». У цьому випадку сталий фразеологізм, що означав бути суворим стосовно до когось, асоціювався із прізвищем наркома Єжова («Шпионские гнезда были вскрыты одно за другим, враг на своей шкуре почувствовал «ежовые рукавицы»).

Нетиповим є порівняння роботи чекіста із вірним собакою. Так, Фелікс Дзержинський одному з листів зазначав, що треба «быть беспощадным, чтобы, как верный пес, растерзать врага». Щоправда, цей лист датований 1918 р., хоча і передрукований у 1937 р. У період становлення органів ВЧК метафора «собака» на позначення ворогів не використовувалась так широко у публічному дискурсі, як це було у середині 1930-х рр. Отже, наведені приклади – «орлиные глаза», «ежовые рукавицы», «пес» – мають виключно позитивну конотацію.

Набула поширення метафора, яка порівнювала наркомвунсправців зі зброєю: «Обнаженный меч революции / пролетариата / народов СССР», «обнаженный меч в руках рабочего класса», «обнаженный меч, карающий врагов народа», «грозный меч, направленный против

всех врагов социализма», «разящее оружие диктатуры пролетариата», «самое острое и надежное оружие в руках народов нашей страны», «грозное оружие диктатуры рабочего класса, разящего всех врагов», «острейшее и надежнейшее оружие советского народа», «пристрелянное орудие».

Меч був представлений на нарукавній емблемі співробітників Наркомвунсправа – стилізований щит з накладеними мечем, серпом та молотом. Використання метафори меча мало символічне значення. Меч належав до військового спорядження давньоруських дружинників, ним билинні герої вбивали змія. У 1930-х рр., за умов піднесення радянського патріотизму та переоцінки історії, знов стала можливою орієнтація на минуле, на відміну від 1920-х рр., коли відкидався будь-який історичний спадок. Звернення до минулих героїчних образів виявилось на лексичному рівні [4, с. 47]. «Обнажить меч» є давнім фразеологізмом, що означав розпочати боротьбу. Оголена зброя мала свідчить про готовність до бою з «ворогами народу» та про незавершеність / тривалість цієї боротьби.

Можна помітити, що у створеному в ЗМІ образі наркомвунсправця фігурує семантика заліза: «железный Феликс», «железный нарком Ежов», «железная армия мира», «железная стена славной армии наркомвундельцев», «железной рукой вырвет из черных лап троцкистов нож», «железная рука НКВД раздавит всех троцкистов».

Символіці заліза належала певна роль. У 1930-ті рр. ця метафорика пронизує усі сфери радянського суспільства (наприклад, «залізна воля вождя та партії», «залізни люди» або роман Миколи Островського «Як гартувалася сталь»). Залізо символізувало зміцнення волі та тіла героя.

Ще однією лексемою на позначення співробітників НКВС, пов'язаною із героїчним минулим, був «страж». На середину 1930-х рр. це слово було застарілим. Так, Дмитро Ушаков у тлумачному словнику, що виходив упродовж 1935–1940 рр., зазначив: «страж – церковне-книжне, застаріле, поетичне, тепер риторичне слово. Той, хто охороняє, хранитель, захисник» [5]. Наркомвунсправці мали асоціюватися із давньоруською стражею. Звернення до знайомих образів, які були впізнаваними та не вимагали роз'яснень, давало можливість ствердити стереотипне уявлення про співробітників органів державної безпеки як захисників та охоронців: «неусыпный страж революции», «зоркий страж завоеванный революции», «неусыпный страж страны социализма», «неусыпный страж нашей родины», «верный страж великой социалистической родины», «верный страж народа», «верный страж народов СССР», «победоносный страж», «славный страж рабочей диктатуры».

Отже, органи НКВС поставали як охоронці революційних завоювань, соціалістичної батьківщини, народу та робітничого класу, зокрема. Синонімом до стража був «часовой», який також зустрічався на сторінках радянських газет, хоча і рідше: «верный часовой», «зоркий часовой», «зоркий часовой завоєваний Октябрю».

Дуже вживаним тропом є «рука»: «карающая рука советского народа», «могучая рука», «железная рука НКВД». У російській культурі рука – це символ влади та символ покарання («рука не дрогнет», «руки чешутся», «поднимают руку») [6, с. 99]. Саме у цих контекстах – влада і кара – застосовується згадана метафора стосовно НКВС. Дії НКВС, як «руки народу», мали сприйматися правомірними, бо це – дії народу.

У газетних матеріалах наполегливо впроваджувалася ідея про міцний зв'язок НКВС з народом.

(1) «Органы и войска НКВД – плоть от плоти и кровь от крови нашего великого советского народа – были и будут верным оплотом партии, правительства и народов СССР»;

(2) «Советская разведка служит народу, опирается на народ, работает с помощью народа»;

(3) «На прочной связи с народом, на помощи широких масс, на их любви и доверии к органам НКВД строит свою работу советская разведка».

Створювалась враження загальної народної підтримки НКВС. Почуття вдячності, захоплення, гордості висловлювалось на шпальтах газет від імені цілих колективів робітників, мешканців різних міст й регіонів СРСР та взагалі всього населення країни. Ефект масової підтримки досягався за рахунок використання займенник «всі», «увесь» та прислівників «всюди», «скрізь». Така однотайна та повсюдна підтримка мала засвідчити правомірність та легітимність методів роботи органів державної безпеки, тобто масових арештів та розстрілів. Крім того, використання займенника «наша» сприяла формування відчуття причетності народу до структури НКВС.

Через радянські ЗМІ пропагувалася мотиваційна модель поведінки, яка спонукала адресата (тобто читача) до дій – співпрацювати з НКВС. На сторінках періодичних видань друкувалися масові заяви, обіцянки, клятви, запевнення у допомозі органам НКВС.

(1) «Каждый честный гражданин нашей страны считает своим долгом активно помогать органам НКВД в их работе»;

(2) «Обещаем, товарищи наркомвундельцы, повседневно помогать вам в борьбе с предателями социалистической родины»;

(3) «Продолжайте очищать нашу страну от врагов социализма, товарищи наркомундельцы, а мы вам в этом поможем».

Лунали заклики не просто допомагати, а бути схожими на наркомвунсправців (чи бути ними). Ототожнення з героєм, наслідування його вчинків у тоталітарному суспільстві означало виконання державних завдань. Бути уважним на виробництві, слідкувати за колегами, слухати розмови сусідів і писати доноси – ці (та інші) дії розглядалися як «допомога» НКВС у справі викриття ворогів. Подібна поведінка, дозволена та санкціонована владою, за допомогою ЗМІ перетворилася на загальноприйняту норму.

У газетних матеріалах дії наркомвунсправця корелювалися з образом та діями ворога: якщо ворог – змія, то радянська розвідка «вырвит ядовитые жала», «отсечет голову», «раздавит», «уничтожит их гнез-да»; навіть якщо це буде зміїне кодро – НКВС «распутает грязный клу-бок подлого заговора, в котором сплелись воедино враги всех мастей»; якщо бур'ян – то співробітники органів держбезпеки будуть «корче-вать», «выкорчёвывать с корнем», «вскрывать до конца все корни», «не давать созреть», «очищать». Якщо ворог приховує свої наміри («двурушник»), то «зоркие» наркомвунсправці «сорвут маску с врага». Ворогу-хижаку (лисиця, вовк) чекісти «отрубает грязные лапы» або «железной рукой вырвет из черных лап троцкистский нож». Щурів й тарганів НКВС «выкурит из всех нор и щелей». Хитрому ворогу вони «смешали все карты» / «карта врага бита». Медичний дискурс був присутній у радянській пропаганді. «Вороги народу» маркувалися як «болячка», «гнійник», «виразка», «паразити». Відповідним був і образ співробітника карних органів – наприклад, «оператор», тобто той, хто робить операції. Зокрема, цей образ використала у промові Кон-драшева – робітниця Трьохгорной мануфактури ім. Дзержинського: «[Ежов] лучший оператор, который действительно правильно делает свои операции. Буржуазия засылает к нам пачками своих «больных», но под руководством тов. Ежова работают операторы, которые хорошо делают свое дело» [7, с. 2].

На основі аналізу газетних матеріалів, присвячених наркомвунсправцям, можна виділити ті напрями роботи НКВС, які радянська пропаганда прагнула зробити публічними. Усі вони представлялись як значущі та героїчні. Напевно, перший і найголовніший – боротьба із ворогом, якого радянська розвідка «беспощадно разит», «громит», «уничтожает», «разбивает вдребезги». Ця боротьба представлялась як війна, яку ведуть наркомвунсправці («ни на час не покидают поле боя», «ведут ту «малую» войну, которая предотвращает нас от большой»). Перемога у ній не викликала сумнівів, оскільки співробітники органів держбезпеки характеризувалися як «победители» або «непобежденные».

Наступний напрям – це служіння «радянському народу» та «трудолюбивим» («охраняют завоевания народа / трудящихся», «стоят на страже интересов советского народа», «хранители счастья народа»). Дотичним до цього є «охрана завоеваний социализма», «работа на блага социализма», «защита завоеваний социалистической революции», «на страже сталинской конституции». Всі ці твердження є доволі абстрактними, втім вони дуже часто повторювались у текстах, і тому читачем сприймалися як загальновідомі та зрозумілі, як такі, що не потребують роз'яснень. Ці судження можна назвати «порожніми формулами», які не мають будь-якого чіткого змісту, але вони набули поширення у відповідному соціальному колективі [8].

У розпал Великого терору кульмінацією стало святкування у грудні 1937 р. двадцятої річниці від створення ВЧК. По суті, відомчий ювілей вийшов за рамки Наркомвунсправа і набув статусу загальнодержавного масштабу («это не праздник ведомства, это праздник всей партии, всего народа»; «Двадцатилетие ВЧК–ОГПУ–Наркомвундела – это наш пролетарский праздник»; «праздник всех трудящихся»). З цієї нагоди у Великому театрі в Москві відбулося урочисте зібрання активу партійних, радянських і громадських організацій. Лейтмотивом кожного виступу було славослів'я органів державної безпеки та наркома Єжова. Два номери газети «Правда» – 20 та 21 грудня – були присвячені цим подіям. Різноманітні публікації про наркомвунсправців підкріплювались авторитетом державних та партійних діячів. Опубліковані промови Мікояна та Фріновського рясніли цитатами слів Сталіна, як найбільшого «авторитета» та «теоретика». Вітальні статті на адресу НКВС відомих в СРСР діячів науки та культури також публікувались з пропагандистською метою. Наприклад, від таких заслужених діячів науки, як Дмитро Граве та Олексія Сперанського [9, 10].

Заголовки газетних матеріалів на зразок «К 20-летию ВЧК–ОГПУ–НКВД» мали нагадувати про наступність та тяглість традицій. Цей невеликий за тривалістю період репрезентувався як почергова зміна трьох етапів. Кожному була присвячена стаття із красномовними заголовками:

«Разгром органами ВЧК внутренней и внешней контрреволюции в годы гражданской войны» (1-й етап).

«ГПУ в условиях мирного строительства» (2-й етап).

«Борьба с фашистскими разведками и их троцкистско-рыковско-бухаринской агентурой» (3-й етап) [11, с. 1–2].

Отже, з цих трьох етапів, два – періоди баталій. Навіювалась думка, що громадяни СРСР у 1937 р., як і у роки громадянської війни, живуть у складний період боротьби з ворогами, а відтак – всі сили ра-

дянського суспільства мали б бути мобілізовані для переможного завершення цієї боротьби.

Як вже відзначалося, образ наркомвунсправця, представлений на сторінках газет, був абстрактним. Єдиною персоною, з якою фактично асоціювалася діяльність Наркомвунсправа, був Єжов. Якщо у повоєнні десятиліття антропонім «єжовщина» пов'язувався із масовими репресіями доби Великого терору, то у 1937–1938 рр. прізвище наркома у радянських ЗМІ ототожнювалось із перемогами над ворогами народу. Очільник органів держбезпеки на сторінках газет поставав як «железный», «стальной», «боевой», «славный», «талантливый», «бесстрашный», «у которого слова не расходятся с делом». І в той же час, образ Єжова був представлений не як самодостатній, але як залежний та другорядний по відношенню до постаті Сталіна. Нарком був його учнем («сталинский ученик», «сталинский питомец», «лучший ученик великого Сталина»), послідовником («верный / лучший / доблестный / славный / непоколебимый сталинец», «большевик-сталинец», «командир-сталинец», «посланец Сталина») і, як найвища сходинка, – соратником («верный соратник товарища Сталина», «ближайший соратник великого Сталина»). Лексема, що вживалася найчастіше із прізвищем Єжова – «сталинский нарком». Тим самим, в ієрархій владних стосунків було окреслено його підпорядковане місце.

Таким чином, засобами радянської пропаганди був сконструюваний образ наркомвунсправця 1937–1938 рр. як охоронця та захисника. Аналіз газетних публікацій дозволяє виявити низку закономірностей. У радянських друкованих ЗМІ використовувався риторичний прийом антитези – одвічне протистояння та боротьба (добра зі злом, героїв з ворогами). Якщо ворог наділявся принизливими знищувальними визначеннями та ярликами, то герої-наркомвунсправці – у вищій мірі позитивними. При характеристиці радянської розвідки використовувались вислови, що стали ідеологічними кліше і побудовані за принципом створення ідеалістичної картини дійсності. З одного боку, злочини ворогів стали ще більш мерзеннішими на фоні подвигів «чекістів». А з іншого – наркомвунсправці отримували право знищити ворога, бо вони були втіленням чеснот. У такий спосіб відбувалася легітимізація дій влади та НКВС як її виконавчого органу в роки Великого терору.

Джерела та література:

1. Воробьева О. И. Политическая лингвистика. Современный язык политики. – М.: Издательство ИКАР, 2008.
2. Гюнтер Х. Архетипы советской культуры // Социалистический канон: сб. статей под общ. ред. Х. Гюнтера, Н. Добренко. – СПб: Академический проект, 2000. – С. 743–785.

3. Лебедев-Кумач В. Днем и ночью мы на страже // Правда. – 1937. – 21 декабря.
4. Вайс С. Сталинистский и национал-социалистический дискурсы пропаганды: сравнение в первом приближении // Политическая лингвистика. – 2007. – № 3(23).
5. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова. – М.: Гос. ин-т «Сов. энцикл.»; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935–1940. (4 т.).
6. Маслова В. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001.
7. Собрание актива партийных, советских и общественных организаций Москвы, посвященное 20-летию ВЧК–ОГПУ–НКВД. Речь. тов. Кондрашевой // Правда. – 1937. – 21 декабря.
8. Бирюков Б. Идеологемы обесмысливания текста и их «социальное обеспечение» // Социальная мифология, мыслительный дискурс и русская культура.
9. Граве Д. Враги народа будут сметены // Правда. – 1937. – 20 декабря.
10. Сперанский А. Грозная сила // Правда. – 1937. – 20 декабря.
11. Правда. – 1937. – 20 декабря.

УДК 930(477)(092)

Петренко Ірина Миколаївна

д.і.н., професор, ВНЗ Укоопспілки

«Полтавський університет економіки і торгівлі»

м. Полтава

ІСТОРИК НАТАЛІЯ МІРЗА-АВАКЯНЦ (1889-1940) ЯК ЖЕРТВА ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано життєвий шлях та наукову діяльність незаслужено забутої української дослідниці Наталії Юстівни Мірза-Авакянц (1889-1940?) – історика, педагога, методиста, професора, завідувачки кафедри історії України Київського університету. Проаналізовано трагічність її долі, як жертви Великого терору в Україні.

Ключові слова: *Наталія Юстівна Мірза-Авакянц, історія, наука, репресії.*

Життєвий і науковий шлях Наталії Юстівни Мірза-Авакянц були досить типовими до долі українських істориків 20-30-хх років ХХ ст. Стрімкий зліт наукової активності жінки-історика, який співпав із піднесенням самої історичної науки в Україні 1920 -х рр., був перерваний із утвердженням радянської ідеології. Протягом тривалого часу ім'я її репрезентантки Наталію Мірза-Авакянц було просто викрес-

лено із офіційного дискурсу. Незважаючи на це, Наталія Юстівна перебувала біля джерел становлення радянської історичної науки.

Метою даної статті є показати складний життєвий шлях та наукову спадщину Наталії Мірза-Авакянц, яка стала жертвою Великого терору в Україні, окреслити коло наукових інтересів ученої, визначити її внесок у розвиток вітчизняної історичної науки.

Наталія Мірза-Авакянц була глибоким і талановитим ученим, педагогом, лектором, методистом. Це визнавали її сучасники-колеги, учні, вчителі. Історик є автором понад 40 праць, серед них підручники, монографії, статті, рецензії, студії з методики викладання історії.

Через те, що дослідницю було репресовано, її доробок викреслили з української історіографії, відсунули на другий план. Не врахували навіть того, що праці Наталії Юстівни публікувалися в передових радянських наукових і педагогічних часописах – «Радянська освіта», «Червоні квіти», «Знання», «Червоний шлях».

Народилася Наталія Юстівна Дворянська (у заміжжі – Мірза-Авакянц) 24 вересня (11 жовтня за старим стилем) 1889 року в м. Борисполі Полтавської губернії в родині земського лікаря Юста Дворянського.

Науку їй довелося опановувати в Київській міністерській жіночій гімназії. Потім вступила на денне історико-філологічне відділення державних Київських вищих жіночих курсів. У 1913 році вона переїхала до Москви, де успішно екстерном склала державний іспит («отлично с отличием») при Московському університеті і стала його студенткою.

У 1915 році через родинні обставини Наталія Юстівна повернулася до Києва. Влаштувалася на роботу в зразкову школу при Педагогічних курсах дворянки А. Жекуліної та була асистенткою при лекторі з методики історії. Протягом 1917–1918 років викладала історію України рідною мовою в Київській Другій українській гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства.

У 1918 року Н. Ю. Мірза-Авакянц запропонували місце викладача в Полтавському учительському інституті. У Полтаві Наталія Юстівна протягом 1918–1920 років працювала на історично-філологічному факультеті Полтавського учительського інституту. Після його реорганізації у Полтавський інститут народної освіти протягом 1920–1924 років викладала історію України і Полтавщини.

У червні 1924 року Наталія Юстівна переїхала до Харкова. Вчену було обрано дійсним членом Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. У 1924 році вона успішно захистила кандидатську дисертацію.

У 1934 році Наталія Юстівна переїхала в Луганськ, де їй вдалося влаштуватися на роботу в Інститут народної освіти. Учена активно

включилася в навчальний процес, розробляла проблеми середньовічної історії України, історії Гетьманщини, методики викладання історії.

У 1935 році Наталію Юстівну на запрошення наркома освіти УСРР Володимира Петровича Затонського (1878-1938) перевели в Київ з метою очолити семінар для авторів-розробників підручника. Цьому проєкту була забезпечена найвища партійна підтримка, бо проводився він під орудою секретаря ЦК КП(б)У і завідуючого відділом пропаганди і преси Миколи Миколайовича Попова (1891-1937). Як керівник семінару Наталія Юстівна добре розуміла, що одними силами ідеологічно заангажованих науковців ВУАМЛІНУ не можливо підготувати якісний підручник.

Робота в Києві відкрила широкі можливості для дослідницької і викладацької праці Наталії Юстівни. Вона опинилася в оточенні відомих учених, відновила старі знайомства. Працюючи над підготовкою підручника, вчена зустрічалася з багатьма колишніми колегами. Доленосною стала зустріч із колишньою аспіранткою Д.І. Багалія, дружиною голови Раднаркому УСРР Панаса Петровича Любченка (1897-1937), доцентом кафедри історії народів СРСР Київського державного університету Марію Миколаївну Крупенік, з якою вона товаришувала ще з «харківського періоду». Саме вона допомогла Н. Мірза-Авакянц перейти на роботу в Київський державний університет, і в 1934 році очолити кафедру історії України. Здавалося, що це мало б підвищити її авторитет, гарантувати успішне майбутнє, творчу працю, перспективи, визнання. Вчена збиралася писати докторську дисертацію.

Наталія Юстівна активно включилася в робочий процес, читала курс історії України й української літератури. Студенти згадували її як чудового лектора, оратора, відзначали її високу фахову підготовку. Однак часи змінювалися і працювати ставало дедалі тяжче. Взявши курс на русифікацію, тодішнє керівництво університету історії України надавало мало значення, вважаючи її «націоналістичною» дисципліною, яка підбурює народ. Фактично, історія України розчинилася в історії СРСР. Тому автоматично Наталія Юстівна зі своїм курсом історії України опинилася в опозиції до партійних керівників в Київському державному університеті.

Очевидно, що така обстановка на історичному факультеті університету штовхнула її ввійти в групу тих лекторів, які хоч трохи намагалися боронити українську мову і обстоювали національне спрямування планів викладання історії на факультеті. Її однодумцями в цьому виявилися історики М.М. Крупенік і Костянтин Тодосьович Штеппа (1896-1958) – історик, медієвіст, етнограф, професор, декан історичного факультету Київського державного університету протягом 1934-1941

років. Ідеологічна оцінка таких намірів учених не забарилася. Почалося цькування Н.Ю. Мірза-Авакянц. У одній з центральних газет опубліковано статтю, де повідомлялося: «Українську літературу викладає Мірза-Авак'янц, яка в своїх лекціях робить наклеп на колгоспників України, відверто протягує буржуазно-націоналістичні концепції. Хто ж така Мірза-Авак'янц ? В 1918 році вона була вихователькою дітей гетьмана Скоропадського, виключалася з партії за націоналізм, тісно була зв'язана з ворогами народу, які її забрали з Харкова і влаштували в Київському університеті» [1]. Хоча й у статті було допущено ряд помилок, однак суть звинувачень була в душі часу. Не було сумніву, що Наталію Юстівну чекали сумні часи.

Паралельно з цькуванням і критикою Наталії Юстівни у Києві відповідні процеси відбувалися над її колишніми колегами і однодумцями в Полтаві. У 1936 році велося слідство проти відомого вченого-орнітолога Миколи Івановича Гавриленка (1889-1971). У протоколі від 9 січня 1936 року на питання слідчого, на перший погляд невинне, про те, чи існували в Полтаві наукові і літературні об'єднання, підсудний відповів: «В условиях Полтавы контрреволюционной активностью (1922-1923 гг. – Г. П.) отличалась группа украинской националистической интеллигенции, именовавшая себя «Науковим товариством при ВУАН», организована эта группа была при местном ИНО» [2, арк. 14]. До складу цієї групи М.І. Гавриленко зарахував Н.Ю. Мірза-Авакянц, В.О. Щепотьєва, М.Я. Рудинського, Є.Я. Рудинську, Г.Г. Ващенко, Г.О. Коваленка та інших відомих полтавський інтелігентів. Із більшістю цих людей Наталія Юстівна товаришувала і спілкувалася в «полтавський період» свого життя і наукової діяльності.

У слідчій справі проти історика, письменника, етнографа Григорія Олексійовича Коваленко знову подибуємо інформацію про існування в Полтаві протягом 1922-1923 рр. націоналістичної організації «Наукове товариство при ВУАН» [3, арк. 13]. У причетності до неї і звинуватили відомого митця.

У 1937 році було порушено кримінальну справу проти колишнього ректора Полтавського інституту народної освіти В.О. Щепотьєва. Доля цієї людини була дуже трагічною. Він був засуджений у процесі Спілки визволення України в 1930 році, засланий до Сибіру на 3 роки. 1936 року повернувся на Полтавщину, 1937 знову заарештований. Під час слідства він визнав, що протягом 1918-1921 років у Полтавському учительському інституті на історико-філологічному факультеті існувала націоналістична група, до складу якої належали викладачі Н.Ю. Мірза-Авакянц, Г.Г. Ващенко та інші. Далі арештований доповнив, що з названий прізвищ вважає найбільшими націоналістами Мірзу-Авакянц,

Рудинського, Товкач, Левицького, Ліщину-Мартиненка, Токаревського, Левченка, Кроткевича, а меншими націоналістами – Булдовського, Ващенко, Бузинного, Рудинську, Мащенко та інших [4, арк. 237 зв., 244.].

Отже, полтавське інтелектуальне міркооточення Наталії Юстівни, віддані науці і роботі вчені-подвижники, інтелігенти потрапили під пильне око чекістів. Більшість із них було розстріляним, інші – загинули в таборах або в далекому ув'язненні. Це був поганий знак. Над Наталією Юстівною нависла небезпека.

Трагічні події і відбувалися в житті її однодумців і колег у Києві М.М. Крупенік і К.Д. Штеппи. У 30 серпня 1937 року після необгрунтованої критики і звинувачень у керівництві контрреволюційною націоналістичною організацією в Україні на пленумі ЦК КП(б)У за офіційною версією застрелився П.П.Любченко і застрелив свою дружину М.М. Крупенік. Одразу після загибелі Панаса Любченка заарештували всіх його родичів і родичів його дружини. Матір і батька заслали в табори Кіровської області, там вони і померли. Сестру Ганну, студентку Київського державного університету, – розстріляли. Сестра Тетяна в таборах наклала на себе руки. В табори заслали і сестру Варвару. Вона потрапить до ГУЛАГу разом зі своїм чоловіком професором О.М.Панченком, який там і гине, а Варварі і сину Панаса Любченка в таборах пощастить вижити.

К.Д. Штеппа був заарештований 18 березня 1938 року. Упродовж 1938-1939 рр. перебував під слідством органів ДПУ УРСР за звинуваченням в українському буржуазному націоналізмі та зв'язках з іноземною розвідкою. Через шість місяців ув'язнення почав давати свідчення й визнав себе винним. «Зізнався», що учасники націоналістичної організації планували повстання в Києві на чолі з П.П. Любченком і А.А. Хвилею, а в перспективі – вбивство Й. Сталіна. Собі відводив роль керівника терористичної групи в Київському державному університеті та Київському педагогічному інституті.

Історик і економіст Д.Ф. Соловей у своїх спогадах писав про Н.Ю. Мірза-Авакянц, зазначаючи, що «хоч у двадцятих – тридцятих роках вона намагалася бути цілком лояльною і навіть прихильною до партії, її безупинно «іли» різні активісти. Найбільше звинувачували її за наукові статті, вміщені в «Записках Полтавського Наукового при ВУАН Товариства». Її закидали прихильність до німецьких фашистів, бо вона бач у тих статтях доводила, що козацька старшина XVII-XVIII ст. мала торговельні зв'язки з Німеччиною. Коли зняли наркома освіти Затонського, який Мірза-Авак'янц дещо захищав (вони разом вчилися в Московському університеті), її схопили, і вона не вийшла живою з пазурів НКВД» [5, с. 128].

Наталія Юстівна намагалася працювати і не звертати уваги на всі звинувачення, бо вони вже стали прикметою часу. Вона систематично працювала в бібліотеках, архівах, музеях, готувала свою ґрунтовну монографію «Історія Запоріжжя», яка так і не була закінчена в зв'язку з арештом вченої. Ця робота була задумана для отримання докторської степені. Н. Мірза-Авакянц встигла закінчити лише частину задуманої великої роботи – «Крестьяне Запорожья в XVIII веке». За рекомендацією академіка Бориса Дмитровича Грекова (1882-1953) відправила фрагменти своєї останньої роботи до Москви в «Исторический сборник» АН СРСР. На жаль ця студія, за свідченням доньки вченої Міри, так і не була опублікована, а десь загубилася під час німецької окупації Києва.

Маховик репресій закрутився. Вірогідно, що поштоvhом до гоніння проти Наталії Юстівни була смерть П.П. Любченка і М.М. Крупенік. Органи ОДПУ УРСР провели низку арештів осіб, котрі буди так чи інакше пов'язані з ними.

Наталія Юстівна була авторитетною серед комуністичних кіл, деякий час вважалася марксисткою. Однак це її не врятувало. Доля вченої була подібною до багатьох безпартійних, які оголошували себе марксистами, співчуваючи комунізмові. За свідченнями Н.Полонської-Василенко, на одному із засідань Київського державного університету, її звинуватили в «буржуазності, яку вона приховувала, в тому, що вона була вчителькою дітей Скоропадського (вона не знала, які саме діти в нього були)» [6, с. 213].

Н. Мірза-Авакянц позбавили посади завідувачки кафедри історії України Київського державного університету. Справи вона передала новому завідувачому – аспіранту університету Якову Ісааковичу Корчмарю. За іронією долі, у повоєнні роки (1945-1969 рр.) він очолював кафедру історії України в Луганському державному педагогічному інституті імені Тараса Шевченка, на якій раніше працювала Наталія Юстівна.

Наприкінці 1930-х років на історичному факультеті Київського державного університету настав період молодих комунізованих дослідників. Більшість авторитетних вчених була відсторонена від навчального процесу і втратила свій вплив. Очевидно, готувалася гучна справа про націоналістичну контрреволюційну організацію в університеті. Вірогідно, що причетність до неї мали б приписати Наталії Юстівні. Її авторитет, зв'язки, орієнтація на національні пріоритети в історичних дослідженнях і у викладанні мали відіграти ключову роль у справі, що готувалася чекістами.

У Києва Н.Мірза-Авакянц проживала по вулиці Садовій, 1, кв. 6 з родиною – 12-літнім сином Ігорем і 56-літнім чоловіком А. М. Бра-

ташевським. Її 22-літня дочка Міра Леонівна залишилися мешкати в Харкові, і так не переїхали до Києва. Очевидно, це було зроблено з причин безпеки. За спогадами Н.Полонської-Василенко, вчена «скаржилася мені на свою гірку долю, на те, як боїться вона за свою доньку, яку у вже викинули з Вищої школи» [6, с. 213].

За 14 днів до арешту Н. Мірза-Авакянц опинилася в групі викладачів із Києва, котрі потрапили на прийом у Кремль, яке проводило вище партійно-державне керівництво. Зрозуміло, що підбиралися туди лояльні кадри «червоної професури» СРСР [7, с. 80]. На бенкеті в Грановитій палаті було присутнє вище радянське керівництво: Й.В. Сталін, К.Є. Ворошилов, Л.М. Каганович. Після повернення з Москви вони чекали на отримання державної нагороди, натомість – відбувся арешт.

Ю. Юркевичу у спогадах про цей епізод біографії Н. Мірза-Авакянц пригадував: «Останній раз я бачив Наталію Юстовну в Москві, в 1938 році. Вона була запрошена на прийом працівників вищої школи, що увійшов в історію, в Кремлі, де Сталін виголосив свою епохальну промову по питаннях культури, що складалася з банальностей і загальних понять. Я жив тоді на Кропоткинській вулиці. Згадую, як десь близько двох ночі прийшла вона до нас, пішки з Кремля, прямо з того прийому, напідпитку, з блискучими очима, повна вражень. Дуже яскраво розповіла, як минув прийом, як сиділа за столом мало не поряд із Сталіним. Тоді її я вперше дізнався, що Сталін був маленького зросту, рудий, рябий і майже без лоба – на портретах нічого цього, звичайно, не можна було розпізнати» [8, с. 59].

11 червня 1938 року органами ОДПУ УРСР був виданий ордер на арешт Н. Мірза-Авакянц, а наступного дня її затримали в помешканні на вулиці Садовій. Почалися звинувачення, допити, знущання, тиск на вчену. Їй пригадали дворянське походження, матір-поміщицю, котра володіла 200 десятинами землі в Переяславському районі [9, арк. 6]. Вчену змушували визнати, що належить до націоналістичної контрреволюційної організації. 13 червня їй було пред'явлено звинувачення, що вона є активним членом антирадянської меншовицької організації з метою повалення радянської влади [9, арк. 4].

Вже 25 червня 1938 р. вона потрапила до реєстру активних членів контрреволюційної націоналістично-терористичної організації. Наталію Юстовну піддавали тортурам, мучили, били, знущалися. Не маючи змоги терпіти нелюдські страждання, вчена визнала всі звинувачення на свою адресу і підписала протоколи допитів. Наталію Юстовну змусили записати в члени націоналістичної організації, членом якої вона начебто була з 1935 року, всіх, кого знала в Київському державному університеті, Інституті історії АН УРСР, наукових і освітніх закладах.

У протоколі допиту було записано, що вищезазначені вчені вели дезорганізуючу роботу в Київському державному університеті, зривали робочі плани, а історики – пропагували фашистські ідеї, обґрунтовували домагання Польщі й Німеччини до території України. Зі слів Н.Мірза-Авакянц, вчені в наукових працях спиралися на концепцію історичного розвитку М.С. Грушевського, насамперед теорію «буржуазності української нації» [9, арк. 156]. Дослідниця визнала, що в своїх друкованих роботах, на лекціях і семінарах пропагувала і пропагує буржуазно-націоналістичні, контрреволюційні і фашистські ідеї, що служить українському фашизму, обґрунтовувала расову теорію до українського народу і орієнтувалася на фашистську Німеччину.

Н.Ю. Мірза-Авакянц повідомила слідству, що почала займатися націоналістичною роботою після повернення з Москви, активно розвиваючи її в Києві і Полтаві. У Полтаві була тісно пов'язана з націоналістами в освіті А. Левицьким, В. Щепотьєвим, О. Воропаєм, В. Верховинцем, М. Рудинським, В. Щербаківським і націоналістами в кооперативній системі: Токаревським і Филиповичем. А також тісно співпрацювала з деканом Полтавського інституту народної освіти І.Ф. Рибаківим, котрий був нібито старостою в полтавській автокефальній церкві, а В.О. Щепотьєв і Чаленко – одними з її керівників [9, арк. 40-41]. Потім начебто свою антирадянську діяльність Наталія Юстівна продовжила в Харкові. Вона визнала, що та в Інституті народної освіти і на науково-дослідній кафедрі історії української культури націоналістами були: тодішній ректор інституту, а також мовознавці Попов, Синявський, Суліма, Білик. Особливо яскраво вираженим націоналістом був Д.І. Багалій, котрий «воспитывал в антисоветском духе новые кадры и допускал к печати только те, произведения своих сотрудников, которые отражали, враждебную советской власти, идеологию» [9, арк. 46]. Крім того, націоналістом були історики М.І. Яворський і М.С. Грушевський.

Наталія Юстівна визнала, що свою антирадянську діяльність продовжила у Луганську в педагогічному університеті. А навесні 1935 року за допомогою колишнього наркома освіти В.П. Затонського переїхала до Києва, де стала на шлях «организованной борьбы против советского государства» [9, арк. 49]. Очоливши кафедру в Київському державному університеті, організувала українську націоналістичну організацію, яка пропагувала насильне повалення радянської влади в Україні і встановлення фашистського ладу. Методи роботи були різними – терористичні акти проти керівників СРСР, шпionаж на користь Німеччини і Польщі, збройна боротьба. Ці звинувачення були наскільки сміхотворними і нереальними, що й годі собі уявити.

Врешті-решт Н.Ю. Мірза-Авакянц підписала протокол, в якому повідомила, що її «антисоветская деятельность заключалась в пропагандировании буржуазно-националистических антисоветских идей, в лекциях и практических занятиях со студентами и учителями, а также в написании ряда работ антисоветского националистического характера. Я пропагандировала надклассовость государственной власти в будущем «независимом украинском государстве», затушевывала эксплуататорскую суть христианства, бесклассовость в прошлом Украины и т.д. В беседах я подчеркивала различными путями и под различными предлогами якобы нынешнее колониальное положение Украины при советской государственности, ее несправие, и угнетательскую роль Москвы – РСФСР» [9, арк. 42-43].

Абсурдність цих свідчень була зрозуміла навіть для слідчих, адже у вигадану націоналістичну організацію потрапили люди, котрі ледве знали, або не знали одне одного. Вірогідно, що своїми звинуваченнями Н. Мірза-Авакянц нашкодила багатьом ученим. Чекісти збирали будь-який компромат на потенційних ворогів і шкідників, яких уже планували заарештувати. Проте, в показах Наталії Юстівни фігурувала частина науковців, які вже були заарештовані чи знищені (М.М. Крупенік, М.П. Кравчук, К.Т. Штеппа, Т.Т. Скубицький, К.Ф. Гребенкін, П.В. Клименко). Паралельно з свідченнями Наталії Юстівни у показах інших раніше ув'язнених (М.В. Горбаня, П.В. Клименка та інших) визрівав компромат на дослідницю.

Не витримуючи надлюдських знущань, вчена підписалася під словами, в яких визнавала, що «мои, так называемые, «научные труды» не имеют ничего общего с наукой и преследуют только одну цель – служение делу контрреволюции, борьбы против советской власти. Это мое большое преступление, в котором я виновата» [9, арк. 65].

До слідства було притягнуто в якості свідка студента п'ятого курсу історичного факультету Київського державного університету Василя Непомнящого. Він повідомив, що «в своих лекциях студентам исторического факультета Мирза-Авакянц не проводила четкой линии в отношении конкретной классовой борьбы на Украине, затушевывая и смазывая противоречия между помещиками и крестьянской беднотой. Читая лекции студентам по истории Украины XVII-XVIII вв., Мирза-Авакянц проводила линию на то, что Украина на протяжении всей своей истории не имела внутри себя классовой борьбы, что на Украине был единый украинский народ, совершенно независимый, который на протяжении своего существования вел борьбу против русского народа, пытающегося якобы закабалить Украину и весь украинский народ» [9, арк. 294].

Слідчі провели кілька перехресних допитів підсудних. 27 серпня 1938 року відбувся допит Н.Ю. Мірза-Авакянц та К.Т. Штеппи, а 8 вересня 1938 року – Н.Ю. Мірза-Авакянц та дочки академіка М.С. Грушевського Катерини, де були з'ясовані деталі діяльності буцімто націоналістичної організації у Києві на чолі з покійним академіком М.С. Грушевським. До її складу начебто належали – К.М. Грушевська, В.А. Камінський, П.В. Клименко, А.З. Носов, О.І. Попов, К.Т. Штеппа.

К.Т. Штеппа пізніше пригадував, що «опір мій було, нарешті, зламано «конвєєром» з позбавленням сну і погрозами биття – погрозами, сумніватися в здійсненні яких у мене не було ані найменших підстав, а головне – «очною ставкою» з дочкою самого Грушевського і з моєю колегою по університету – проф. Мірза-Авакянц. К.М. Грушевська на очній ставці зі мною заявила, що я, дійсно, був співучасником очолюваної її покійним батьком контрреволюційної організації, яка готувала озброєне повстання для скидання радянської влади <...>. Мірза-Авакянц заявила також, що Наталія Крупеник (помилка – треба Марія Крупеник – І.П.), дружина наркома Любченко, розповідала, ніби то, їй особисто про те, що я давно є учасником підпільної націоналістичної організації, яку одночасно очолювали Грушевський і Любченко. Я прекрасно зрозумів, чим були викликані такі свідчення, але, в той же час, для мене стало ясно, що подальший мій опір даремний, оскільки слідство має в своєму розпорядженні вже потрібне йому звинувачувальним матеріалом, достатнім, в усякому разі, для моєї ліквідації. І я визнав себе винним в участі в підготовці на Україні озброєного повстання проти радянської влади» [10, с. 73].

Такі факти дають підстави припустити, що Наталію Юстівну змушували дискредитувати школу академіка М.С. Грушевського, приписуючи причетність до міфічної націоналістичної організації вчених-суспільствознавців, яка не поділяла більшовицької ідеології. Однак фактів про її існування, окрім свідчень замордованих учених, не було. Різні за соціальним походженням, національним складом, науковими поглядами, заарештовані вчені навряд чи підходили у співники на великий і гучний показовий процес. Тому у грудні 1938 року справу Н.Ю. Мірза-Авакянц об'єднали в одну зі справами істориків Пилипа Васильовича Клименка і В'ячеслава Арсеновича Камінського. Матеріали слідства вражають очевидною недбалістю побудови звинувачень. Крім випадкових контактів, цих людей нічого не зв'язувало, однак слідчі спробували нав'язати вченим співництво у міфічній контрреволюційній організації. В результаті, кожного засудили не за індивідуальний злочин, а фактично за наукову біографію.

У січні 1939 року вченій висунули останнє звинувачення в націоналістичній діяльності з метою організації терору проти керівників

ВКП(б) і радянського уряду (ст. 54-8 і 54-11 КК УРСР) [9, арк. 343]. Замордована, деморалізована, вона визнала себе винною і 16 березня 1939 року була засуджена закритим військовим трибуналом Київського особливого військового округу на 10 років виправно-трудова таборів з поразкою в політичних правах на 5 років із конфіскацією всього особистого її майна [9, с. 362].

З усіх засуджених по справі Н. Мірза-Авакянц покарали найтяжче, адже П.В. Клименко отримав 6 років, В.А. Камінський – 3 роки, К.М. Грушевська – 8 років виправно-трудова таборів.

Подальша доля Наталії Юстівни невідома. Точна дата її смерті, місце поховання встановити поки що не вдалося. Ця ж інформація і відсутня в її архівно-кримінальній справі в ДА СБУ.

Колега Наталії Юстівни Н.Д. Полонська-Василенко і сучасний український історик С.Г. Водотика зазначають, що вона загинула в сибірських концтаборах [11, с. 137]. Цієї думки дотримується і історик І. Дивний [12, с. 378]. Літературознавець, журналіст, громадська діячка в еміграції Любов Артемівна Дражевська (1910-2006) вважала, що Наталія Юстівна була заслана до концтабору [13, с. 18]. Полтавський історик О.Б. Супруненко вважає, що вчена була розстріляна в жовтні 1939 року у Лук'янівській в'язниці Києва [7, с. 80]. Справді, у справі Н.Ю. Мірза-Авакянц в ДА СБУ є її лист до Верховного прокурора СРСР, написаний у Лук'янівській в'язниці та датований 21 жовтня 1939 року. В ньому вона просила переглянути вирок і побіжно описала хід слідства і своє життя після арешту. Згідно її свідчень, розслідування велося незаконними і антигуманними методами, з фальсифікацією та дописами до протоколів а слідчі (Калюжний і Павличев) всіляко над нею знущалися, зробили з неї інваліда.

Вище згадуваний Ю. Юркевич залишив деякі важливі подробиці про перебування у в'язниці Н. Мірза-Авакянц: «З нею в камері сиділа одна моя київська знайома, яку навесні 1939 років звільнили. Будучи того року у відпустці в матері в Києві, я зустрів цю жінку, і вона розповіла, що Наталію Юстівну сильно били, як, втім, і всіх у той період. Вона говорила, що слідчі так і по коридорах ходили, не випускаючи з рук сплєтених з електропроводів нагайок. Але, з її розповіді, Наталія Юстівна не втратила ні бадьорості, ні гумору, хоча майже осліпнула від тортур. Більше я не чув про цього милого, доброго і веселого нашого з мамою друга. Ми її дуже любили» [8, с. 59].

В позові є низка фактів. 31 липня і 4 вересня 1939 року Наталія Юстівна зверталася з касаційними скаргами до Військової колегії Київського особливого військового округу, але відповіді не отримала. Якщо ці дані вірні, то на початок 1940 року Н.Ю. Мірза-Авакянц була

ще живою і перебувала в Лук'янівській в'язниці. Це підтверджувалося і свідченнями її дочки Міри. До неї доходили звістки, що мати у 1940 році направила до Генеральної прокуратури СРСР додатковий лист щодо перегляду її справи. Подальші відомості про долю вченої невідомі. Достеменно відомо одне: часу своєї реабілітації – 24 січня 1959 року – вчена не дочекалася. У довідці про реабілітацію було записано: «Отбывая наказание, умерла» [9, арк. 364]. Співробітників НКВС УРСР Калюжного і Павичева засудили за застосування незаконних методів слідства і фальсифікацію карних справ.

Д.Ф. Соловей глибоко сумував з приводу смерті Наталії Юстівни, вчений зазначив: «По арешті й загині Михайла Слабченка, що після навмисне роздутого процесу СВУ в 1930 р. зник, наче в воду канув; по смерті Дм. Багалія в 1932 р.; по вивозі з України в 1930 р. Михайла Грушевського і мученичої його смерті в 1934 р. – загибель Наталії Юстівни Мірза-Авак'янц була черговою великою втратою української історичної науки на рідних землях» [5, с. 128].

Отже, «київський період» був останнім етапом життя і наукової діяльності вченої. Товаришуючи з представниками так званих «буржуазних націоналістів» (П. Любченком, В. Затонський, М. Крупеник), які підтримували і допомагали Наталії Юстівні, вона потрапила під підозру у нелояльності до радянської влади. Їй пригадали і дворянське походження, і родичів, які працювали в національних урядах 1917-1921 рр., деякі з них емігрували і проживали за кордоном, а також прихильність до традицій української національної школи. Наталія Юстівна потрапила в коло неблагонадійних істориків, хоча ніколи не виступала проти радянської влади, а її праці з методологічної точки зору загалом вкладалися в марксистсько-ленінську ідеологію.

Джерела та література:

1. Цит. за: Пустинецький Ю. Викорчувати з державного університету буржуазних націоналістів і їх підсобників / Ю. Пустинецький, М. Козерацький // Більшовик. – 1937. – 28 вересня.
2. Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області (далі – Архів УСБУ в Полтавській області), спр.14862, арк. 14; Граб В. Гавриленко Микола Іванович / В. Граб // Реабілітовані історією. Полтавська область: науково-документальна серія книг / Упор. О.А. Білоусько. – К. – Полтава : Оріяна, 2007. – Кн. 5. – С. 78-81.
3. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 12089.
4. Архів УСБУ в Полтавській області, спр.5179.
5. Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914-1921 / Д. Соловей. – Полтава: «Криниця», 1994. – 192 с.
6. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 591 с.

7. Супруненко О. Доля історика / О. Супруненко // Козацькі старожитності Полтавщини: Зб. наук. пр. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 79-81.
8. Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... / Ю. Юркевич. – М. : Возвращение, 2000. – 256 с.
9. Державний архів Служби безпеки України, спр. 50021.
10. Штеппа К. Ф. «Ежовщина» / К. Ф. Штеппа // XX век. История одной семьи / Ин-т полит. и воен. анализа, Центр по изучению Рус. Зарубежья – М. : РУСАКИ, 2003. – С. 3-138.
11. Водотика С. Професор Київського університету Н.Ю.Мірза-Авакянц / С. Водотика // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: Матеріали республіканської науково-практичної конференції, м. Київ, 20-21 жовтня 1992 р. – К., 1993. – С. 134-137.
12. Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887-1955) / І. Дивний // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Збірник праць молодих учених та аспірантів. – К., 1996. – Вип. I. – С. 356-386.
13. Дражевська Л. Українські жінки в науці / Л. Дражевська // Наше життя. – 1964. – № 3-4. – С. 17-19.

УДК 94(477)«1929-1933»:341.485

В.В. Стрілець

*д.і.н., канд. юрид.наук,
професор, професор кафедри суспільного врядування
Всеукраїнського центру підвищення кваліфікації
державних службовців та посадових
осіб місцевого самоврядування
м. Київ*

СУДОВИЙ ПРОЦЕС У СПРАВІ СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

В статті розкривається ставлення представників різних верств українського суспільства до перебігу та результатів судового процесу у справі Спілки визволення України (СВУ), який відбувся в Харкові навесні 1930 р. Констатується, що переважно процес сприймався як розправа не лише над підпільною національною антирадянською організацією, якою була СВУ (реальність існування якої сучасники, як правило, не ставили під сумнів), а й над українським визвольним рухом загалом.

Ключові слова: *підпільна національна антирадянська організація, Спілка визволення України (СВУ), судовий процес у справі СВУ, С. Єфремов, А. Ніковський.*

Питання реального існування в УСРР упродовж другої половини 20-х рр. ХХ ст. Спілки визволення України (СВУ) до цього часу відзначається контрверсійністю. Як зазначав В. Плющ, «історія постання Спілки Визволення України, розвитку її діяльності, її організаційна та ідейна побудова висвітлені в історії Українського Визвольного Руху надзвичайно мало, і відомості про розмір і характер праці організації є дуже часто суперечливими» [1, с. 53]. Тривалий час це питання викликало і викликає досить запеклі суперечки, особливо в середовищі української еміграції. Для прикладу можна згадати реакцію Закордонного Представництва УГВР на опубліковану наприкінці 70-х рр. книгу Г. Снегір'єва «Набої для розстрілу», яку було названо провокацією тодішнього КДБ СРСР. Більшість сучасних істориків до цього часу перебувають в полоні своєрідного політичного суб'єктивізму, категорично заперечуючи сам факт існування СВУ як політичної організації, погоджуючись по суті ще з радянською аргументацією щодо реабілітації 1989 р. засуджених у справі над СВУ, яка відбулося суто з тогочасних політичних міркувань. Відповідні історичні дослідження майже не проводяться, оскільки вони суперечать офіційній, усталеній в сучасній історіографії, точці зору на зазначену проблематику.

Тому дослідження всіх аспектів, що стосуються СВУ, дозволить підвести підґрунтя для об'єктивної наукової оцінки однієї з найбільш дискусійних сторінок в історії українського національно-визвольного руху ХХ ст.

Реакцію населення на судовий процес у справі СВУ, що відбувся в Харкові навесні 1930 р., ретельно відстежувало ДПУ, фіксуючи всі репліки, зауваження та оцінки через розгалужену мережу інформаторів. Так, діловод 3-ї Трудової школи м. Полтави С. Мурас на запитання агента ДПУ про те, чи відомо йому про вирок у справі СВУ сказав: «Як же ... 3 душам по 10 років, а останнім менше. А розстрілу нікому й немає. О, вони б шльопнули (розстріляли. – В.С.) не менш 10, якби не присутствовали іноземні представники, а потім за цим же процесом вони знають, слідкувала уся Європа, ну, і могли бути би ускладнення, якби тільки хоть одного розстріляли. А ви думаете, чого вони так сміло все розповіли на суді, бо знали, що за ними вся Європа». Інший громадянин на запитання про СВУ відповів наступне: «Бандити, та і тільки, роздули діло, якого і не було. Хіба це організація, що тільки збирались та балакали, а нічого не робили. Да і взагалі виходить, що не тільки робити, а й балакати й думати тепер нічого не можна, бо з нічого создуть процес, а подлеців зараз багато розвелось» [2, арк. 98].

У листі-інструкції завідувача відділом масової роботи Полтавського окружного комітету КП(б)У Орла секретарям партійних комітетів

округи від 10 квітня 1930 р. зазначалося: «За останній час занадто поширюється провокація навколо суду «СВУ», як в м. Полтаві, так і в селі іде надзвичайно ворожа та брехлива провокація в тому напрямку, нібито судять не контрреволюцію, яка намагалася скинути радвладу, що й сами визнали на суді, а Україну, і тих захисників, які дійсно захищають український народ, культуру». Це промовисте твердження ілюструвалося відповідними прикладами з донесень ДПУ. Зокрема, зазначалося, що в селі Дмитрівка Кегичівського району приїжджий селянин говорить місцевим наступне: «судять (членів СВУ. – В.С.) не за те, що вони контрреволюціонери, а за те, що вони йшли за селян, та за те, що виступали проти колективізації та кріпацтва, й що цих борців мають розстріляти, їх поробили куркулями, і все це судять Україну, і коли ми допустимо, то будемо всі кріпаками». У Кегичівці колишній член КП(б) У стверджував, що радянська влада сама створює «СВУ», бо «в нашій програмі багато козацтва і що ми скрізь кричимо про українську культуру і цим самим допомагаємо контрреволюції», а потім створюємо процеси «СВУ». В селі Антонівка Кегичівського району бідняк, колишній повстанець заявляв, що «судять «СВУ» і будуть судити всіх, хто навіть буде говорити на українській мові, і що зараз судять тих, хто виключно хотів українцям добра, що вони – «СВУ» – хочуть дати освіту Україні, а з їх хочуть зробити контрреволюціонерів та порозстрілювати» Директор одного з технікумів м. Полтави в розмові про СВУ зазначив, що справа «СВУ» дуже пошкодила роботі інтелігентів, особливо педагогів та лікарів, бо для них справа «СВУ» є сигналом, що їх будуть переслідувати. Він стверджував, що більшість вчителів покинуть роботу і зірветься вся робота з ліквідації неписьменності, та, що переважна більшість інтелігенції співчуває «СВУ». Вчителька 12 трудової школи м. Полтави в розмовах з іншими вчителями стверджувала, що судовий процес у справі СВУ відігріє протилежну задумам радянської влади роль, він розбудить національну свідомість, примусить всіх українців насторожитись та, безперечно, збільшить лави СВУ та Спілки української молоді (СУМ). Вона переконувала співрозмовників, що керівники СВУ та СУМ не будуть розстріляні і в недалекому майбутньому вони очолять український національний рух [3, арк. 100-101].

Активно реагували на судовий процес українські емігрантські політичні угруповання. Так, Д. Дорошенко, як представник гетьманського руху, що не сприймав ідею УНР, фактично заперечував існування СВУ. 24 березня 1930 р. в листі до редакції львівської газети «Діло» він напише: «...взагалі не можна вірити тому, що вони (радянська влада - В.С.) пишуть про харківський процес і що вони вкладають в уста обвинувачуваних» [4, с. 2].

Лідери українських соціал-демократів І. Мазепа та П. Феденко теж фактично заперечили існування СВУ, у «творенні» якої, на їх думку, брали участь «більшовицькі агенти». Одним з їх аргументів була невідповідна фактам теза про принципову неможливість співпраці соціал-демократів з радикал-демократами (колишніми соціалістами-федералістами), про яку йшлося на судовому процесі [5, с. 2]. Однак, за слушним зауваженням М. Лівницького, такі заяви робилися для того, щоб, «як думалося, хоч трохи полегшити долю підсудних» [6, с. 31]. Закордонний прорадянський «Червоний прапор» не сумнівався в існуванні СВУ та її намірах. В травні 1930 р. у часописі підкреслювалося: «Судять петлюрівщину, виконавців петлюрівських політичних замислів. «Спілка визволення України» була організацією петлюрівської унерівщини...» [7, с. 3].

Львівська газета «Новий час» сприйняла на віру сфальсифіковані на харківському процесі деякі аспекти діяльності СВУ та особливо застудила каяття обвинувачуваних. В статті Д. Паліва під назвою «Гріхи С.В.У.» писалося: «Можна виправдовувати становище підсудних в процесі С.В.У. спеціальними умовами більшовицької дійсності. Але виправдати їх неможливо. Не стало їм гарту духа. Виступаючи в 1-ому акті героями, в другому вбиралися в маску трусів.

Як не раз і многи в історії нації – не вміли вони чесного діла з честю закінчити. І це є найбільший з гріхів С.В.У.» [8, с. 1-2].

Ставлення Української радикально-демократичної партії (УРДП), (в яку 1923 р. перейменувалася Українська партія соціалістів-федералістів) до харківського процесу зазнало певних змін. Вже підготовка з боку влади до процесу поставила радикал-демократів перед необхідністю захистити обвинувачуваних, полегшити їх долю відповідним спростуванням звинувачень. Ще 20 грудня 1929 р. Закордонне Бюро УРДП постановило надіслати до Міжнародного об'єднання радикальних і демократичних партій протест з приводу арештів на Україні, у якому йшлося про аполітизм української інтелігенції та автокефальної церкви в УСРР [9, с. 11]. Усвідомлюючи, що готується процес, який може закінчитися смертельним вироком для обвинувачуваних, Закордонне бюро партії наголошувало, що всім, зокрема й радянській владі «відома абсолютно аполітична, виключно культурна праця обвинувачених, що весь час жили під невсипучим доглядом чека» [10, с. 11]. Однак на час закінчення судового процесу УРДП змінює свої підходи. Очевидно, що подальше заперечування існування СВУ не вкладалося в наміри партії, бо таким чином заперечувався б реальний опір радянській владі, що було б програвшим і з пропагандистського боку та сприяло б фактичній компрометації українського визвольного руху і,

зокрема, діяльності УРДП, оскільки керівниками СВУ були колишні лідери УПСФ. Тому невдовзі після процесу УРДП визнала політичний характер діяльності СВУ. В заяві Закордонного бюро партії за травень 1930 р. зазначалося: «Процес нам вказує, в яких тяжких, неможливих умовах доводиться проводити політичну роботу на Україні...». Водночас заява підтвердила правильність політичної лінії УРДП на підтримку ідеї Української Народної Республіки, оскільки процес показав всю небезпеку цієї ідеї для радянської влади в Україні [11, с. 14-15].

Перебіг та наслідки процесу активно обговорювалися в місцевих організаціях УРДП. Так, 3 травня 1930 р. на засіданні групи УРДП в Празі одним з провідних діячів партії А. Яковлівим була зачитана доповідь про процес СВУ, в якій, зокрема, було проаналізовано вирок суду. На пропозицію доповідача група УРДП висловила побажання, щоб Закордонне Бюро партії ухвалило спеціальну резолюцію з приводу процесу над СВУ з метою спростування «ширених на суді наклепів» на УРДП та для висвітлення провокаційної суті процесу [12, с. 12].

21 травня цього ж року один з лідерів партії М. Славинський виступив з доповіддю «Процес 45-ти» на зборах подебрадської організації УРДП в Чехословаччині, на які були запрошені й представники місцевої громади українських емігрантів. М. Славинський не зміг пояснити поведінку підсудних. «Це все дуже неясні і невинуваті для нас на сьогодні речі, - зауважив він [13, с. 1].

Заходами видатного діяча УРДП О. Шульгіна Асамблея товариств для Ліги Націй 9 червня 1930 р. резолюцією протесту проти терору в Україні засудила і процес над СВУ [14, с. 203]. Проект резолюції було запропоновано О. Шульгіним. Характерно, що і в проекті О. Шульгіна, і в прийнятій резолюції засуджувалися саме методи, які застосовувала влада щодо підсудних, а не сам судовий процес як такий. Таким чином автор проекту намагався опосередковано показати існування реального опору в Україні та вказати, що судовий процес є органічним наслідком самої окупації України і є продовженням політичної боротьби.

В липні-серпні 1930 р. в декількох номерах тижневика «Тризуб» було надруковано статтю А. Яковліва «Харківський процес «Спілки Визволення України», в якій автор намагався пояснити поведінку підсудних, детально проаналізував юридичні аспекти судового процесу та зробив деякі узагальнення щодо його значення в суспільному житті України та української еміграції. А. Яковлів однозначно стверджував, що СВУ реально існувала як організація [15, с. 3]. Аналізуючи характер звинувачень, автор статті влучно підмітив: «Не ті безглузді обвинувачення в розпродажу України закордонному капіталові, в перетворення її в колонію, в повернення поміщиків і т. п. треба було виставити

проти підсудних, а обвинувачення в ненависті проти совітської влади, в підтримці ворожих совітській владі настроїв села, в прагненню скорого скинення її та визволення України. Але поставити такі обвинувачення, це значить одверто признати, що український народ проти влади окупантів, ворожий їй, бажає повороту влади УНР, не хоче бути в союзи з Москвою... [15, с. 6].

Один з керівників організації УРДП в Чехословаччині Л. Білецький в рукописі статті «Злочинці», присвяченій процесу над СВУ, стверджував, що більшовики «спрокували, сфальшували судовий процес... організ[ованої] (підкреслено мною – В.С.) боротьби проти них, щоби позбутися цього безкомпромісового оборонця української визвольної ідеї (С. Єфремова – В.С.), сфальшували навіть нібито покаянне останнє слово Єфремова...» [16, арк. 11].

Загалом негативно оцінювалася представниками української еміграції роль на судовому процесі одного з колишніх лідерів УПСФ А. Ніковського, який виділявся своєю підкресленою запопадливістю перед стороною обвинувачення. Так, невдовзі після судового процесу орган близької до УРДП Головної управи Українського Центрального комітету в Польщі журнал «Шляхом незалежності» зазначив: «Вся поведінка Ніковського на суді, його широке вступне експозе, просякнуті такою відданістю владі ССРСР, його зізнання – все яскраво свідчить про його ганебну роль, яку він відігравав серед підсудних» [17, с. 98]. На провокаційну та ганебну роль А. Ніковського у всій справі СВУ вказував цей журнал і 1931 р. [18, с. 84]. Подібним чином оцінив роль А. Ніковського на процесі і А. Яковлів у вищезгаданій статті в тижневику «Тризуб» [15, с. 18].

УРДП і в подальшому неодноразово поверталася до теми діяльності СВУ та судового процесу над нею. Так, 1931 р. О. Шульгин в книзі «Державність чи гайдамаччина?» підкреслив, що керівництво СВУ в своїй діяльності орієнтувалося на Державний Центр УНР [19, с. 24]. 1931 р. в Парижі вийшла друком книга професора Французького інституту Петрограду А. П'єра «Радянська федерація та її республіки», в якій автор зупинився й на ролі СВУ в суспільному житті України. На думку А. П'єра, метою СВУ було звільнення України та створення заснованої на демократичних принципах незалежної республіки. Тижневик «Тризуб», ануючи цю книгу, відмітив значну поінформованість А. П'єра в українських справах [20, с. 13]. До судового процесу над СВУ та до його наслідків повернувся в 1934 р. О. Шульгин в своїй книзі «Без території (Ідеологія та чин уряду У.Н.Р. на чужині)». Автор закликав згадати «не каяття знесилених людей, а те, що вони оповідали про основи своєї організації» [14, с. 16].

Узагальнюючою політичною оцінкою судового процесу над СВУ в контексті українського визвольного руху можна вважати такі слова зі статті А. Яковліва, опублікованій наприкінці 1934 р. в бюлетні Закордонного бюро УРДП: «З фактів, які сьогодні відомі нам після закінчення процесу, виявилось, що крім тих кількох десятків чільних представників української інтелігенції, яких було «препаровано» в льохах ЧЕКИ та виставлено потім на всенародне видовисько в процесі СВУ та СУМ, ще тисячі українських інтелігентів було замордовано або розстріляно, десятки тисяч українських селян заслано. Ці удари красномовно свідчили про те, що на Україні йде боротьба всіх верств українського народу проти червоного ворога і що ця боротьба ведеться на всіх фронтах - національному, політичному, культурному і економічному» [21, с. 13].

Отже, оцінка сучасниками СВУ як вигаданої організації не були непоширеними. Серед української політичної еміграції такі підходи переважно відображали прагнення певних кіл полеглих долю підсудних. Серед пересічних громадян подібні оцінки були своєрідним результатом загальної недовіри до радянської влади. Загалом сучасники переважно солідаризувалися з підсудними та сприймали судовий процес у справі СВУ як розправу не лише над підпільною національною антирадянською організацією, а й над українським національно-визвольним рухом загалом.

Джерела та література:

1. Плющ В. «Спілка Визволення України: її мета та ідеї». Доповідь, виголошена 25 травня 1952 р., в день відновлення СВУ на чужині / Плющ Василь. – Спілка Визволення України. – Збірник 1. – Мюнхен: Видання Спілка Визволення України, 1953.
2. Галузевий державний архів УСБУ в Полтавській області. – Ф. 5/7 –Спр. 95 – Т. 1.
3. Державний архів Полтавської області. – Ф. 4. – Оп. 1 – Спр. 84.
4. Дорошенко Д. На маргінесі процесу «СВУ» в Харкові (Лист до редакції) / Дмитро Дорошенко. // Діло. – 1930. – 29 березня.
5. Ще в справі харківського процесу (Лист до редакції) // Там само. – 9 квітня.
6. Лівницький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / Лівницький М. – Мюнхен – Філадельфія, 1984.
7. Суд над петлюрівщиною // Червоний прапор. – 1930. – 1 травня.
8. Паліїв Д. Гріхи С.В.У. / Д. Паліїв. // Новий час. – 1930. – 2 травня.
9. З діяльності Закордонного Бюро // Закордонне Бюро Української Радикально-Демократичної Партії. Бюлетень. – Б.м. – 1930. – № 2.
10. Од Закордонного Бюро // Там само. – № 3.
11. До міжнародного об'єднання радикальних і демократичних партій // Там само.
12. З діяльності місцевих груп // Там само. – № 4.

13. Процес 45-ти (Уривок з докладу) // Там само.
14. Шульгин О. Без території (Ідеологія та чин уряду У.Н.Р. на чужині / О. Шульгин . – Париж, 1934.
15. Харківський процес «Спілки Визволення України» // Тризуб. – 1930. – № 34.
16. ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 10.
17. Ще не вмерла Україна (З політичного інформаційного бюлетеня Українського Пресового Бюро) // Шляхом незалежності. – 1930. – № 2.
18. Гл. Л. Судова справа Союзу визволення України / Гл. Л. // Там само. – 1931. – № 3.
19. Шульгин О. Державність чи гайдамачина? / О. Шульгин. – Париж, 1931.
20. Хроніка // Тризуб (Париж). – 1932. – Ч. 5.
21. Яковлів А.. Націонал-більшевизм /А. Яковлів. // Закордонне Бюро... – 1934. – № 10

УДК 94 (477.44) «1937-1938»

Мельничук Олег Анатолійович

*д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
м. Вінниця*

ВІДЛУННЯ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937-1938 РР. В СЕЛІ МЕЛЬНИКІВЦЯХ НА ВІННИЧЧИНІ

На основі аналізу архівних документів у статті висвітлено події Великого терору 1937-38 років в селі Мельниківцях на Вінниччині. Проаналізовано соціальний статус та політичні погляди обвинувачених, визначено інкриміновані їм злочини, простежено трагічні наслідки Великого терору як для конкретних осіб так і для країни загалом.

Ключові слова: *більшовицький режим, Великий терор, Мельниківці, радянська влада, селяни.*

Апогеєм політичних репресій 1920-1930-х років в СРСР, в тому числі й в Україні, був Великий терор 1937-1938 рр. В цей період сталінські репресії були різко посилені та доведені до максимуму своєї інтенсивності. Лише упродовж короткого періоду за обвинуваченням в антирадянській діяльності було арештовано більш як півтора мільйона осіб, майже половина з яких були розстріляні. Це була масштабна кампанія масових репресій громадян, що була розгорнута з ініціативи керівництва СРСР та особисто Йосипа Сталіна з метою ліквідації ре-

альних і потенційних політичних опонентів, залякування населення, зміни національної та соціальної структури суспільства.

Основну масу репресованих в Україні склали вцілілі під час колективізації й Голодомору представники заможного селянства, інтелігенція, духовенство, національні меншини, активні діячі національно-патріотичного руху. Нерідко жертвами Великого терору були не лише противники більшовицької влади, а й ті, хто захоплювався Сталіним, та звичайні громадяни, які взагалі були абсолютно далекими від політики. Архівні документи не перестають дивувати абсурдністю висунутих проти них звинувачень, тим не менш за кожним із них крилася доля конкретних людей, їх родин і навіть наступних поколінь.

У своїй статті ми спробуємо висвітлити трагічні наслідки Великого терору 1937-1938 рр. на прикладі одного населеного пункту – села Мельниківці, що на Вінниччині. Упродовж цього періоду так звані «чорні воронки» забрали із села 7 чоловік, серед яких: Ревус Пилип (Філя) Ілліч, Блажка Іван Федорович, Вовк Андрій Дмитрович, Мельничук Микола Олексійович, Пастух Іван Максимович, Карпов Євсей Тодосійович, Сук Іван Юхимович. Шестеро із них за постановою трійки УНКВС Вінницької області були розстріляні.

Доля перших трьох з них – Блажка Івана Федоровича, Вовка Андрія Дмитровича, Ревуса Пилипа Ілліча була в чомусь подібною. Усі вони були вихідцями із Західної України і долею випадку опинилися в Мельниківцях. Прийшовши на Поділля із армією УНР вони захворіли на тиф і певний час лікувалися в госпіталі у Немирові. Після поразки Української національної революції вони залишилися в селі, тут створили свої сім'ї, одружившись із місцевими дівчатами. Детальніше про кожного із них дізнаємося із кримінальних справ.

Першим 19 серпня 1937 р. було арештовано Блажка Івана Федоровича (1897 р.н.), уродженця села Золочівка Бережанського повіту теперішньої Тернопільської області. Учасник національних змагань 1917-1920-х рр. Після прибуття в село він одружився із колишньою монашкою Катрань Євдокією Іванівною. В анкетах НКВС значився дяконом релігійного культу. Був звинувачений за ст. 54-10 КК УРСР «контрреволюційна пропаганда та агітація». За рішенням трійки НКВС та прокурора СРСР розстріляний 17 жовтня 1937 р. Реабілітований 28 квітня 1958 р.[1, арк.1-25].

Інший обвинувачений – Вовк Андрій Дмитрович родинними коріннями був пов'язаний із Блажком Іваном (одружений на сестрі його дружини Парамійчук Євдокії). Він народився у 1896 р. в колишньому селі Плавуча-Мала Бережанського повіту (Галичина) в заможній селянській родині. Здобув початкову освіту. За мобілізацією 11 місяців

служив в армії УНР. Проживаючи в селі, тривалий час залишався одноосібником. Працював конюхом, бригадиром польової бригади, магазинером, управляючим Мельниківським відділенням Ситковецького бурякорядгоспу, а напередодні арешту – головою колгоспу сусіднього села Червоне. За свідченнями односельців був людиною справедливою та трудолюбивою. Мав у господарстві 3 дес. землі, будинок, хлів, коня, корову та свиню. В 1931 р. вступив в партію. Мав неодноразові заохочення за сумлінну працю[2, арк.1-40].

Однак, навіть такі заслуги перед радянською владою не врятували Андрія Дмитровича. 15 вересня 1937 р. Ситковецьким райкомом ВКП(б)У він був виключений з партії, а 31 жовтня – арештований за ст. 54-10 КК УРСР (контрреволюційна пропаганда та агітація) та утримувався у Брацлавській тюрмі. На допитах вів себе гідно і не свідчив проти односельців. 13 листопада 1937 р. – засуджений постановою трійки НКВС СРСР і прокурора СРСР до вищої міри покарання – розстрілу. Вирок виконано 28 листопада 1937 р.[3, арк.1-5].

За перевіркою 1962 р. було визнано, що засуджений був неправомірно. 31 січня 1963 р. судова колегія відмінила постанову НКВД і прокурора і припинила справу за недоказовістю[4, арк. 5, 8, 10]. 30 листопада 1989 р. Вовк Андрій Дмитрович був реабілітований по смертно[4, арк.11].

Ще одним односельцем, що мав західноукраїнські корені був Ревус Пилип Ілліч (1898 р.н.). Він – уродженець м. Тарнарода (Галичина). Певний час перебував в армії УНР. Перед арештом працював бригадиром садово-городньої бригади. Був обвинувачений за зв'язок із односельцями І. Блажком та А. Вовком. За рішенням трійки НКВС та прокурора СРСР розстріляний 8 лютого 1938 р. Реабілітований по смертно 30 листопада 1989 р. [5, арк.40]

Обвинувачення для усіх трьох були загально типовими, ніби написаними під копірку: «... в 1919 – 1920 рр. служили в арміях УНР чи УГА, підтримували зв'язки з родичами що проживали на території Польщі, і, нібито, разом зі своїми земляками – галичанами Матусевичем, Велюрою (не дожили до цього часу) в 1930 – 1931 рр. мали бажання виїхати з СРСР в Польщу, а для цього командували Івана Блажка до польського консула в Київ на оформлення документів. Виражали незадоволення обкладанням селян податками. Працюючи на своїх посадах, займалися шкідництвом» [5, арк.42].

За контрреволюційну пропаганду та агітацію (ст. 54-10 КК УРСР) було притягнуто до відповідальності також мешканця села Сука Івана Юхимовича, 1895 р.н.. В постанові на арешт від 19 березня 1938 р. зазначалося: “Селянин, в минулому куркуль, доброволець армії УНР, де

служив чотовим, підтримував зв'язок із повстанцями, в 1930 р. брав активну участь в антиколгоспному русі, проводив контрреволюційну агітацію проти радянської влади. В 1935 р. пробрався в колгосп, де займався підривною діяльністю, незаконно зберігав вогнепальну зброю”[6, арк.1].

За протоколами слідчої справи та свідченнями очевидців вдалося з'ясувати окремі епізоди його біографії. Сук І.Ю. дійсно в 1915 р. був мобілізований до царської армії, згодом 2 місяці перебував в лавах армії УНР. Повернувшись додому зайнявся сільським господарством. Мав у власності 4,5 га землі, хату, клуню, пару коней, сільськогосподарський реманент.

Після розкуркулення батьків в період суцільної колективізації змушений був вступити до колгоспу. Однак вже у березні 1930 р. одним із перших вийшов із колгоспу, переконуючи інших наслідувати його прикладу. В розмовах з односельцями підкреслював: «Радянська влада насильно заганяє у колгоспи, щоб люди здали своє майно, а самі ходили і просили хліба» [6, арк.24]. Іван Юхимович вів індивідуальне господарство до 1934 р. Після обкладення великим податком, розуміючи, що не зможе зберегти своє майно, вступив до колгоспу. Як освічена людина і добрий господарник через деякий час був призначений на посаду завгоспа колективного господарства. Початок масових репресій через свій селянський світогляд обґрунтовував так: “Напевно скоро буде війна і тому більшовики зачищають тили, щоб запобігти повстанням проти радянської влади”[6, арк.25].

Під час затримання і проведення обшуку в помешканні було знайдено 5 чистих бланків із печаткою місцевої сільгоспартії “Червоний промінь” та гвинтівку, які додані до справи, як речові докази[6, арк.31]. (За свідченнями родичів, бланки та гвинтівку було підкинута перед обшуком – О.М.). Сук І.Ю. спочатку знаходився під вартою у Брацлавській тюрмі, згодом у КПЗ Гайсинського райвідділу міліції. На останньому допиті звинувачуваний змушений був “добровільно” зізнатися в участі у збройній боротьбі проти радянської влади. Як наслідок, постановою трійки УНКВС по Вінницькій області 5 квітня 1938 р. Сук І.Ю. був засуджений до найвищої міри покарання і розстріляний 25 квітня 1938 р. Реабілітований посмертно 27 червня 1989 р.[6, арк.33].

Більш серйозні звинувачення, а саме організація «збройної боротьби» проти радянської влади, були висунуті іншим двом односельцям: Карпову Євсею Тодосійовичу та Пастуху Івану Максимовичу.

Перший із них – Карпов Євсей Тодосійович, 1885 р.н., був взятий на замітку органами ДПУ ще в 1923 р. В документах зазначалося: “петлюрівський елемент, що підлягає знищенню, на теперішній момент за-

вгосп колгоспу, в минулому міцний середняк (до революції мав 2,5 Га землі, після – 4 Га), чиновник якоїсь царської установи (працівник пошти – О.М.), спостерігається різка безгосподарність в колгоспі (косарі цілий день лежали, говорили, що їм мало платять, затягувались роботи по вивозу цукрового буряка)” [7, арк.32].

В 1932 р. Євсея Тодосійовича було засуджено за спекуляцію, однак за недоказовістю виправдано. Повторно арештовано 10 червня 1938 р. та звинувачено за статтями 54-2 (збройне повстання) та 54-11 (контрреволюційна організаційна діяльність) з обранням запобіжного заходу – утримання під вартою у Вінницькій тюрмі. В обвинувальному акті зазначалося, що, працюючи секретарем сільської ради с. Райгород, він «проводив шпигунську діяльність на користь польської розвідки, був учасником антирадянської націоналістичної повстанської організації, проводив контрреволюційну підривну роботу проти радянської влади». Під впливом фізичних тортур арештований був змушений визнати свою вину. Повідомив про те, що був завербований головою Мельниківської сільської ради Врублевським Стахом Антоновичем. За його завданням повідомляв про чисельність Гайсинського гарнізону, посадкові площі Жмеринського аеродрому, про недовольство селян та інші абсурдні звинувачення. Ухвалою трійки УНКВС по Вінницькій області від 21 вересня 1938 р. був засуджений до найвищої міри покарання. Реабілітований посмертно 19 жовтня 1989 р. [8, арк.1-25].

Пастуха Івана Максимовича, мешканця села, 1884 р.н. було арештовано 23 червня 1938 р.. В анкеті зазначалося: «Українець, із селян, малописьменний, колгоспник, одружений, четверо дітей». Йому інкримінувалося одразу три статті Кримінального кодексу: 54-2 «збройне повстання»; 54-6 «шпигунство»; 54-11 «контрреволюційна організаційна діяльність». За постановою трійки НКВС Вінницької області від 28 вересня 1938 р. було засуджено до розстрілу. Розстріляний 7 жовтня 1938 р. Реабілітовано 13 серпня 1959 р. [9, с. 281].

Основним звинуваченням для останнього із жертв Великого терору Мельничука Миколи Олексійовича, 1899 р.н., було лише те, що він був сином розкуркуленого під час колективізації батька, служив в армії УНР. З 1922 по 1925 р. працював рахівником в кооперації, 1925-1927 рр. – завідувачем кооперації, 1927-1929 рр. – головою сільської ради. В 1929 р. був знятий з посади за зв'язок із «куркулями» та позбавлений права голосу. В 1930 р., щоб уникнути висилки, виїхав на Донбас, однак у 1936 р. повернувся та оселився у своїй хаті. Постановою трійки НКВС по Вінницькій області від 18 листопада 1937 р. був засуджений і висланий на 10 років в Бурятію (ст.Улан-Уде). Його дружиною Мельничук Євдокією було направлено листа на ім'я Верховного про-

курора СРСР з проханням переглянути справу. В процесі перегляду прокуратурою було запропоновано зменшити термін покарання до 3 років, однак НКВС відмовив у задоволенні прохання. За вимогою сина Геннадія Миколайовича справу було переглянуто, а батька реабілітовано лише 20 грудня 1989 р. Однак його подальша доля залишилася невідомою[10, арк.1-30].

Отже, аналізуючи архівні документи неважко помітити, що всі засуджені та знищені в період Великого терору мешканці села Мельниківці були в минулому активними учасниками національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., або ж вихідцями із Західної України, як заможні селяни протидіяли колективізації, тому й представляли пряму загрозу для радянського тоталітарного режиму.

Відлуння Великого терору в селі Мельниківцях – це лише типовий приклад долі українського селянства в умовах більшовицького режиму. Узяті разом трагічні наслідки політичних репресій означеного періоду були набагато глобальнішими, оскільки спричинили глибоку депресію у людей, руйнували моральні засади суспільного організму, викликали соціальну апатію і зневіру у соціальну справедливість. Відкриті нові джерела, в тому числі й з архівів колишніх радянських спецслужб, дозволяють нинішнім поколінням осмислити й викрити людиноненависницьку теорію й практику побудови комуністичного суспільства, яку впроваджувала в життя тодішня політична еліта.

Джерела та література

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф.Р-6023, оп. 4, спр. 8647.
2. ДАВО, ф.Р- 6023, оп.4, спр.13358.
3. ДАВО, ф. Р-63, оп.1, спр.67.
4. ДАВО, ф.П-136, оп. 87, спр.67.
5. ДАВО, ф.Р-6023, оп.4, спр.13358.
6. ДАВО, ф.Р – 6023, оп.4, спр.20382.
7. ДАВО, ф.Р-63, оп.1, спр.149.
8. ДАВО, ф.Р-6023, оп.4, спр.21704.
9. Реабілітовані історією. Вінницька область. Т.4. – Вінниця, 2012.
10. ДАВО, ф.Р-6023, оп.4, спр. 22745.

Веденєєв Дмитро Валерійович
*д.і.н., професор, професор кафедри гуманітарних наук
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
(м. Київ)*

ФАБРИКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ ПРОТИ ІЄРАРХІВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937–1938 РР.

В науковій публікації на основі архівних документів органів державної безпеки СРСР в Україні (архівних кримінальних справ, оперативних матеріалів, інформаційно-звітних документів тощо) досліджується механізм незаконного переслідування й репресування за сфабрикованими звинуваченнями архієреїв Руської Православної Церкви. Дається аналіз самого механізму взаємозв'язку між розгортанням політичних репресій, курсом влади на знищення Церкви та оперативною діяльністю органів НКВС. Розглянуті матеріали оперативної й репресивної практики органів держбезпеки часів «Великого терору» дозволяють виявити основні тактико-структурні складові цілеспрямованого переслідування ієрархів Православної Церкви як найбільш багаточисельної релігійної конфесії в Україні.

Ключові слова: *Православна церква, незаконні репресії, державний атеїзм, органи держбезпеки, єпископат РПЦ*

«Великий терор» 1937–1938 рр. став апофеозом фізичних гонінь на Православну церкву, її священство та вірних. Жертвами переслідувань та цілеспрямованого терору стали десятки тисяч кліриків та сотні архієреїв РПЦ, велика кількість віруючих. Як доповідав НКВС СРСР Й.Сталіну, у розпалі незаконних репресій, в серпні – листопаді 1937 р. арештували 166 архієреїв, із них репресували 81, а до 1939 р. на кафедрах РПЦ залишалось лише чотири єпископи, ще близько десяти архієреїв перебували на покої або служили настоятелями храмів [1, с.5; 2, с.131].

Зрозуміло, що і до 1937 р. не припинялися цілеспрямовані репресії та оперативна розробка канонічної православної конфесії («па-

тріаршої» або «тихоновської» церкви, як її іменували в службових документах), яка вважалася головним противником на «релігійному фронті». До 1925 р. в радянській Україні діяло вісім найбільш багаточисельних єпархій РПЦ, 6453 приходів (до 4 млн. 820 тис. парафіян) [3, спр. 2006, арк.83]. В оперативній розробці РПЦ в Україні по лінії Секретно-оперативної частини ДПУ УСРР працювало 84 секретних співробітників (тобто – платних агентів) [3, спр. 2318, арк.40–41].

Під час антирелігійного «вирішального штурму» 1933–1936 рр. в Українській РСР припинило існування до 75 – 80% православних храмів. Із 12380 православних храмів в Україні в 1936 р. залишилось 4487, а служба Божа проходила тільки в 1116 (9%) із них, тоді як в СРСР середній показник становив 28,33% [4, с.49; 5, с.44–45].

Розгортання в СРСР з кінця 1934 р. масових політичних репресій, одним із основних об'єктів яких стало православне духовенство та віруючі, породило розробку відповідної тактики оперативних заходів (форм і методів службової діяльності) органів державної безпеки, спрямованих, зокрема, на посилення та нарощування ступені жорсткості у переслідуванні кліра та архіпастирів, усунувши яких влада могла розраховувати на ліквідацію Церкви як ідейно-духовного конкурента, розшарування пасомого «малого стада» (рядових віруючих).

В роки «Великого терору» безпосередньо агентурно-оперативні та слідчі заходи проти релігійного середовища здійснював відповідний підрозділ 4-го, секретно-політичного відділу (СПВ) Управління державної безпеки (УДБ) НКВС УРСР та відповідні підрозділи в регіональних органах. Про підготовку енергійного удару по релігійному середовищу в Україні свідчили матеріали наради начальників антирелігійних підрозділів (4-х відділень) секретно-політичних відділів УДБ обласних управлінь НКВС УСРР 1935 р. із співробітниками 4-го відділення СПВ НКВС УСРР від 26 грудня 1935 р. В заході взяли участь заступник глави НКВС УСРР З.Кацнельсон, начальник СПВ Б.Козельський та його заступник П.Рахліс, керівництво 4-го відділення. П.Рахліс виступив із доповіддю «Про завдання боротьби з церковною і сектантською контрреволюцією». У ній констатовалося «значний занепад релігійності у масах населення, особливо в сільських місцевостях», зазначалося, що із 3000 православних храмів України більшість не працює (у Чернігівській обл., зокрема, з 600 було реально відкрито до 100). Документ дає зрозуміти, що за цим процесом стояв адміністративний тиск, адже тільки за 1935 р. ВУЦВК закрав у республіці 2154 храм, зявилися цілі райони без жодної церкви.

Протестна та богослужбна реакція віруючих на порушення їх прав трактувалася як «значне посилення контрреволюційної актив-

ності церковників». Позбавляючи віруючих законних прав на задоволення духовних потреб, чекісти лицемірно заявляли про небезпеку церковного підпілля, «нелегальні форми роботи», діяльність «без приходського духовенства, монахів, репресованих церковників, які повернулися із заслання, біглих куркулів та інших антирадянських елементів, ремствували з приводу появи «таємних церков, за прикладом перших християн», поширення нонконформістських груп катакомбної ПЦ. Констатувалося сполучення духовно-релігійного та власне соціального протесту, що знаходило прояв у відмові від отримання землі, паспортів, демонстративній непокорі органам влади, поширенні монархічних настроїв. Відзначалася небезпека тенденції до примирення та об'єднання канонічної РПЦ («тихонівців»), «обновленців», «катакомбників». Відтак висувалося завдання усунення інтеграційних тенденцій у православній конфесії та посилення розкладницької роботи, «створення й виховання кваліфікованої агентури, пристосованої до роботи в умовах глибокого підпілля», ліквідації зовнішніх церковних зв'язків, активізації закриття храмів тощо [6, спр. 393, арк. 2-3, 14-15].

Для розуміння сутності агентурно-оперативної роботи та її співвідношення із власне репресивною діяльністю цікавим є виступ загаданого З.Кацнельсона. На його думку, апарат СПВ був зайнятий, здебільшого роботою по «українській контрреволюції» й троцькістах, відтак «неприпустимо послабив увагу до церковної та сектантської контрреволюції». Відзначався занепад кваліфікації чекістів-«релігіознавців», котрі у попередні роки «знали досконало» історію, обрядовість, устрій кожної конфесії, а тепер намагаються компенсувати недостатню компетентність захопленням репресіями. «На одних репресіях виїжджати не можна», повчав підлеглих заступник наркома, адже вони створюють ореол мучеництва та ускладнюють роботу. Керівник спрямовував оперативний склад на пошук в релігійних громадах «класово-чужих елементів», як от колишніх офіцерів, поліцейських, аристократів, дворян тощо. Співробітників СПВ закликали «розпалювати внутрішню боротьбу» та сіяти ворожнечу в релігійних громадах, компрометувати їх лідерів, проводити «вправні комбінації» агентурного характеру, внаслідок яких особа «опинялася у безвихідному становищі та змушена була б йти на вербування» [6, спр. 393, арк. 18-20].

10 січня 1936 р. начальник Секретно-політичного відділу ГУДБ НКВС СРСР, комісар держбезпеки 2-го рангу Г.Молчанов підписав циркуляр «Про агентурно-оперативну роботу по церковно-сектантській контрреволюції». Документ особливий акцент робив на агентурно-оперативну розробку православного середовища (як засіб й штучну «підставу») подальшого застосування репресій.

Агентурні та слідчі заходи, йшлося у документі, свідчать про «значне зростання контрреволюційної активності церковників та сектантів, ріст підпілля, відновлення організаційних зв'язків та безумовну наявність керівних центрів». Особливу стурбованість викликали єпископи та священники, які поверталися до служіння, нерідко – у «катакомбних» умовах («нелегали-професіонали», як їх називали чекісти). Їх апіорі звинувачували у небезпечній антидержавній діяльності, створенні «церковно-монархічного підпілля», що одразу надавало справам та їх «фігурантам» фатальне «контрреволюційне забарвлення». Приписувалося вербувати «свіжу агентуру із числа церковно-сектантських керівників» (у т. ч. – в місцях позбавлення волі), брати в оперативну розробку «всіх церковників й сектантів», що повернулися із таборів. Ставилося завдання «не залишати не репресованим жодного учасника контрреволюційного підпілля» [6, спр. 1039, арк. 1-4].

Підготовка масштабної репресивної кампанії не випадково збіглася із розробкою адміністративно-політичного механізму повної юридичної заборони РПЦ. За дорученням Й.Сталіна, завідувач відділом керівних партійних органів ЦК ВКП (б) Г.Маленков 20 травня 1937 р. направив записку щодо «пожвавлення ворожої діяльності церковників». Основна пропозиція полягала в ініціюванні скасування базового нормативного документа, який регламентував діяльність релігійних об'єднань в СРСР – декрету ВЦВК від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання». Йшлося про необхідність «покінчити... з органами управління церковників». 26 травня із запискою ознайомилися члени і кандидата у члени Політбюро ЦК ВКП (б), а 2 червня пропозицію окремою запискою підтримав глава НКВС СРСР М.Єжов [7, с.280–281].

Оперативну розробку та незаконне засудження православного кліру прискорили цілеспрямовані розпорядчі документи НКВС СРСР. Циркуляр регіональним органам держбезпеки від 27 березня 1937 р. приписував посилити агентурно-оперативну роботу по «церковниках» (як чекісти традиційно іменували саме православних віруючих). Директива ж НКВС СРСР від 8 липня 1937 р. № 24451 спрямовувала «розпочати рішучі дії щодо ліквідації церковників та прихильників сект» [8, с. 20].

30 червня 1937 р. (відповідно до рішення Політбюро ЦК ВКП (б) від 2 червня того ж року «Про антирадянські елементи») вийшов сумнозвісний наказ № 00447 НКВС СРСР «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» (за яким загалом по країні стратили до 400 тис. із майже 700 тис. розстріляних за доби «Великого терору» 1937–1938 рр.). Наказ зараховував «осілих на селі» «церковників» (клір та церковний актив

РПЦ, адже до 1937 р. в органах церковного самоврядування – «двадцятках» парафій РПЦ – перебувало до 600 тис. громадян), та «сектантів» до категорії ворожих антирадянських елементів, «зачинщиків» політичних злочинів та диверсійних актів. Віддавалася команда приступити з 5 серпня 1937 р. до операції із репресування зазначених у наказі категорій громадян.

До числа прошарків населення, які мали зазнати переслідувань, віднесли й «найбільш активні антирадянські елементи» із числа «церковників», які на той час перебували у таборах. Як результат, в 1937 р. активізувалося репресування православного кліру. За сфабрикованими звинуваченнями і новими справам, доносам табірної агентури, священнослужителі проходили по «розстрільним» статтям. Лише у серпні-листопаді 1937 р. В СРСР затримали 166 архієреїв, 9116 священників (репресували з них 4629), 2173 монахів (934) РПЦ, тисячі мирян. Водночас на практиці політичному насильству піддали значно ширше коло священнослужителів та мирян, котрі перебували на волі, у тому числі – через наполегливі вимоги керівників територіальних партійних органів, котрі просили ЦК ВКП (б), у майже третині звернень, додати до «контингенту» потенційних жертв і священнослужителів усіх основних релігійних течій [1, с.5; 8, с.17–18, 73–76; 9, с. 15–17].

В практику інспірування справ проти священнослужителів увійшли відповідні штучні конструкції-звинувачення, як, наприклад, «церковно-монархічне підпілля» (ЦМП), при всій умовності й штучності цього терміну, його зміст відображав поширені серед частини кліру та мирян (особливо – опозиційно-протестних течій по типу ІПЦ [див. докладніше: 10]) монархічно-реставраторські та антикомуністичні погляди, що відносило їх носіїв до категорії небезпечних політичних противників влади. Сам термін «ЦМП» поєднував функції як ідеологеми, так і «продуктивного» стандартного звинувачення.

В інструментальному відношенні для розуміння механізму агентурно-оперативної «прелюдії» до репресій як таких промовистою є директива наркома внутрішніх справ УРСР І.Леплевського начальникам обласних управлінь НКВС (УНКВС) від 19 серпня 1937 р. № 2391 «Про агентурно-оперативну роботу по церковниках і сектантах». В ній йшлося про викриття чекістами у Києві «керівного центра» «підпільної фашистської організації тихонівців» (тобто канонічної Руської Православної Церкви). Одним із «джерел» відомостей про фантомну організацію називалися свідчення арештованого архієпископа Волинського і Житомирського Філарета (Лінчевського, розстріляного 27 листопада 1937 р.). Її «учасників» звинувачували у намірах творення в СРСР «держави фашистського типу», підготовці кадрів повстансько-

терористичної боротьби на випадок війни, творенні своїх позицій в органах радянської влади та насадженні мережі нелегальних організацій, шпигунстві на користь Німеччини та контактах з її консульством, а також у спробах інспірувати «масовий антирадянський рух за відновлення закритих церков».

Показово, що у тому документі йшлося про «викриття» нелегальної організації з боку Української автокефальної православної церкви (розпущеної ще на початку 1930-х рр.), причому низка звинувачень її «фігурантам» майже співпадала із закидами на адресу «підпільників» з РПЦ, аж до спроб творення «самостійної фашистської держави під протекторатом Німеччини». УНКВС ставилося завдання активізації агентурно-оперативної роботи по релігійному середовищу, творення відповідної агентурної мережі і проведення «операції» по «церковно-сектантським контрреволюційним кадрам» на підставі «ліквідації» накопичених оперативних відомостей – інакше кажучи, йшлося про проведення масових арештів на основі раніш сфабрикованих (вичавлених під час слідства, сфабрикованих в агентурних повідомленнях тощо) «компрометуючих матеріалів» [8, с. 136–138].

В період «Великого терору» швидко зростали темпи репресій проти православних та представників інших конфесій. Якщо за 1936–перший квартал 1937 р. в УСРР арештували 298 та засудили з них 260 представників «церковно-сектантської контрреволюції» (включаючи 24 священослужителів, 6 монахів та 54 мірян РПЦ), то у січні – листопаді 1937 р. лише по ряду областей арештували представників кліру та мірян РПЦ: по Київській області – 602; Харківській – 690; Донецькій – 299; Одеській – 471 (для порівняння – загалом за цей період в Українській РСР піддали репресіям за релігійною ознакою 5388 громадян) [11, оп.30 (1951 р.), спр. 68, арк. 14-15, 118].

Між тим, в надрах спецслужби (за різними оперативними розробками) накопичувалися «компрометуючі матеріали» і на Екзарха України, покликані стати «підставою» для подальшого застосування ре-пресій. Зокрема, проміжні підсумки агентурно-оперативної розробки митрополита Київського і Галицького Костянтина підводилися у меморандумі Транспортного відділу УДБ НКВС УСРР (січень 1934 р.), адресованому главі НКВС республіки В.Балицькому [11, оп.30 (1951 р.), спр.32, арк. 1-3]. Як йшлося у документі, підрозділом велася агентурна розробка «Підйом» проти групи учасників ІІЦ (катакомбної течії, радикально опозиційної як по відношенню до «краснодраконівської влади», так і до канонічної РПЦ), до проводу якої входили, начебто, єпископ Белгородський Антоній (Панкеев), що повернувся із сибірського заслання, та архієпископ Курський та Обоянський Онуфрій

(Гагалюк). Чекісти стверджували, що до «організації» входив і митрополит Костянтин, хоча той як раз і стояв на позиціях вірності Патріаршому місцеблюстителю, митрополиту Сергію. Трагічна доля спіткала і інших фігурантів згаданої справи – єпископів Макарія (Кармазіна, страченого у грудні 1937 р.), Стефана (Андріашенка, за офіційними даними – померлого у таборі в 1941 і.) та інших священослужителів.

Слід зазначити, що до піка репресій, Православ'ю в Україні було завдано нищівного удару. Із 30 діючих у 1927 р. архієреїв, йшлося у довідці НКВС УСРР «Про церковно-сектантську контрреволюцію на Україні», до 1937 р. служило шість. До 1935 р. ліквідували всі органи колегіального управління Церквою, заборонили церковні з'їзди, з 1930 р. не скликалися архієрейські собори. Із 10 тис. храмів, де велося богослужіння у 1929 р., до 1937 р. залишилося діючими 850 [11, оп.30, спр. 68, арк. 182, 188].

Відкривалися численні агентурно-оперативні розробки, фактично – механізми інспірування «справ» для розправи з духовенством й «церковниками» – тобто активними віруючими, учасниками органів церковного самоврядування. Про sacramентальну спрямованість подібних розробок та сфабрикованих звинувачень красномовно свідчать штампи, які застосовувалися по відношенню до єпископату у доповіді «по церковній контрреволюції» Дніпропетровського УНКВС за друге півріччя 1937 р.

У ньому Церкву трактували як «яскавро виражену організацію фашистського типу, яка не гребує жодними засобами в боротьбі з Радянською владою». Майбутнього Патріарха Сергія оголошували «пов'язаним з фашистськими колами Японії, Німеччини, Польщі й Литви». Митрополит Костянтин подавався «керівником контрреволюційної організації церковників на Україні, який підтримує зв'язок із закордонними фашистськими колами через особистого секретаря, котрий був пов'язаний із польським та німецьким консульствами ще в м. Києві» [11, оп.30, спр. 68, арк. 152].

Крім того, до досє чекістів відкладалися доноси на канонічних архієреїв від учасників інспірованих органами ОДПУ-НКВС у 1920-х рр. обновленського, «лубенського», «григоріанського» розколів, а також здобуті під тортурами й морально-психологічним пресингом «свідчення» фігурантів інших кримінальних справ. Дати подібні сфабриковані «свідчення» на владика Костянтина вдалося змусити архієпископа Дніпропетровського Георгія (Делієва, 1878–1937 рр.). 10 жовтня 1937 р., владика Георгій «зізнався», що у 1934 р. митрополит Костянтин «залучив» його до «контрреволюційної фашистсько-церковної організації» [12, спр.71156фп, арк.57]. Сам дніпропетровський архієрей звинувачувався у численних «злочинах» – від створення «контр-

революційної фашистської організації церковників-тихонівців», і до спроб «зриву мобілізації». Вельми промовистим, з погляду конфесійної політики влади, стало звинувачення у тому, що підслідний «давав вказівки усіма силами обстоювати існування кожного храму й приходу» [11, оп.30, спр. 68, арк. 154]. 30 листопада 1937 р. владика Георгія розстріляли за рішенням особливої трійки Дніпропетровського УНКВС.

До того ж в самих органах держбезпеки опинилося чимало людей малоосвічених, морально схиблених, які розуміли карт-бланш на беззаконня й були розбещені отриманими «лімітами по першій категорії» – квотами на винесення смертних вироків. При цьому за згаданою «операцією за наказом № 00447» розстрільні ліміти в цілому виявилися перевищеними приблизно в п'ять разів. Наркомунвнутрішніх справ Української РСР О.Успенському в вересні 1938 р. довелося шифрованою попереджати начальника УНКВС: «ліміти по 1-й категорії збільшені не будуть. Необхідно вкласти в ті, що Вам надані» Низьким залишався культурно-освітній рівень оперпрацівників. На думку керівництва, в IV-у відділі Полтавського УНКВС «більшість співробітників» по церковній лінії «є людьми недостатньо грамотними і у вузькому, і в широкому значенні цього слова», не мають «політичного і чекістського кругозору» [11, оп.31, спр.7, арк. 50, 97].

Апофеозом переслідування православних архієреїв стало затримання Екзарха України у Свято-Покровському храмі на Соломянці 29 жовтня 1937 р. У виписаному ще 26 жовтня ордері на арешт, помічник начальника IV відділу УДБ НКВС УРСР, мол.лейтенант держбезпеки Д.Перцов (сумно відомий як вправний фабрикант справ із застосуванням фізичного впливу на підслідних, і нагороджений у 1937 р. орденом Червоної Зірки за подібні «службові досягнення») вказував, що митрополит «є керівником антирадянської фашистської організації церковників (тихонівців)», особисто давав вказівки «про підготовку кадрів для озброєного повстання на випадок війни з Німеччиною, створював фашистські групи на периферії й проводив антирадянську роботу у зв'язку із переписом населення» під контролем німецького консульства [12, спр.71156фп, арк.1].

Хворого й літнього архієрея піддали інтенсивним допитам у Лук'янівському слідчому ізоляторі, справу вів сам Д.Перцов, залучаючи помічників. Про інтенсивність тиску на підслідного можна судити по тому, що 3 листопада 1937 р. він підготував власноручну заяву, «визнаючи себе винним» у створенні «на Україні антирадянської організації, яка ставила собі за мету повалення існуючого державного ладу».

Слідство продовжувало знущання, змусивши наступного дня заявити про існування «антирадянської організації, очолювану мною».

Ця міфічна організація, мовляв, мала створити державу з радянською формою правління на чолі з особами «із Українського народу». На випадок її виходу із Союзу РСР Україна мала обрати собі форму влади. Імовірно, за сценарієм перебігу слідства із УДБ НКВС та від політичного проводу (секретно-політичний підрозділ курували керівники республіканської партійної організації, які особисто брали участь у фальсифікації особливо важливих справ, аж поки самі не ставали жертвою беззаконня) надходили корективи, і 5 листопада вже йшлося про однозначний намір вигаданої організації вивести Україну зі складу СРСР й утворити «самостійну» державу. До протоколу вносилися прізвища «учасників», включаючи осіб, що раніше давали свідчення на митрополита Костянтина [12, спр.71156-фп, арк.14-23].

В ніч з 9 на 10 листопада 1937 р. митрополит Костянтин був викликаний на допит, з ним стався (за офіційним рапортом оперпрацівника) напад. В укладеному медичному акті йшлося, що «смерть наступила від крововиливу у мозок, як наслідок хвороби серцево-судинної системи (атеросклерозу судин)» [12, спр.71156-фп, арк.25].

19 жовтня 1993 р. реабілітований митрополит Костянтин прославлений Священним Синодом Української Православної Церкви (УПЦ) як місцевощанований святий та новомученик Слобідського краю. Рішенням Священного Синоду УПЦ від 10 лютого 2011 р. священномученик Костянтин (Дьяков) включений до Собору Київських святих.

Розглянуті матеріали оперативної й репресивної практики органів держбезпеки часів «Великого терору» дозволяють виявити основні тактико-структурні складові механізму цілеспрямованого переслідування ієрархів Православної Церкви як найбільш багаточисельної й прадідівської релігійної конфесії в Україні та СРСР в цілому. Фізичні репресії та адміністративні утиски православних у 1937–1938 рр. стали апофеозом богоборчої політики та поставили Церкву на грань виживання (у низці областей УРСР не залишилося жодного діючого храму), ставилося питання про завершення останньої «безбожної п'ятирічки».

Репресії православних архієреїв здійснювалися як у рамках політики державного атеїзму (і носили, по суті, перманентний характер з початку 1920-х рр. і принаймні до початку агресії нацистської Німеччини проти СРСР у 1941 р.), так і каталізувалися загальним переходом до масованого застосування державного терору за централізованими рішеннями і в рамках відповідних кампаній та «операцій».

Репресіям як таким, як правило, передували агентурно-оперативні розробки (групові літерні розробки, заведення персональних справ-формулярів тощо), котрі могли тривати і достатньо довгий час. Фабрикувалася фабула майбутньої кримінальної справи, в центрі якої по-

ставали фальшиві звинувачення у підготовці злочинів проти безпеки держави та існуючого політичного ладу, співробітництві з іноземними спецслужбами, підготовці терористичних дій, у сепаратизмі, націоналізмі, солідарності із фашистською ідеологією тощо. Відповідні матеріали фабрикувалися оперативниками з урахуванням загальної змістовної лінії репресивних кампаній, та за допомогою агентури (у т.ч. із релігійного середовища), а також «здобувалися» шляхом незаконного примушення підслідних до подання неправдивих свідчень та погодження на підтвердження інсинуацій співробітників НКВС.

Після арешту тривали слідчі дії, які вели самі оперативні працівники, звинувачення могли «корегуватися» відповідно до політичних настанов й сценаріїв розгортання самих репресивних кампаній. Широко застосовувався морально-психологічний тиск, фізичний вплив. Методи ведення сфабрикованих справ та характер висунутих звинувачень залишали жертвам незначні шанси на виживання.

Джерела та література:

1. Архиепископ Крымский Лука (Войно-Ясенецкий) под надзором ГПУ-НКВД-МГБ: сборник документов. Составитель А. Валякин. Симферополь: ГУ СБУ в АРК, 2010.
2. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь в XX веке. М.: Вече, Лепта, 2010. 131 с.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф.1, оп.20.
4. Нарис історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3-х кн. Кн. II. К.: [Б.в.], 1994.
5. Религиозные организации в СССР: накануне и в годы Великой Отечественной войны (1938–1943 гг.) / Публ. М.И. Одинцова // Отечественные архивы. 1995. – № 2.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф.13.
7. Русская Православная Церковь. XX век / Беглов А.Л., Васильева О.Ю., Журавский А.В. и др. М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2008.
8. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х частинах / Упорядн.: С. Кокін, М. Юнге. Ч. 1. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010.
9. Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. №2. С. 15–17.
10. Веденєєв Д.В. Документи органів державної безпеки як джерело дослідження соціокультурних особливостей «катакомбної» течії в Православ'ї в Українській РСР у 1920-ті –1950-ті рр. // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2017. № 1. С.26–36.
11. ГДА СБУ. Ф.16.
12. ГДА СБУ. Ф.6.

Оліцький В'ячеслав Олександрович
к.і.н., керівник гуртка КЗ Сумської обласної ради –
обласний центр позашкільної освіти
та роботи з талановитою молоддю
(м. Суми)

КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА СУМЩИНИ У 1937–1938 РОКАХ: УМОВИ, МАСШТАБИ, НАСЛІДКИ

Стаття присвячена одному із важливих питань «Великого терору» – переслідуванню православного духовенства. Проаналізовано умови в яких відбувалося кримінальне переслідування на Сумщині. Встановлено, що починаючи із середини 1930-х років владою створювалася система для середовища спецслужб, яка б сприяла масовій фальсифікації кримінальних справ. Церковнослужителі потрапили до числа категорій громадян проти яких ця система була спрямована. Результатом цього стало масове кримінальне переслідування та фізичне знищення священнослужителів у 1937–1938 роках. Охарактеризовано масштаби репресій серед православного священства регіону та визначено наслідки цих дій для релігійного життя краю. З'ясовано, що масштаби розстрілів та ув'язнень відрізнялися в залежності від адміністративного підпорядкування районів, адже територія сучасної Сумської області була сформована лише у 1939 р. Масовий терор стосувався не лише діючих священнослужителів, а й тих, хто офіційно змінив сферу діяльності.

Ключові слова: Православна церква, репресії, розстріл, священник, НКВС.

Постановка проблеми:

В сучасній українській історіографії важливою є проблема репресій проти Православної церкви. Попри значну кількість публікацій з даної теми, залишається ряд питань які потребують подальшої наукової розробки. Одним із них є вивчення та наукове осмислення репресій на регіональному рівні. Сучасна Сумська область – одна із областей України, яка найбільше постраждала від більшовицьких гонінь на Церкву. Відродження духовності та традицій українського народу потребує налагодження державно-церковних відносин. Сприяє цьому

у тому числі і дослідження порушеної у статті проблеми. Актуалізує дану тему і вшанування жертв «Великого терору» в Україні.

Мета дослідження: проаналізувати кримінальне переслідування православного духовенства на Сумщині у період «Великого терору», визначити міри покарання переслідуваного духовенства, масштаби та наслідки репресій проти священнослужителів Сумщини даного періоду.

Методологія дослідження

Для повноцінного розкриття теми використовувались методи конкретно-пошуковий, аналізу і синтезу, систематизації та узагальнення, історичної реконструкції, порівняльно-історичний.

Аналіз джерельної бази

Для проведення даного дослідження залучено архівні матеріали трьох архівів України – Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), Державного архіву Сумської області (ДАСО), Управління Служби безпеки України в Сумській області (УСБУ в СО). Говорячи про кількість переслідуваних та визначення міри покарань, найважливішими джерелами є архівні кримінальні справи, що зберігаються в усіх трьох архівах [6; 9]. Для складання діаграм було використано близько 150 кримінальних справ православного духовенства Сумщини за 1919–1940 рр. Інформаційний потенціал даної групи джерел дає змогу точно встановити ці показники. Разом із тим варто пам'ятати, що визначена на основі цих документів кількість репресованих не може бути остаточною, адже певна кількість кримінальних справ могла бути втраченою.

Інформацію із даних джерел доповнюють статистичні дані НКВС даного періоду [3; 4]. Але так, як вони склалися за адміністративно-територіальним принципом кінця 1930-х років в обласному масштабі, виникають певні труднощі із визначенням кількості репресованих та застосованих мір покарань безпосередньо на Сумщині, адже область була утворена у 1939 р.

Загальна інформація стосовно підготовки та втілення масових репресій 1937–1938 років, лімітів та їх виконання міститься в нормативно-розпорядчих документах НКВС [1].

Використання комплексу даних джерел дало можливість встановити кількість переслідуваного органами НКВС у 1937–1938 рр. православного духовенства на Сумщині, визначити особливості, масштаби та наслідки репресій.

Аналіз досліджень і публікацій

Чільне місце в дослідженні репресій проти православного духовенства належить працям сучасних українських істориків Л. Бабенко [11], О. Бажана [12], О. Ігнатуші [13], В. Пашенка [15].

Одним із перших в незалежній Україні дану проблему порушив та комплексно досліджував В. Пащенко, висвітлюючи різні аспекти репресивної політики 1920 – 1930-х років. О. Бажан висвітлює статистичний аспект в межах України, Л. Бабенко проаналізувала різні методи антицерковних утисків та місце в них радянських спецслужб.

Серед краєзнавців Сумщини варто відзначити праці О. Сотника [16; 17] та А. Чугай [18], які стосуються переслідування православного духовенства регіону у роки радянської окупації. Не зважаючи на те, що обидва автори наводять список репресованих священників, аналізу щодо застосованих методів покарань та визначення кількості репресованих у різні періоди дослідниками не проводилося.

Таким чином, в історіографії не має дослідження, яке б визначило міри покарання та кількість репресованого духовенства на Сумщині у 1937–1938 рр., встановило б особливості, масштаби та наслідки такої політики у регіоні.

Виклад основного матеріалу

Друга половина 1930-х років в Україні характеризувалася посиленням наступом на «бастіон реакції» – православ'я. «Вирішальний штурм» Православної церкви у попередній період, який полягав у позбавленні її майна, виявився досить успішним для радянської влади. Церква, як і інші конфесії, була позбавлена матеріальної бази, віруючі – можливості задовольняти свої релігійні потреби, духовенство всіляко утіснялося державою, але це лише один аспект державної політики щодо Церкви у 1930-ті роки.

Другий аспект зводився до фізичного винищення священників, церковнослужителів та активних віруючих. У 1937–1938 рр. відбувалася ліквідація здебільшого колишніх пастирів, оскільки більшість храмів на той час були закриті, а більшість духовенства працювала у різних галузях народного господарства, залишалися безробітними або перебували в радянських таборах. Разом із тим, вони продовжували нелегально виконувати свої пастирські функції. Зміна способу життя, підлаштування під радянські будні і навіть офіційне зречення від священного сану не врятувало їх від подальшого переслідування НКВС, оскільки особи, котрі опинилися у полі зору радянських силових структур, знаходилися під наглядом і контролем протягом усього життя.

Заходи, спрямовані на реорганізацію правоохоронних органів, проведені у СРСР у середині 1930-х років дозволили приступити до останнього штурму православ'я – фізичної ліквідації духовенства та активних віруючих. Хвилю репресій 1937–1938 рр. у СРСР, зокрема і в Україні, викликала постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи» від 2 липня 1937 р. та телеграма Й. Сталіна секретарям

обкомів, крайкомів, ЦК республіканських компартій. У ній пропонувалося через особливі трійки НКВС заарештувати та розстріляти найактивніший ворожий елемент, менш активний – вислати [11, с. 7–8]. У середині 1937 р. репресивний апарат сформувався у розгалужений механізм, зорієнтований на масовий характер каральних заходів. Нехтування юридичними нормами, спрощення процедурних питань перетворювали його у грізну і часом безконтрольну зброю сталінізму.

30 липня 1937 р. народний комісар внутрішніх справ СРСР М. Єжов видав оперативний наказ № 00447. Він ставив перед радянськими органами державної безпеки завдання – нещадно розгромити «банду антирадянських елементів». До цієї категорії відносилось і духовенство. Операція мала початися з 5 серпня 1937 р. і тривати чотири місяці. Саме згідно з цим наказом усі репресовані поділялися на дві категорії. Перша категорія підлягала негайному арешту і після розгляду справ на засіданні трійок – розстрілу. Друга категорія підлягала арешту й ув'язненню у таборах на 8–10 р. Наказ передбачав затвердження кількості репресованих відповідно до категорій (ліміти). Він же затверджував і позасудовий репресивний орган – трійку. До її складу входили начальник підрозділу НКВС, секретар обласного комітету Комуністичної партії та прокурор. Трійки, зазвичай, формувалися на рівні області або республіки. У разі необхідності могли відбуватися виїзні засідання [1, арк. 4–16].

Наказ орієнтував слідчих на прискорене проведення слідства у спрощеному вигляді. У результаті цього слідства необхідно було виявити усі злочинні зв'язки ув'язненого. У реальності це означало, що слідчий мав отримати показання проти інших осіб. Після закінчення слідства справи направлялися не на розгляд суду, а на засідання трійок. На засіданні трійок справи мали представлятися у такому вигляді: ордер на арешт, протокол обшуку, вилучені під час обшуку речі, особисті документи, анкета заарештованого, агентурно-обліковий матеріал, протоколи допитів, короткий обвинувальний висновок. Як зазначає І. Шуйський, четвертий розділ оперативного наказу №00447 від 30 липня 1937 р., що складався із двох пунктів, фактично підміняв собою весь Кримінально-процесуальний кодекс УРСР [18, с. 218–221]. Він же чітко означив «церковників» як контингент, що піддавався репресіям [9, с. 295]. Наказ НКВС СРСР від 5 жовтня 1937 р. орієнтував його працівників на проведення у короткі терміни операції з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів [10, с. 30]. Списки осіб, які підлягали репресіям у відповідності до наказів НКВС СРСР від 11 серпня та 20 вересня 1937 р., розглядалися також «двійками» у складі наркомів внутрішніх справ республіки чи начальника крайового (обласного) управління внутрішніх справ

спільно з прокурорами відповідних регіонів. Був уведений порядок розгляду справ без виклику обвинувачених та свідків до суду «вищою двійкою» – головою Верховного Суду СРСР та Прокурором СРСР. Їх постанови міг відмінити лише Пленум Верховного Суду СРСР.

З метою виконання даних наказів відразу ж відбулося затвердження лімітів. Маховик репресій розкрутився з такою силою, що постійно спускалися додаткові ліміти в середньому на 200–800 осіб для кожної області [3, арк. 2–3]. Лише за офіційними даними за друге півріччя 1937 р. особливі трійки НКВС при обласних управліннях УРСР використали ліміт по першій категорії чисельністю 32715 осіб, по другій – 50340 осіб. До 10 травня 1938 р. по першій категорії – ще 35483 особи, по другій – 830 осіб [3, арк. 68].

Репресії проти Православної церкви на території сучасної Сумської області здійснювались відповідно до даних вказівок. Саме тому абсолютна більшість порушених кримінальних справ розглядалася не судом, а особливими трійками НКВС. Із 117 арештованих священників у 1937–1938 рр., 56 було розстріляно, 36 – ув'язнені у виправно-трудовах таборях, ще 2 померло під слідством [діаграма 1]. Майже всі рішення, особливо про розстріл, приймалися саме трійками. Для порушення кримінальної справи та арешту достатньо було анонімного донесення або службової доповідної записки, а для визнання вини – показів одного-двох свідків чи зізнання підозрюваного. Цілком зрозуміло, що такі зізнання вибивалися си такі зізнання вибивалися силою та тортурами, не випадково, що лише серед священників Сумщини за період 1937–1939 рр. під слідством померло три пастирі: у Сумській тюрмі священник м. Білопілья О. Азбукін [7], позаштатний священник С. Бушуєв [8]; у Роменській тюрмі помер священник с. Калинівка Михайло Олександрович Гонтаровський [9]. Крім того слідство не пережив колишній настоятель Глинської пустині Ніктарій (Нуждін) [1].

У першу чергу заарештовували найактивніше та найвпливовіше духовенство. Так, 5 серпня 1937 р. було ув'язнено священника с. Середняки Петровського району Роменської округи. Звинуватили його у контрреволюційній діяльності, спрямованій на підризу політики колективізації тощо. Проте, на нашу думку, істинна причина арешту полягала у тому, що він, як зазначалося в обвинувальному висновку, був єдиним священником у районі і мав зв'язок зі всіма церковниками сіл даного району [15, с. 73–74]. Не зважаючи на те, що у справі немає жодних конкретних фактів чи доказів вини священника, особлива трійка УНКВС по Харківській області 10 вересня 1937 р. ухвалила рішення про розстріл обвинувачуваного. Вирок було виконано 22 листопада 1937 р. в 0 год. 6 хв. [15, с. 74].

Хоча священнослужителів звинувачували у антирадянській пропаганді, контрреволюційній, а не релігійній діяльності, проте за найменшої можливості їхнє служіння висвітлювалося, як контрреволюція та діяльність, спрямована на повалення радянської влади. У липні 1937 р. співробітниками Липоводолинського райвідділу НКВС заарештовано священика с. Семенівка В. Базилевича. Звинуватили його у контрреволюційній діяльності, яка полягала у зборі підписів селян проти закриття церкви та хрещенні дітей. 17 вересня 1937 р. особлива трійка УНКВС по Харківській області ухвалила рішення про розстріл священика [15, с. 22–23]. За подібних умов було заарештовано настоятеля Покровської церкви с. Калинівка Роменського району М. Гонтаровського, який помер під слідством 1 січня 1938 р. Його «контрреволюційна» діяльність полягала у тому, що він проводив богослужіння на дому та в оточуючих селах, а також відправив листа до ВУЦВК з проханням відкрити закриту у 1936 р. церкву. Основою для обвинувачення послужили доповідні записки партійних функціонерів та влади села [9].

Згідно з директивою НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. розпочалася так звана «польська операція», яка мала покласти край фашистсько-повстанській, шпигунській, диверсійній та терористичній діяльності польської розвідки в СРСР. Закінчилася остаточна реалізація операції 1 серпня 1938 р. [16, с. 10–11]. Хоча серед релігійних громад вона була направлена насамперед проти католицького духовенства, не оминула і православних. 31 липня 1937 р. начальник Білопільського управління НКВС затвердив постанову про арешт настоятеля Покровської церкви м. Білопілья Г. Ружицького. Для священика це був уже третій арешт. Цього разу його, поряд із контрреволюційною діяльністю та антирадянською пропагандою, звинуватили у шпигунстві на користь Польщі. Обвинувачення базувалося на тому, що він був польським уродженцем та намагався декілька разів переїхати на батьківщину, у 1923 р. звертався в Польське консульство в Харкові. Днем раніше було заарештовано секретаря церковної ради цього ж храму О. Черемисову. Її також звинуватили у шпигунстві на користь інших держав. За рішенням особливої трійки обох було розстріляно 23 грудня 1937 р. в Харкові [17, с. 25–26].

Якщо на початку 1937 р. на Сумщині проводилися арешти окремих священиків, звинувачених в основному у антирадянській агітації та контрреволюційній діяльності, то з середини літа 1937 р. слідчі НКВС почали викривати цілі «контрреволюційні церковні організації». Так, у ході оперативних заходів, восени 1937 р. було ліквідоване так зване «контрреволюційне підпілля» у Путивльському районі на чолі зі священиком Н. Іваненком, нелегальна контрреволюційна група одноосібників-церковників с. Черепівка Буринського району [10, с. 30].

Продовжилися арешти та розстріли діячів Православної церкви і у 1938 р. Було заарештовано групу священників м. Білопілля, шість колишніх священників м. Лебедин, двох священників м. Тростянець тощо. Частину священнослужителів засуджено особливими трійками до розстрілу, частину – до різних термінів ув'язнення [17, с. 34–37]. Ліквідовано «контрреволюційні націоналістичні організації» на Глухівщині та Роменщині [6]. Така практика застосовувалася здебільшого відносно колишніх священнослужителів та вірних УАПЦ. У цьому випадку колективні кримінальні справи стосувалися не двох-трьох обвинувачуваних, їх кількість була набагато більшою. По справі викриття такої організації на Глухівщині проходить близько 30 осіб, 25 із яких було розстріляно. Ще однією характерною особливістю саме цих справ є те, що вони, в основному, розширюють коло причетних до розвитку та діяльності УАПЦ. Фактично кожен протокол допиту – це список нових прізвищ, причетних до функціонування цієї церкви. В подальшому ці протоколи допитів були основою порушення нових кримінальних справ.

Лише за офіційними даними НКВС того часу за період із 01.06.1937 р. до 09.01.1938 р. із числа православних засуджено 158 священників та 136 церковників. Із них 105 осіб – по першій категорії, 174 – по другій. Було викрито, а фактично сфальсифіковано 21 групову справу з загальною кількістю заарештованих 154 особи [3, арк. 2–3, 15–17, 178]. У Полтавській області протягом жовтня-грудня 1937 р. зазнало арештів по «церковно-сектантській лінії» 285 церковників та сектантів і 361 особа духовного сану. В січні-червні 1938 р. заарештовано ще 142 служителі культу [12, с. 252]. У ході оперативної роботи безпосередньо на території сучасної Сумської області у період «Великого терору» було проведено 117 арештів священнослужителів [діаграма 2].

Не було жодного року, після приходу більшовиків, коли б не проводилися подібні арешти. До 1929 р. ситуація була досить стабільною. За рік проводилося близько 4 арештів, пов'язаних із духовенством. Кількість арештів значно збільшується, починаючи із 1929 р., і у 1930 р. сягає першого піку, після якого зменшується, сягнувши другого піку у 1937 р. [діаграма 2]. Що стосується розстрілів, варто відзначити, що із 60 встановлених фактів, 56 припадає на 1937–1938 рр. При цьому, у 1937 р. було розстріляно 37 осіб [діаграма 1]. Тут простежується ще одна особливість. Якщо у 1937 р. більшість вироків про розстріл винесено по Харківській області: 26 із 37, то у 1938 р. навпаки по цій області лише 6 рішень про розстріл, а по Чернігівській 12 із 19 розстріляних на теренах Сумщини. У 1937 р. на різні терміни ув'язнено 34 особи духовного звання, абсолютну більшість із них по Чернігівській області, у 1938 р. фактично всі заарештовані управліннями НКВС цієї області підлягали розстрілу.

У 1937 р. в Україні було репресовано 3970 осіб, звинувачених в антидержавних злочинах, як членів церковних і сектантських антирадянських угруповань. Це становило 4,7% від загальної кількості репресованих. По областях ситуація виглядає наступним чином: Вінницька – 1188 чол. (29,9%), Житомирська – 540 (13,6%), Одеська – 497 (12,5%), Чернігівська – 450 (11,3%), Донецька – 421 (10,6%), Полтавська – 281 (7,1%), Миколаївська – 146 (3,7%), Дніпропетровська – 114 (2,9%), Харківська – 60 (1,5%), Київська – 44 (1,1%), Кам'янець-Подільська – 8 (0,2%) [12, с. 251–252]. Таким чином, частина районів Сумщини входила до складу областей із найвищими показниками репресій проти духовенства, інша – до складу з найнижчими. Проте, якщо простежити тенденцію 1937–1938 рр., відразу помітно збільшення кількості жертв по кожній із областей. У Чернігівській області по лінії «церковно-сектантської контрреволюції» було репресовано 452 особи, із них православних – 304.

На листопад 1938 р. припало припинення «Великого терору». До цього часу було знищено або вислано велику кількість соціальних груп, які, на думку сталінського керівництва, заважали будувати комуністичне суспільство в СРСР. Значна частка репресованих припадає на священників Православної церкви. Починаючи з літа 1937 р., слідчі НКВС «вкрили» та ув'язнили цілі «контрреволюційні» групи священників. Більшість вироків проти релігійних діячів на Сумщині у період «Великого терору» розглядали особливі трійки НКВС. Понад 50 % ув'язнених за рішеннями трійок було розстріляно, решту ув'язнено до різних термінів виправно-трудова таборів. Масові ув'язнення та розстріли православного духовенства у 1937–1938 роках завдали непоправної шкоди Церкві та релігійному життю Сумщини. Відновлення справедливості стосовно закатованих радянською владою священників відбувається сьогодні завдяки їхній реабілітації та канонізації Православною церквою.

Діаграма 1

Складено на основі архівних кримінальних справ репресованого у 1919–1940 роках духовенства Сумщини

Складено на основі архівних кримінальних справ репресованого у 1919–1940 роках духовенства Сумщини

Висновки. Репресії проти православної церкви на Сумщині у 1937–1938 рр. проводилися в умовах загальнодержавної істерії спрямованої на пошук та знищення ворогів радянської влади, як реальних так і надуманих. До числа таких ворогів було віднесено і православне духовенство. Кримінальне переслідування церковнослужителів відбувалося в створених більшовицьким режимом умовах, коли спецслужби перетворилися на караючу структуру підпорядковану волі вождя. За допомогою постанов та таємних наказів слідство перетворилося на формальністю, його завданням стало документальне оформлення надуманої провини заарештованого. Крім того, на слідчих НКВС тиснули директиви керівництва, що вимагали розстріляти або ув'язнити конкретну кількість осіб. Не випадково, що значна частина репресованих була духовного сану, адже боротьба проти Церкви в СРСР тривала майже два десятиліття. Особливістю даного періоду були колективні кримінальні справи так званого «націоналістичного підпілля», у які здебільшого об'єднували колишніх пастирів та вірних ліквідованої УАПЦ.

На Сумщині у період «Великого терору» було здійснено 117 арештів серед духовенства. Майже половину із заарештованих, 56 осіб – розстріляно, решту ув'язнено у радянські табори терміном на 7–10 років.

Особливістю Сумщини є те, що вона не належала до однієї адміністративно-територіальної одиниці, але наслідки терору проти Церкви і духовенства виявилися для неї найтяжчими. Внаслідок репресій, кульмінацією яких став «Великий терор», в регіоні на початок радянсько-німецької війни не залишилося жодного діючого храму, вціліли лише одиниці серед духовенства. Частина із вцілілих – ті, кого заарештували у попередні періоди і звільнили із радянських таборів у 1939–1941 рр.

Джерела та література
Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ)
ф. 6 Кримінальні справи на реабілітованих осіб

1. спр. 75217 Нуждин Н.Ф. – 27 арк.
- ф. 9 Нормативно-розпорядчі документи ЧК-КГБ
2. спр. 81 Збірник цілком таємних наказів НКВС СРСР за 1938–1939 рр. – 304 арк. ф. 16 Секретаріат ДПУ-КГБ УРСР
3. спр. 0142 Управление НКВД по Черниговской области. Докладная записка о результатах оперативной деятельности. – 203 арк.
4. спр. 0307 Материалы о работе Особой тройки при НКВД УСРР. Военных трибуналов и Военной коллегии Верховного суда. 1938 год. – 220 арк.
- Державний архів Сумської області
- ф. Р-5702 Адміністративний відділ виконавчого комітету Роменської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів оп. 1
5. спр. 260 Книга учюта службовців релігійних культів Роменської Окрадміністрації. – 82 арк.
- ф. Р-7641 Управління Служби безпеки України по Сумській області оп. 2
6. спр. 216 Яковенко Н.З. и др. – 317 арк.
- Управління Служби безпеки України в Сумській області (УСБУ в СО)
- ф. П
7. спр. П-1852 Азбукин А.Н. – 30 арк.
8. спр. П-1853 Бушуев С.Г. – 31 арк.
9. спр. П-974 Гонтаровский М.А. – 61 арк.
10. Реабілітовані історією: Сумська область: в 3 книгах. – К. 1 / [ред. Л. Латишева, Б. Корогод, Ю. Осадчий та ін.]. – Суми: ТОВ «Мрія - 1», 2005. – 756 с.
11. Бабенко Л. Технологія боротьби з Церквою (1920 – початок 1950-х рр.): «чекістський» сегмент / Л. Бабенко // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу (Київ, 19 грудня 2013 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 248–302.
12. Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект / О. Бажан // 3 архівів ВУЧК-ДПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 2. – С. 7–18.
13. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
14. Оліцький В. Кримінальне переслідування православного духовенства Сумщини у 1919–1941 роках: особливості, масштаби, наслідки / В. Оліцький // Історико-філософські дослідження молодих учених: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції (Суми, 27 квітня 2017 р.). – Суми, 2017. – С. 103–105.
15. Пашенко В. Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки. 20–30-ті роки XX ст / В. Пашенко. – Полтава, 1995. – 289 с.
16. Сотник О. Репресії проти православної церкви на Сумщині: Випуск 2 / О. Сотник. – Суми: Мак Ден, 2007. – 124 с.
17. Сотник О. Репресії проти православної церкви на Сумщині: Випуск 1 / О. Сотник. – Суми: Собор, 2005. – 116 с.

18. Чугай А. Мученики за віру / А. Чугай, В. Анацький. – Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2005. – 80 с.

19. Шуйський І. Застосування органами державної безпеки УРСР методів морального та фізичного впливу на підслідних у період «Великого терору» в Україні / І. Шуйський // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу (Київ, 19 грудня 2013 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 218–228.

УДК 316.361:930.1 (477) «19»

Шевчук Сергій Миколайович

*д. геогр. н., доцент кафедри географії
та методики її навчання,*

*Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка
(м. Полтава)*

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЇ ТА КАРТОГРАФІЇ: ДОСЯГНЕННЯ ТА ВТРАТИ

У статті йдеться про історію функціонування Українського науково-дослідного інституту географії та картографії, який об'єднав відомих вчених, організаторів науково-дослідної роботи в галузі географії та картографії. Показана еволюція наукової установи упродовж 1927–1934 рр., процес політичних переслідувань її співробітників та наслідки репресій для розвитку географічної науки.

Ключові слова: *Український науково-дослідний інститут географії та картографії, академік С. Рудницький, репресії, Наркомат освіти*

Особливості функціонування Українського науково-дослідного інституту географії та картографії (УНДІГК), який діяв у Харкові в структурі НКО УРСР упродовж 1927 – 1934 рр., залишаються невідомою сторінкою в історії української географії. Разом з тим, за час свого короткотривалого існування, колективу Інституту на чолі із акад. С. Рудницьким вдалося розпочати фундаментальні дослідження з основних галузей вітчизняного землезнання.

Витоки формування наукової школи УНДІГК знаходимо в його студіях у Львівському, Віденському та Берлінському університетах й попередній науково-педагогічній праці у Львівському університеті, а також Українському вільному університеті й Педагогічному інститу-

ті імені М. Драгоманова у Празі. Саме професори, які працювали в університетах на поч. ХХ ст. і мали значний доробок з різних галузей науки, обрали в Українську академію наук у перші роки її існування, де вони стали фундаторами академічних інституцій та наукових шкіл. Серед них – Д. Багалій, С. Смаль-Стоцький, П. Тутковський, М. Туган-Барановський, Й. Косоногов, М. Грушевський, С. Бернштейн, О. Богомолець, О. Бродський, Д. Граве, В. Данилевський, Ф. Колесса, М. Кравчук, А. Лобода, В. Лучицький, О. Палладін, В. Перетц, С. Рудницький, А. Сапегін, М. Слабченко, М. Стражеско, К. Студинський, М. Сумцов, В. Філатов, І. Шмальгаузен, Ф. Шміт, В. Щурат та інші [1; с. 11].

Процес становлення академічної науки в Україні у 1920-30-х рр. характеризувався створенням системи науково-дослідних інститутів, розширенням спектру їх досліджень та одночасною дисциплінарною диференціацією, що позначилося формуванням наукових шкіл. Серед них була школа С. Рудницького – школа землезнання, що сформувалася на базі УНДІГК продовжуючи традиції львівської географічної школи проф. А. Ремана та віденсько-берлінської школи географії проф. Е. Зюсса і проф. А. Пенка.

Організаційне започаткування Інституту можна шукати у діяльності в 1920-х рр. у Харкові науково-дослідної кафедри географії та антропології при ІНО під керівництвом проф. О. Івановського. Спочатку кафедра складалася з двох секцій: географії – під керівництвом проф. О. Івановського та археології (проф. О. Федоровський). Власне географічні дослідження були пов'язані з приходом на кафедру С. Рудницького, який у 1926 р. після приїзду до Харкова на запрошення большевицької влади, продовжував свою педагогічну діяльність як професор Геодезичного інституту та наукові студії, за рішенням президії УПРНАУКИ НКО УСРР, як дійсний член науково-дослідної кафедри географії та антропології й керівник секції географії тієї ж кафедри [2]. Довіряючи партійним діячам та з щиросердечним прагненням до поступу вітчизняної землезнавчої науки, проф. С. Рудницький по приїзду до України написав знакову програмну статтю «Завдання географічної науки на українських землях», в якій окреслив проблеми та визначив пріоритетні напрямки розвитку географії в Україні: «новітня природнича географія мусить бути заведена й інтенсивно плекана по всіх типах шкіл України, перед усього у вищих; треба якнайбільше розвинути науково-дослідну діяльність на географічному полі; треба якнайбільше поширити географічні знання серед народних мас» [3]. Ця доповідь була виголошена на засіданні природничої секції Харківського наукового товариства, загальні збори якої ухвалили прохання до проф. С. Рудницького та проф. К. Дубняка взяти на себе організа-

цію при природничій секції Харківського наукового товариства географічної підсекції, також було прийнято рішення всебічно підтримувати ідею організації вищої географічної школи України – Географічного інституту.

Завдання та пріоритетні напрямки на шляху до розбудови наукової географічної школи академічного типу С. Рудницький виклав у статті «Перспективи Українського Географічного Інституту». Серед них окремо наголошувалося на необхідності якнайшвидшої підготовки академічних українських географів через функціонування аспірантури, з метою формування національної школи географів; підготовка та видання щомісячного наукового часопису Інституту, видання картографічної продукції [4].

Рішенням НКО УСРР 1 жовтня 1927, згідно з п'ятирічним Планом розгортання науково-дослідних установ НКО, офіційно розпочав свою діяльність Український науково-дослідний інститут географії та картографії. Директором було призначено С. Рудницького. Згідно з статутом завданням Інституту було вести наукові дослідження у сфері загальної й описової географії, в першу чергу України, спеціально розвивати картографію, українську наукову літературу в галузі географії й її допоміжних наук; допомагати науковим, державним і громадським установам і організаціям науковими експертизами [5].

Спочатку передбачалося відкриття таких відділів Інституту: картографії, космічної географії, фізичної географії суходолу, фізичної географії вод, фізичної географії атмосфери, біогеографії, антропогеографії, військової географії, географічного краєзнавства. Проте, вдалося розгорнути роботу лише таких секторів (відділів) Інституту: біогеографії, картографії, описової географії, антропогеографії, а дещо згодом фізичної та економічної географії.

УНДІГК за своєю суттю був науковою школою класичного типу – невеликий науковий колектив, об'єднаний навколо відомого ученого. Лідером школи був акад. С. Рудницький. Серед провідних науковців Інституту, очільників його відділів слід назвати професорів Г. Величка, К. Дубняка, В. Гериновича, М. Дмитрієва. Науковими співробітниками Інституту в різний час були В. Буцура, В. Баб'як, Н. Гаврилів, М. Іванчук, С. Кобзей-Сіак, Г. Криворотченко, Р. Кривусева, С. Крушельницький, І. Ландо, О. Левицький, М. Процакевич, Т. Скрипник, О. Смирнов, В. Ступницький. Л. Цукерман та інші. Кількість співробітників та аспірантів УНДІГК, як свідчать матеріали штатних розписів, коливалася в різні роки від 12 до 50 осіб.

Дослідницька програма УНДІГК сповна була обґрунтована С. Рудницьким у статті «Завдання Українського географічного інституту та

його видавництва» [6]. Стаття фіксувала становище української географічної науки, точніше її відсутність, на середину 1920-х рр. Її зміст розкривав умови становлення Інституту як самостійної організації, показував головні підходи С. Рудницького до розуміння сутності самої географії, її завдань та пріоритетних напрямків розвитку науки. Особливу увагу С. Рудницький наголошував на необхідності картографування українських земель, видавництва різноманітних карт та якнайшвидшого комплексного дослідження усіх українських земель. Серед пріоритетних напрямків роботи Інституту називав і підготовку науковців у галузі географії тощо.

Географічний інститут видавав часопис «Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії» за зразком кращих європейських тогочасних видань, зокрема «Geographical Journal» або «Geographische Zeitschrift», крім оригінальних наукових розвідок містив наукову хроніку, рецензійний, бібліографічний та картографічний розділи. Проте в силу суб'єктивних причин світ побачило лише два випуски «Записок» у 1928 та 1930 рр. Працівниками Інституту було видано ряд підручників та навчальних посібників для вищої та середньої школи, а також значну кількість науково-популярної переважно країнознавчої та краєзнавчої літератури.

Значних досягнень Інститут мав у галузі картографії, зокрема було підготовлено до друку та видано цілий ряд карт, а саме карт Велико-го атласу світу: фізична карта півкуль, політична карта світу, фізично-політичні карти Австралії та Океанії, Південної Америки, Європи, Північної Америки, Африки, фізичні та політичні карти Австралії та Океанії, Америки, Європи, Африки, фізична карта УСРР, гідрографічна карта УСРР, геологічна карта УСРР, карта густоти населення УСРР, топографічні карти тощо.

Співробітниками Інституту були організовані колективні експедиції з комплексного вивчення територій долини Дніпра (1928 р.), Донбасу (1928 р.), Тянь-Шаню (1931 р.). Окрім того було проведено ряд одноосібних експедицій: С. Рудницький – у Приазов'я, М. Іваничук – Земля Франца-Йосифа, К. Дубняк – у Лисичанській окрузі, М. Дмитрієв – район Дніпровського зледеніння, В. Буцура – на Полтавщині та ряд інших.

Одним з напрямків роботи Інституту у сфері популяризації його роботи стала підготовка до організації першого в Україні музею географічного профілю. З відповідним листом керівництво Інституту звернулося ще в січні 1929 р. до Упрнауки НКО УСРР надавши доповідну записку та кошторис музею. Принагідно зазначимо, що відповідь була позитивна і було виділено певні кошти, а тому можна говорити,

що робота над створенням цього музею розпочалася у 1929 р., однак музей так і не запрацював на повну потужність у зв'язку з відсутністю спеціального приміщення та ліквідацією Інституту.

Інституту вдалося налагодити наукову співпрацю з закордонними установами, зокрема Західної України, Закарпаття, Чехословаччини, Австрії, Німеччини, Франції. Асоціація французьких географів зверталася до Інституту з проханням надсилати звіти про географічні дослідження в УРСР. Німецьке географічне товариство в Берліні запрошувало Інститут взяти участь у святкуванні свого 100 річного ювілею у 1928 р.

Колектив УНДІГК став жертвою свого часу, оскільки його становлення припало на роки терору 1930-х рр., який мав яскраво виражену антиукраїнську спрямованість, відрізнявся масштабністю і одночасністю репресивних заходів проти українського селянства та української інтелігенції, переслідуючи головну мету совєтської держави – покорити та поглинути Україну. Терор проти української інтелігенції не був самоціллю для карально-репресивного режиму, а став елементом комплексного походу сталінізму проти всього українського [7].

З самого початку роботи Інституту навколо нього радянський режим активно підтримував деструктивні процеси. Осередям цих процесів стало партбюро Інституту, до якого входили переважно аспіранти. Вже на перших етапах формування кадрового складу Інституту було штучно зорганізовано конфлікт між С. Рудницьким та його учнем і соратником В. Гериновичем. Тривала відсутність останнього в Харкові, у зв'язку з завершенням роботи на посаді ректора Кам'янець-Подільського інституту народної світи, була використана для підготовки сфальсифікованого листа В. Гериновича та аспіранта Ю. Платонова проти С. Рудницького. Тому на черговому засіданні Ради Інституту в лютому 1929 р. було ліквідовано відділ антропогеографії, а проф. В. Гериновича було звільнено з посади дійсного члена Інституту і керівника відділу (кафедри) антропогеографії. Відділ антропогеографії було перейменовано у відділ економічної географії (згодом економічної географії та країнознавства). Ліквідований був також і відділ описової географії, яким керував проф. К. Дубняк [8]. Таким чином, режим позбавив С. Рудницького вірного учня, послідовника і друга, на допомогу якого в організації роботи Інституту й налагодженні української географічної школи він так розраховував. З цього приводу С. Рудницький писав: «... з великим трудом який оцінять може в майбутньому, вдалося мені зібрати гурток людей, з якими я почав творити новітню географічну школу на Україні. Висліди моєї праці можуть бути видні за декілька років, коли цей гурток набере достатнього зна-

ння, щоби міг розвинути успішну працю й принести велику користь радянському будівництву. Я прибув на Україну з метою заложити тут географічну школу, куди кращу тих, що я їх заложив спершу у Львові, а опісля в Празі. І там результати моєї праці показувалися щойно по кількох роках. Та не мав я там перешкод цього роду, як є ці» [9]. Не всі співробітники Інституту підтримали затвердження С. Рудницького як дійсного академіка ВУАН. Після цього у березні 1929 р. він вперше написав про свої сумніви щодо приїзду до Радянської України: «... я змушений буду абсолютно вийти з Інституту й негайно прохати вислати мене назад за кордон, звідкіля мене було визвано...». Та це був лише початок спеціально спланованої кампанії проти нищення більшовиками української національної географічної науки.

Саме в 1929 р. з фальсифікованого слідства, а в недовзі й судового процесу у справі «Спілки визволення України» почалося цілеспрямоване переслідування комуно-більшовицьким режимом української інтелігенції, що знайшло своє відображення у низці інших сфабрикованих справ, серед об'єктів яких опинилися віртуальні «Український національний центр» (1931 – 1932 рр.) та «Українська військова організація» (1932 – 1934 рр.). Над усіма вихідцями з т.з. «недержавної України», почалася пильна увага з боку органів ГПУ, адже тоталітарній системі, яка набирала більших обертів, вкрай потрібно було знайти достатню кількість ворогів, на яких можна було б перекласти власні злочини та економічні прорахунки. Зручним засобом для досягнення цієї мети були вихідці із західноукраїнських земель та їхні родичі за кордоном, листування з якими можна було подати як «зраду інтересів робітничого класу». До того ж чимало галичан у минулому були стрільцями або старшинами австрійського війська, Українських Січових Стрільців, Української Галицької Армії, а значить брали участь у «контрреволюційних націоналістичних збройних формуваннях» [10].

На початку 1932 р. УНДІГК фактично вже ввійшов у стан кризи, нові фундаментальні науково-дослідні розробки не започатковувалися, а розпочаті раніше трималися на ентузіазмі їх виконавців. Різко скоротилася видавнича діяльність Інституту. Акад. С. Рудницького фактично усунули від керівництва, яке перейшло до рук партбюро Інституту.

Матеріали з перевірки роботи УНДІГК комісією УПРНАУКИ стали офіційною підставою для каральних органів щодо початку чистки кадрового складу Інституту. Проблеми Інституту поставив на порядок денний новопризначений постановою Оргвідділу ЦК КП(б)У від 8.08.1931 р. заступник директора Інституту комуніст доц. І. Ландо [11]. Основні недоліки, які закидалися УНДІГК та С. Рудницькому як його очільнику – схильність до контрреволюційних ідей, відрив теорії від

практики, відставання науково-дослідної роботи в Інституті від завдань партії, «нейтралізм» у боротьбі з західними «політично шкідливими» теоріями тощо. Результати цієї так званої перевірки [12] стали підставою для ліквідації Інституту.

Про те як відбувалася ця інсценована перевірка Інституту, чому на підсумкове засідання комісії були запрошені не всі штатні співробітники й аспіранти, про заготовлені наперед виступи окремих аспірантів-комуністів (членів партбюро) можна не говорити, оскільки ключовим моментом «обстеження» стала теза про термінову «необхідність якнайшвидшого усунення старих, дореволюційних робітників зі складу Інституту». Наукове осердя Інституту складали фахівці з класичною університетською дореволюційною освітою, яку отримали ще в Російській чи Австро-Угорській імперії. Їх фізична ліквідація чи абсолютна деморалізація завдала непоправної шкоди науковій школі української географії. А результати цього злочину мають інерційний вплив і на сьогоднішній день.

Свідченням того, що ця перевірка Інституту була лише приводом для ГПУ, щоб розпочати репресивний похід проти інтелектуального ядра та кращих аспірантів УНДІГК є лист [13] акад. С. Рудницького до голови комісії Ястреби, в якому він прагнув пояснити дійсний стан справ в Інституті та головні здобутки його працівників у галузі географічних досліджень та картографування території України.

Отже, матеріали з перевірки роботи УНДІГК стали офіційною підставою для каральних органів почати чистку кадрового складу Інституту. Самі ж результати цієї перевірки Інституту формально були викладені у вигляді пропозицій комісії щодо покращення роботи Інституту. Комісія рекомендувала Інституту терміново вжити заходів, серед яких категоричними вимогами, щодо негайного втілення в життя звучало: «всю роботу Інституту більше політизувати, підпорядкувавши її основним вимогам будівництва соціалізму; поставити на належну височінь справу марксо-ленінського методологічного озброєння всіх наукових робітників і аспірантів Інституту, забезпечити належне місце в роботі Інституту діалектичного матеріалізму, уникаючи емпіризму, надаючи відповідної класової ідеологічної витриманості науковій продукції Інституту і роботі семінарів» [14].

Аналіз цієї постанови показує, що в цілому вона носила профілактичний рекомендаційний характер, але разом з тим була застереженням і попередженням для більшості співробітників Інституту. Чистка УНДІГК з відповідними «орговисновками» відбулася протягом першої половини голодного 1933 р. першим було репресовано акад. С. Рудницького. Значення УНДІГК в науковому житті тогочасної України,

а також величезна «сталінська опіка» над співробітниками Інституту, підкреслюється тим фактом, що стан справ в УНДІГК заслуховувався у ЦК КП(б)У та була прийнята відповідна резолюція «Про роботу Українського науково-дослідного інституту географії» як установи «засміченої контрреволюційними буржуазно-націоналістичними елементами». Як наголошувалося у резолюції – «Український інститут географії та картографії являв собою легальний штаб для контрреволюційної діяльності буржуазно-націоналістичних елементів, які обґрунтовували та роздмухували політичні помилки старого керівництва НКО».

Інститут географії та картографії підлягав структурним змінам в контексті вимог часу – в 1934 р. його було переведено спочатку в склад Харківського, а згодом Київського університету, а у 1937 р. знекровлений попередніми роками терору Український науково-дослідний інститут географії та картографії припинив своє існування. Лише в 1991 р. на базі відділення географії Інституту геофізики було відновлено діяльність Інституту географії як окремої наукової структури в складі Академії Наук України.

Перелік самих тільки прізвищ, наукових звань і посад репресованих у 1930-х рр. українських географів змушує нас замислитися над катастрофічними наслідками терору проти української інтелігенції. Як справедливо стверджують В. Марочко та Г. Хілліг суть цієї катастрофи та її масштабність полягала не лише в чисельності жертв, а головню в руйнації українського інтелектуального потенціалу. Українська географічна наука і освіта втратила назавжди педагогів і дослідників з дореволюційним досвідом роботи, відбувся своєрідний духовний колапс, коли безслідно зникло покоління, фактично не залишивши спадкоємців та носіїв попередньої культури, знищили науковців старої генерації, а разом з ними і потужний духовний пласт української нації [7; с. 286].

Серед тих наукових співробітників УНДІГК, яких на певний час оминула репресивна машина, були ті, кому вдалося виїхати ще в 1932 р. до Росії (професори В. Геринович, К. Дубняк, М. Іваничук), однак вони теж були піддані репресіям. Серед провідних діячів наукової школи Інституту продовжити своє життя і вірно служити географії вдалося лише проф. М. Дмитрієву в Харківському університеті.

Серед аспірантів, яких не зачепили репресії були члени партбюро Інституту та ті аспіранти, які прийшли до Інституту у 1931–1932 рр. Сліди одних із них безслідно зникли в історії, а іншим все ж таки вдалося реалізувати свій потенціал та ниві уже радянської географічної науки. Так аспірант О. Діброва став у майбутньому доктором геогра-

фічних наук, завідував кафедрою економічної географії в Київському університеті і продовжив підготовку фахівців – створив власну школу економіко-географів у Києві. Інший аспірант УНДІГК Г. Ваньков переніс свій досвід, отриманий у стінах УНДІГК, до Чернівецького університету, де був деканом географічного факультету та завідував кафедрою економічної географії. Колишні аспіранти УНДІГК М. Демченко, М. Колосовська, П. Сольонов, О. Чегорян стали першими доцентами кафедри економічної географії Харківського університету, які ще наприкінці 1930-х рр. захистили кандидатські дисертації.

Ліквідація УНДІГК була війною тоталітарного комуністичного режиму проти української географічної науки, проти українського народу. Цей злочин призвів до майже цілковитого припинення наукових студій у галузі географії упродовж 1930 – початку 1950-х рр., а надання наукової школи УНДІГК були надовго забуті.

Джерела та література

1. Національна академія наук України 1918 – 2008: до 90-річчя з дня заснування / ред. Б. Є. Патон. – К. : Вид-во КММ, 2008. – 670 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади України(далі ЦДАВОУ), ф. 166, оп. 12, спр. 6676, арк. 11.
3. Рудницький С. Л. Завдання географічної науки на українських землях: резюме до статті / С. Л. Рудницький // Бюлетень Харківського наукового товариства. – 1927. – № 1. – С. 3–4.
4. Рудницький С. Л. Перспективи Українського Географічного Інституту / С. Л. Рудницький // Культура і побут. – 1927. – № 34. – С. 6–7.
5. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 6/4, спр. 6247, арк. 17–21.
6. Рудницький С. Л. Завдання Українського Географічного Інституту та його видавництв / С. Л. Рудницький // Записки УНДІГК. – Р. 1 – Вип. 1. – Харків, 1928. – С. 3–33.
7. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. Марочко, Г. Хілліг. – К.: Науковий світ, 2003. – 302 с.
8. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 8, спр. 439, арк. 1.
9. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 8, спр. 439, арк. 5.
10. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у таборах ССРСР, 1930-ті роки: людські біографії у контексті «перековки» / О. Рубльов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – К, 2004. – № 1/2. – С. 250–314.
11. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 12, спр. 4152, арк. 12.
12. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 10, спр. 567, арк. 41–45.
13. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 10, спр. 567, арк. 47–50.
14. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 10, спр. 567, арк. 46

Киридон Петро Васильович

*д.і.н., професор, професор кафедри історії України
Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка*

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРАВЛЯЧОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ЯК ПІДГРУНТЯ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ

Зроблено огляд опублікованих документальних джерел із проблеми інституціоналізації та функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР 1945 – 1964 років.

Ключові слова: *партійно-державна номенклатура, документальні джерела, офіційні документи, матеріали з'їздів, конференцій, пленумів, протоколи, стенограми, виступи, мемуари.*

Для вирішення поставлених в історичному дослідженні задач, досягнення наукових цілей і мети пошукових дій необхідно опрацювати, понад усе, дані, що містяться в документальних джерелах. Згідно з формальними ознаками їхній перелік поділяють на два масштабних масиви: опубліковані матеріали та архівні інформаційні справи. Уважне вивчення оприлюднених джерел потребує авторського аналізу та інтерпретації з огляду на дані, що раніше не публікувалися і або не стали предметом наукового опрацювання, або вводяться в науковий обіг уперше. Їхні походження, зміст, форма і цільова спрямованість складають ту сукупність видових ознак, котра дозволяє провести їхню класифікацію. Сформульована проблема вимагає, керуючись означеними критеріями, виокремити види джерел. Назвемо їх.

1. Головні офіційні документи партійних і державних органів. Серед них виокремлюємо як діючі нормативи, так і їхні проекти, а саме: Конституція СРСР та Української РСР, закони, кодекси Радянського Союзу та УРСР, постанови союзного і республіканського урядів, накази міністерств та урядових управлінь тощо, а також Програма і Статут ВКП(б) / КПРС, резолюції з'їздів партії та ухвали пленумів Центрального Комітетів.

2. Постанови та директивні ухвали радянських і партійних керівних органів, у тому числі апаратних: управлінь, відділів, комітетів, президій, секретаріатів, бюро тощо.

3. Доповіді, промови, виступи, заяви вищої політичної еліти партійно-радянського масштабу на сесіях рад, з'їздах партії, пленумах ЦК, конференціях комітетів КП(б)У/КПУ різного рівня.

4. Протоколи та стенограми сесій рад, партійних з'їздів, пленумів комітетів різного рівня, а також різноманітна інформація, підготовлена для їхньої роботи.

5. Номенклатурно-апаратна, звітно-контрольна, періодична інформація державних і партійних органів усіх рівнів.

6. Матеріали кадрового діловодства радянських, господарських, партійних органів, статистичні відомості, довідки, зведення, інформації, інструкції.

7. Матеріали періодичних видань: журналів і газет, зокрема ті з них, котрі несуть офіційну інформацію щодо поточних подій та хроніки партійно-державного життя, дані стосовно кадрових змін (біографічні довідки про номенклатурних призначенців), некрологи і т. ін.

8. Спогади, мемуари, записані бесіди, інтерв'ю, щоденники, листи представників партійно-державної номенклатури (украї неоднорідні за рівнем як номенклатурного статусу автора, так і якістю викладу).

9. Різноманітні енциклопедично-довідникові видання, статистичні документи (зокрема щодо кількісно-якісного складу номенклатури, руху кадрів, анкетні дані стосовно апаратників тощо).

Серед опублікованих джерел, із огляду на їхню видову приналежність і науково-інформаційну цінність, наймасивнішу групу наповнюють документи, породжені радянською законотворчістю як на рівні СРСР, так і в республіканському форматі (перш за все, закони СРСР, укази Президій Верховної Ради СРСР та Верховної Ради Української РСР, постанови уряду). Вивчення їх вимагає застосування порівняльного методу, зокрема, коли йдеться про зіставлення опублікованих актів із аналогічними проектами, котрі зазнали доопрацювання і змін [1].

До цієї групи документів дотичні резолюції та рішення Комуністичної партії, ухвалені протягом 1945-1964 років. За умов компартійної диктатури правляча партія виконувала фактично функції, що їх зазвичай покладено на державні органи. Опосередковано цю думку ілюструють методологічні підходи до видання відповідних збірників документів. Із огляду на трафаретний шаблон «партія та уряд» подібні книги, як правило, містили поруч рішення партії, Верховної Ради, уряду.

ВКП(б)/КПРС і КП(б)У/КПУ у цей період провели кілька з'їздів, регулярно скликалися пленуми Центральних Комітетів. Найоб'ємнішим збірником радянського періоду стало багатотомне видання «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, кон-

ференцій і пленумів ЦК» [2]. Особливу увагу ми приділили тим ухвалам, котрі зачіпали складові кадрової політики партії, визначали вектори номенклатурної діяльності влади, стосувалися як безпосередньо, так і опосередковано роботи апаратних структур режиму, розкривали суть ієрархічних розбудов партійних і радянських структур, показували кадрові переміщення тощо.

Серйозним історичним джерелом залишається й двотомник «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [3]. У нашому дослідженні варто залучити матеріали, вміщені в другому томі видання. Попри те, що керівники Української компартії переважно дублювали (адаптуючи їх до регіональних реалій) кремлівські резолюції, чимало прийнятих у республіці документів впливали з потреб внутрішньоукраїнського ґатунку, у тому числі стосовно проблем функціонування партійно-державної номенклатурної системи в республіці.

Важливим джерелом є публікації матеріалів та стенографічних звітів окремих з'їздів партії і пленумів ЦК. Майже кожен із цих форумів зачіпав ті питання, котрі перебували в колі номенклатурно-апаратної системи [4].

Означене двадцятиріччя залишило по собі масу партійних постанов, листів ЦК (у тому числі закритих), звернень до партійців і позапартійних, відповідних ухвал обласних, міських і районних комітетів тощо. Офіційні документи ВКП(б)/КПРС (Статути та Програма партії, резолюції, протоколи, стенограми пленумів, з'їздів) ми розглядаємо в одному контексті з виступами вищого та регіонального керівництва партії (доповіді та промови на пленумах, з'їздах КПРС і КПУ, пленумах обласних, міських и районних комітетів КП(б)У/КПУ). Важливо, що в тодішній політичній системі панувала комітетська субординація: постанови Політбюро (Президії), Оргбюро і Секретаріату ЦК ВКП(б)/КПРС неодмінно одержували відлуння в аналогічних ухвалах (адаптованих до республіканських чи обласних реалій) ЦК КП(б)У/КПУ та обкомів партії. Останні теж складають чималий масив документів, оприлюднених як у радянські часи, так і в новітній період. Зазначимо й спонукальний вплив партійних рішень стосовно комсомольських і профспілкових органів, документальні ухвали котрих слід розглядати як похідні від партійних резолюцій.

У вказаному масиві слід виокремити спільні документи партії та уряду, причому перше десятиріччя по війні визначало домінування власне урядових структур, пізніше партійна ієрархія помітно переважала виконавчі структури. Тут слід акцентувати увагу на директивних документах вищих партійно-державних органів і системних апаратних

підрозділів, маючи на увазі прерогативне значення циркулярів і розпоряджень не тільки партійних комітетів і радянських виконкомів, а й їхніх управлінь та відділів. Так само необхідно задіяти опубліковані матеріали, що відносяться до організаційно-розпорядчих та інформативно-звітних даних обласних, міських і районних комітетів партії та виконкомів рад, а подеколи й первинних парторганізацій та рад депутатів трудящих.

До окремої групи опублікованих документів відносимо документальну творчість громадських організацій, перш за все, комсомолу та профспілок. Будучи складовою номенклатурної політичної системи, вони активно здійснювали власну діяльність, залишивши по собі значний масив документів.

Незалежно від класифікації джерел, серед опублікованих видань переважають збірники вибраних (нерідко за еклектичним принципом) документів, що з'явилися як у досліджуваний період, так і в пізніші часи, являючи самостійну групу документів. За радянської доби це були видання переважно тематичних архівних матеріалів, котрі ретельно відбиралися з усього комплексу документів. При цьому йшов суб'єктивний «відсів» тих джерел, котрі перечили зарані заданій концепції трактування діяльності комуністичного режиму в різноманітних її проявах. Особливої уваги потребують опубліковані в радянську епоху тематичні збірники документальних матеріалів. Серед них апаратна діяльність, кадрова політика КПРС і радянських органів, питання партійного будівництва завжди займали пріоритетні позиції, що й зумовило появу цілої низки збірок [5]. Проте принципи комплектування змісту таких збірок були некритичними та орієнтованими на «партійно-класову» заданість і політичну заангажованість історичної науки. Скажімо, в збірці «В.И. Ленин, КПСС о работе партийного и государственного аппарата» зі 126 партійних документів періодові, обмеженому 1945 – 1964 роками, відповідають лише 14 (0,7 документа в рік), що сприймається як купюри з масиву джерел.

У пострадянську добу перевагу надають якомога повнішим публікаціям джерельних даних за хронологічно-тематичною ознакою. Серед них слід виокремити видані в Україні [6] та Росії [7] збірники документів, котрі проливають світло на темні сторінки проблеми, дозволяють уточнити цілий ряд концептуальних позицій, наповнити тему новим змістом.

Ще одну групу джерел представляють статистично-довідкові видання різного гатунку, котрі дозволяють провести облік та уточнити кількісні параметри, якісні характеристики, вивчити анкетні інформаційні показники тощо стосовно складу номенклатури, її структурних

розбудов, визначальних тенденцій еволюції та періодичних змін. Документи кадрового діловодства в цьому масиві опублікованих джерел видаються особливо важливими з огляду на їхню інформативність. До цієї групи джерел ми включаємо також біографічні енциклопедії та аналогічні довідники, а також статистичні видання [8]. У пострадянську добу перевагу надають якомога повнішим публікаціям архівних даних за хронологічно-тематичною ознакою. Серед них виокремлюються видані в Україні та Росії збірники документів, котрі увиразнюють невивчені аспекти проблеми, дозволяють уточнити, переглянути ряд концептуальних позицій, наповнити тему новим змістом.

Самостійною групою джерел є статистично-довідкові видання, завдяки яким проведено облік та уточнено кількісні параметри, якісні характеристики, анкетні інформаційні показники стосовно складу номенклатури, її структурних розбудов тощо. Особливо важливими в цьому масиві джерел є документи кадрового діловодства, а також біографічні енциклопедії й довідники та статистичні публікації⁴⁴.

До окремої групи джерел віднесено періодичні матеріали різного формату. Газети, журнали 1945 – 1964 рр. публікували дані про партійно-державні кадрові рішення, структурні перебудови апаратних утворень, статистичну інформацію, резолюції компартійних і радянських форм різного рівня: від центральних до місцевих. У періодиці повоєнної доби відстежуються зміни в політико-ідеологічній сфері правлячої системи, тенденції організаційно-виробничої еволюції правлячого режиму, оперативні тактичні дії на різних рівнях влади.

Періодичні видання різного формату слід виокремити в наступну групу опублікованих джерел. Газети, журнали 1945-1964 років регулярно публікували дані про партійно-державні кадрові рішення, структурні перебудови апаратних структур, статистичну інформацію, останні резолюції компартійних і радянських форм різного рівня: від

44 *Шаги пятилеток. Развитие экономики СССР.* – М.: Госполитиздат, 1968. – 540 с.; *Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923 – 1991. Историко-библиографический справочник.* – М.: РОССПЭН, 1999. – 526 с.; *Динамика населения СССР. 1960 – 1980 гг.* / Э.К. Васильева, И.И. Елисеева, О.Н. Кашина, В.И. Лаптев. – М.: Финансы и статистика, 1985. – 176 с.; *Комуністична партія України в цифрах. Статистичний збірник.* – К.: Політвидав, 1988. – 112 с.; *КПСС в цифрах: стат. сб.* – Пермь: Кн. изд-во, 1974. – 191 с.; *Советская историческая энциклопедия: в 16 т. / гл. ред. Жуков Е.М.* – М.: Сов. энциклопедия, 1961 – 1976; *Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді* / П.Л. Василенко, Л.М. Гордієнко та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – 488 с.; *Комуністична партія України: з'їзди і конференції* / Кер. авт. кол. В.Ф. Солдатенко. – К.: Україна, 1991. – 478 с.; *Україна за п'ятдесят років (1917 – 1967). Стат. збірник.* – К.: Політвидав, 1967. – 146 с. та ін.

центральної до місцевих. Серед матеріалів періодичної преси особливу цінність являють актуальні з огляду на політичну злободенність публікації: переважно передові статті друкованих органів КПРС, Верховної Ради та Ради Міністрів, публікації про партійне та радянсько-управлінське життя, хроніки діяльності органів влади, офіційні біографічні довідки, некрологи і т. п. Серед центральної (Московської та Київської) періодики варто найбільше приділили увагу матеріалам, уміщеним у газетах «Правда», «Известия», «Труд», «Радянська Україна», «Правда України», «Літературна газета», «Робітнича газета», «Колгоспне село».

Як указує Ю. Ганжуров, преса другої половини 50-х – першої половини 60-х років ХХ століття і об'єктивно (за своїм місцем у суспільному житті), і суб'єктивно (за розумінням сучасних процесів тими, хто «робив пресу») була породженням свого часу. У період 1956-1966 років видавалося понад 2 тисячі назв газет загальним накладом близько 3 млн. примірників, у тому числі – 13-17 – республіканських, 40 обласних, 436 міських і районних газет [9].

Чимало важливої інформації можна взяти з тогочасних часописів. У Москві видавалися такі журнали, як «Большевик»/«Коммунист», «Партийная жизнь», «Политическое самообразование», «Молодой коммунист», а також академічні видання «Вопросы истории», «Вопросы философии», «Советское государство и право». В Українській РСР видавалися «Большевик України»/«Комуніст України» та низка академічних часописів, серед котрих виокремлюються публікації в «Українському історичному журналі»

Із місцевих видань варті опрацювання матеріали, вміщені на шпальтах газет «Бутская заря» (Миколаїв), «Вільне життя» (Тернопіль), «Днепровская правда» (Дніпропетровськ), «Закарпатська правда» (Ужгород), «Знамя коммунизма» (Одеса), «Зоря Полтавщини» (Полтава), «Ленінська правда» (Суми), «Луганская правда» (Луганськ), «Придунайская правда» (Ізмаїл), «Радянська Волинь» (Луцьк), «Радянське слово» (Дрогобич), «Социалистический Донбасс» (Сталіно/Донецьк), «Черкаська правда» (Черкаси), «Деснянська правда» (Чернігів) та ін. Вони сприяють аналізу подій з урахуванням їхнього оперативного сприйняття правлячими колами, номенклатурою. Їхні офіційні рубрики висвітлюють деякі сторони діяльності тодішньої номенклатури, нерідко в критичному світлі зображають виразників партійно-радянського бюрократизму місцевого та (іноді) районного масштабу, засуджуючи матеріальні та фінансові надмірності в утриманні апаратів влади, викриваючи побутові вчинки окремих чиновників, тощо.

Зрештою, до окремого масиву надрукованих джерел можемо внести праці, публічні виступи, листи, інтерв'ю, бесіди, мемуарну літературу учасників подій, зокрема керівників партії, уряду, громадських

організацій СРСР, Української РСР та їхніх родичів і близьких людей, а також номенклатурних функціонерів різного рівня, котрі формували владну систему повоєнного двадцятиріччя [10]. Переважна більшість названих робіт виконана та опублікована в 1990-ті роки, коли написання мемуарів, за влучним висловом Е. Модслі та С. Вайта, перетворилося на видавничу індустрію [11].

Мемуари яскраво передають не лише інформаційні дані, а й своєрідний «аромат епохи», оскільки створені очевидцями подій, активними учасниками важливих процесів, причетними до історичних подій.

Виокремлення різновидів опублікованих джерел, звісно, не свідчить про те, що певна група даних може сприйматися як самодостатній ґрунт. Тільки комплексне використання джерел, у контексті постійних зіставлень і взаємоперевірок дозволяє вести мову про достовірність інформації.

Джерела та література

1. Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946 – 1950 рр. – К., 1946; Заседания Верховного Совета СССР. 2-я сессия 4-го созыва, февраль 1955 г. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1955. – 536 с.; Постанови Ради Міністрів Української РСР. – К.: б. в., 1972. – 280 с.; Сборник законов СССР и Указов Президии Верховного Совета СССР. 1938-1975. В 4-х т. – М., 1975; Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради та розпоряджень уряду Української РСР: В 7 т. – К., 1963-1964 та ін.

2. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК, 8 изд., – Т. 6-10. – М., 1974 – 1979. – С. 301-305.

3. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2 / Ред. колегія: В.В. Юрчук (голова) та ін. – К., 1977.

4. XX съезд КПСС. Стенографический отчет: в 2-х т. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – 640 с., Т. 2. – 559 с.; 21-й (внеочередной) съезд КПСС (27 января - 5 февраля 1959 года): Стенографический отчет. Том 1, 2. – М.: Госполитиздат, 1959; XXII съезд КПСС. Стенографический отчет: в 3-х т. – М.: Госполитиздат, 1962. – Т. 2. – 608 с.; XXIII съезд КПСС: Стенографический отчет. Т. 1, 2 - М.: Госполитиздат, 1966; Пленум ЦК КПСС. 1962. Ноябрь. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1963. – 607 с.; Пленум ЦК КПСС. 1963. Июнь. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1964. – 320 с.

5. В.И. Ленин, КПСС о работе партийного и государственного аппарата. М., 1980; Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов. – М., 1968; Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. – М., 1967; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 1 – 6. – М., 1967-1968.

6. Національні відносини в Україні в XX ст. Збірник документів і матеріалів – К. Наукова думка, 1994; Національні процеси в Україні: історія та сучасність. Документи і матеріали. Довідник. – У 2 ч. [Текст] / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 583 с.; У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. документів і матеріалів: у 2 ч. – К.: НАН України, Інститут історії, 1996. – Ч. 1: 1936 – 1944 рр. – 146 с. та ін.

7. Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964. Документы / сост. Е.С. Афанасьева; отв. ред. В.Ю. Афиани. – М.: РОССПЭН, 1998. – 552 с.; Молотов. Маленков. Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Н. Ковалева, А. Коротков, С. Мельчин, Ю. Сигачев, А. Степанов. – М.: МФД, 1998. – 848 с.; Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. – Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы / гл. ред. А.А. Фурсенко. – М.: РОССПЭН, 2003. – 1344 с. – (серия «Архивы Кремля»); Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени: Документы из личного фонда Н.С. Хрущева: В 2 томах; Открытый архив: Справочник опубликованных документов по истории России XX века из государственных и семейных архивов (по отечественной журнальной периодике и альманахам. 1985-1996 гг.) Сост. И.А. Кондакова. 2-е изд, доп. и испр. М.: РОССПЭН, 1999. 303 с.; Политическое руководство Украины. 1938 – 1989. Документы современной истории. Документы советской истории. – Сост.: Васильев В.Ю., Подкур Р.Ю., Куромия Х., Шаповал Ю.И., Вайнер А. – М.: РОССПЭН, 2006. – 544 с.; Доклад Президиума ЦК КПСС на октябрьском Пленуме ЦК КПСС (вариант) // Источник. – 1998. - №2. – С. 101-125; Региональная политика Н.С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты, 1953-1964 гг. / сост.: О.В. Хлевнюк [и др.]; МГУ им. М.В. Ломоносова, Факультет государственного управления [и др.]. - М.: РОССПЭН, 2009. - 773, [2] с. - (Документы советской истории / редкол.: Andrea Graziosi, О.В.Хлевнюк (отв. ред.) [и др.]) та ін.

8. Шаги пятилеток. Развитие экономики СССР. - М., 1968; Народное хозяйство СССР 1922-1972. Юбилейный ежегодник М, 1972; Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и руководители. 1923 – 1991 гг. Историко-биографический справочник. – М., 1999; Динамика населения СССР. 1960-1980 гг. / Э.К. Васильева, И.И. Елисеєва, О.Н. Кашина, В.И. Лаптев. – М.: Финансы и статистика, 1985. – 176 с.; Комуністична партія України в цифрах. Статистичний збірник. – К., 1988 та ін.

9. Ганжуров Ю.С. Газетна періодика як джерело вивчення суспільних відносин в Україні (друга половина 50-х – перша половина 60-х рр.). Спеціальність 07.00.01 – Історія громадських рухів і політичних партій. Дисертація... канд. іст. наук. – К.: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1993. – 200 с. – С. 7, 16; Преса Української РСР. 1917 – 1966: Статистичний довідник. – Харків: Книжкова палата Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, 1967. – С. 116.

10. Бурлацкий Ф.М. Никита Хрущёв / Ф.М. Бурлацкий. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. – 352 с.; Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советского работника / Л.М. Каганович. – М.: Вагриус, 1996. – 574 с.; Хрущёв Н.С. Воспоминания: Избранные фрагменты / Н.С. Хрущёв. – М.: Вагриус, 1997. – 512 с.; Чув Ф. Сто сорок бесед с Молотовым / Из дневника Феликса Чуева: [послесловие С. Кулешова]. – М.: ТЕРРА, 1991. – 623 с.; Шепилов Д.Т. Воспоминания / Д.Т. Шепилов // Вопросы истории. – 1998. – № 3–11; Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания / А.П. Ляшко. – К.: ИД «Деловая Украина», 1997. – Кн. 3, ч. I: На ступенях власти. – 2001. – 392 с.: портр. та ін.

11. Модсли Э., Уайт С. Советская элита от Ленина до Горбачева. Центральный Комитет и его члены, 1917-1991 гг. / Э. Модсли, С. Уайт; [пер. с англ. А.Л. Раскина]. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. – С. 18.

Довбня Ольга Анатоліївна
к.і.н., докторант Інституту історії України
НАН України
(м. Київ)

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ КОМПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Досліджується висвітлення у сучасній вітчизняній історіографії «великої чистки» компартійно-радянської номенклатури в 1937–1938 рр. Акцентовано увагу на поглядах і висновках українських науковців стосовно репресивної політики сталінського тоталітарного режиму щодо номенклатурної еліти в період великого терору та визначені перспективи подальшого опрацювання теми.

Встановлено, що на сьогодні вітчизняні історики проаналізували причини, цілі, особливості та наслідки застосування каральних заходів щодо компартійно-радянської номенклатури в окреслений період, визначили роль Л. Кагановича, С. Косіора, М. Хрущова, І. Леплевського в цьому процесі, а також розпочали вивчення специфіки репресій проти регіональної номенклатурної еліти. Окремі праці дослідники присвятили жертвам «кадрової чистки» 1937–1938 рр.

Спираючись на науковий доробок, присвячений проблемі, з'ясовано, що репресії проти компартійно-радянської номенклатури в період великого терору були інспіровані та здійснювалися під пильним контролем Й. Сталіна, мали на меті сформувати новий тип номенклатури, підвладної та особисто відданої секретареві ЦК ВКП(б) та його елітарному угрупованню.

Ключові слова: *тоталітарний режим, великий терор, «велика чистка», «кадрова чистка», компартійно-радянська номенклатура, номенклатурна еліта, регіональна компартійно-радянська номенклатура, елітарне угруповання, репресії.*

У сучасній вітчизняній історичній науці відсутні праці, в яких репресивна політика сталінського тоталітарного режиму стосовно компартійно-радянської номенклатури УРСР у 1937–1938 рр. була б пред-

метом комплексного історіографічного аналізу. У зв'язку з цим запропонована розвідка має наукову новизну.

Метою статті є аналіз поглядів і висновків українських науковців стосовно репресивної політики сталінського тоталітарного режиму щодо номенклатурної еліти в період великого терору та визначення перспектив подальшого опрацювання теми.

Хронологічні рамки розвідки мають два параметри: 1) конкретно-історичний – 1937–1938 рр.; 2) історіографічний, який стосується історичної літератури, що вийшла друком упродовж 1991–2014 рр. Вибір нижньої межі пов'язаний із започаткуванням сучасної української історіографії, верхньої – з часом виходу останніх досліджень, в яких висвітлена зазначена проблема.

Дослідження базуються на науковому трактуванні терміну «компарти́но-радя́нська номенклатура» в «Енциклопедії історії України» (Київ, 2010) [9, с. 486-488]. Так, за визначенням М. Дорошка, відомого дослідника процесу формування номенклатури в УСРР/УРСР у 1920–1930-ті рр., її кількісного та якісного складу, даний термін має два значення: 1) керівне ядро апарату влади в УСРР/УРСР та СРСР 1917–1991 рр.; 2) перелік найважливіших керівних посад у партійно-державному апараті, заміщення яких відбувалося виключно з санкції центральних партійних органів РКП(б) та її республіканських філій [Там само, с. 486]. Як відзначає автор, термін «номенклатура» з'явився в партійних документах восени 1923 р. і згодом став самоназвою про шарку керівників компартійно-державних органів влади, а після виходу в 1970 р. монографії М. Восленського «Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза»⁴⁵ став загальноживим в історико-публіцистичній літературі.

Публікація є продовженням висвітлення автором проблематики, пов'язаної з репресивною політикою компартійно-радянського режиму щодо різних категорій населення України, у контексті розвитку сучасної вітчизняної історичної науки. Стаття виконана в рамках комплексної науково-дослідної теми: «Соціум УСРР-УРСР в умовах державного терору радянської доби 1917–1950-х рр. (державний реєстраційний номер – 0114U 007377)», що включена до тематичного плану Інституту історії України НАН України.

45 Перше видання монографії було самвидавне, а в 1990 р. за кордоном вийшло друге, виправлене та доповнене видання. Див.: Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. Издание второе, исправленное и дополненное [текст] / М. Восленский. – Лондон: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. – 672 с.

Аналіз сучасної вітчизняної історичної літератури, в якій висвітлюються репресії проти компартійно-радянської номенклатури в період великого терору, розпочнемо з наукового доробку відомого дослідника історії комуністичного терору Ю. Шаповала [22, с. 203-256; 21, с. 454-495]. Автор, аналізуючи перебіг «великої чистки» номенклатурної еліти, визначає роль Л. Кагановича, С. Косіора та М. Хрущова в її проведенні. Зокрема, він акцентує, що на період перебування на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора припадає найбільша кількість всіляких судових процесів проти компартійно-радянської номенклатури, а з приїздом М. Хрущова відбувся докорінний перелом не тільки у «розгромі ворожих формувань і троцькістського підпілля», але й каральної практики – майже всіх репресованих, включаючи й номенклатурну еліту, засуджували до вищої міри покарання – розстрілу.

Детальний аналіз причин, мети, особливостей та наслідків «великої чистки» компартійно-радянської номенклатури УРСР здійснений у науковому доробку М. Дорошка [6, с. 137-147; 8, с. 338-364; 7, с. 325-348], М. Фролова [20, с. 556-636; 19] та В. Васильєва [2; 1, с. 293-322].

Так, М. Дорошко, характеризуючи становище партійних функціонерів в умовах великого терору, робить припущення, що Й. Сталін довго виношував план викорінення потенційної української фронди, але розпочав його прискорене виконання тільки після зачистки керівництва КП(б)У, здійсненої Л. Кагановичем. Щодо причин та мети репресій проти компартійно-радянської номенклатури, то автор вважає, що «кадрова чистка» була детермінована самою логікою терористичної диктатури, в основі якої лежала перманентна боротьба з «ворогами народу», зокрема й у середовищі правлячої верхівки. При цьому підґрунтям для її розгортання в 1937 – 1938 рр. стало, з одного боку, загострення міжнародної ситуації, з іншого, – успіхи українізації, а метою – ротація номенклатурної еліти задля зміцнення сталінського тоталітарного режиму. Особливостями ж масових репресій проти компартійно-радянської номенклатури, на його думку, було те, що учорашніх соратників Й. Сталін позбувався за допомогою тактики, апробованої на членах внутрішньої опозиції, тобто знищення одних відбувалося руками інших, а наслідками – денаціоналізація номенклатурної еліти, якісне погіршення її кадрового складу, ліквідація залишків політичної та господарської самостійності УРСР. Окрім цього, М. Дорошко обстоює думку, що трагічні події 1937–1938 рр. співпали із завершенням формування номенклатури в УРСР, а її відмінними рисами стала беззаперечна відданість Й. Сталіну та цілковита придатність до проведення нових соціалістичних експериментів.

Зі свого боку, М. Фролов вважає, що репресії проти компартійно-радянської номенклатури були детерміновані уніфікацією політичного, суспільного життя, боротьбою з сепаратизмом українських більшовиків і стали останнім етапом змагань елітарних угруповань у середовищі більшовицького керівництва за владу диктаторського типу. Також дослідник вважає, що не існувало реально сформульованого плану знищення КП(б)У та номенклатурної еліти. При цьому, на його думку, компартійно-радянська еліта була жертвою двох паралельних процесів, що збіглися в часі: репресії проти високопоставлених партійних, радянських, комсомольських, військових діячів у загальносоюзному масштабі; репресії, ініційовані та здійснені частиною номенклатурної еліти УРСР. В останніх, відзначає М. Фролов, ганебну роль відіграли С. Косіор та І. Леплевський, які таким чином не тільки доводили лояльність елітарному угрупованню на чолі з Й. Сталіним, але й забезпечували власне виживання. Активізацію знищення компартійно-радянської номенклатури історик безпосередньо пов'язує з підготовкою до виборів у Верховну Раду СРСР, що повинні були відбутися 12 грудня 1937 р. Стосовно особливостей «великої чистки» 1937–1938 рр. та її наслідків, то історик акцентує, що доля арештованих пересічних громадян визначалася постановою трійки, а номенклатурної еліти – вироком судів, насамперед, Військової колегії Верховного Суду СРСР. Наслідком же «кадрової чистки» періоду великого терору стали, виводить М. Фролов, остаточна інтеграція УРСР у СРСР та формування керівництва УРСР на чолі з М. Хрущовим, повністю підпорядкованого елітарному угрупованню Й. Сталіна.

В. Васильєв, розглядаючи процес знищення керівників КП(б)У під час «великого терору» й особливості репресій на нижчих щаблях компартійно-радянських структур, обстоює думку, що причиною «великої чистки» номенклатурної еліти УРСР було те, що Й. Сталін та його сподвижники вважали, що значна кількість партійно-радянських чиновників республіки була інфікована контрреволюційними троцькістськими та українськими націоналістичними поглядами, тобто була тісно пов'язана з буржуазними та дрібнобуржуазними стразами, що «відмирили» в умовах СРСР, але становили загрозу для влади Сталіна та його елітарного угруповання. Щодо особливостей репресій проти номенклатурної еліти, то В. Васильєв відзначає значні масштаби кадрової чистки, у порівнянні з РСФСР та іншими союзними республіками СРСР, а також перманентний характер терору проти управлінських кадрів УРСР. Стосовно наслідків «великої чистки», то, з одного боку, на його думку, вона призвела до дезорганізації народного господарства, насамперед, промисловості, а, з іншого, – до управління в УРСР

прийшла нова хвиля «радянських висуванців» – молодих більшовиків, відданих Компартії та особисто Й. Сталіну, завданням яких було цементування українського суспільства навколо вождів «передової комуністичної ідеології та соціалістичної практики». Але, акцентує В. Васильєв, одночасно відбувалося значне розширення управлінських повноважень нових посадовців, про що свідчить діяльність М. Хрущова, який в ході «великого терору» та наступних років сформував розгалужену клієнтелу, що стала однією з міцних підпор під час його боротьби за пост першого секретаря ЦК КПРС.

У низці праць вітчизняних істориків розглядається специфіка репресій 1937–1938 рр. проти регіональної компартійно-радянської номенклатури. Так, М. Шитюк, аналізуючи особливості репресивної політики радянської держави щодо різних категорій населення Південно-Західного регіону в 1920–1950-ті рр., зупиняється на репресіях проти партійно-комсомольських працівників [24, с. 294-301]. При цьому дослідник тільки перераховує жертв репресій, не вдаючись до аналізу причин та особливостей застосування каральних заходів щодо них, та відзначає, що внаслідок «кадрової чистки» 1937–1938 рр. сформувався новий тип номенклатури – професійна бюрократія.

Зі свого боку, Р. Терещенко та В. Іваненко, висвітлюючи перебіг великого терору у Придніпровському регіоні, розглядають причини, етапи, особливості та наслідки репресій проти компартійно-радянської номенклатури [18, с. 137-140]. Зокрема, на їх думку, знищення «старої» номенклатурної еліти було детерміноване утвердженням сталінської диктатури й відбувалося у два етапи: травень-липень 1937 р.; жовтень 1937 р. – січень 1938 р. При цьому на першому етапі компартійно-радянську номенклатуру репресували за вироком суду або за постановою «трійки», а на другому – за вироками показових судових процесів. Щодо наслідків, то історики відзначають знищення кваліфікованих досвідчених керівників, що спричинило падіння виробництва й деморалізацію суспільства. На зміну їм, акцентують Р. Терещенко та В. Іваненко, прийшли некомпетентні, але бездоганні виконавці.

Предметом дослідницької уваги І. Смирнової є репресії сталінського тоталітарного режиму проти компартійної еліти Донецької області [14]. Зокрема, автор детально розглядає справу, порушену проти першого секретаря Донецького обкому КП(б)У С. Саркісова. При цьому історик обстоює думку, що органи держбезпеки у 1937 р. готували масштабний український процес на зразок московського. Так, справу почали розкручувати ще до початку великого терору, – у серпні-вересні 1936 р., – коли арештували завідуючого відділом культури й пропаганди Донецького обкому КП(б)У С. Сергєєва, завідуючого

вугільним відділом С. Шаєва, директора об'єднання «Кокс» П. Логінова, секретаря облвиконкому Ф. Вайсберга та інших. Спочатку, відзначає дослідниця, слідство по справах йшло окремо, виходячи лише з «троцькістського» минулого фігурантів, а згодом почали виявляти нові зв'язки, з яких вибудовували схеми, приєднуючи нові ланцюжки й заарештовуючи нових фігурантів. Окрім цього, І. Смирнова вважає, що в роки масового терору партійні працівники Донецького обкому стали заручниками створеної радянською тоталітарною державою каральної системи, яка спочатку мобілізувала їх на знищення ворогів, а після використання винищила, попередньо перетворивши також на ворогів. Фактично І. Смирнова повторює тези радянських істориків часів «хрущовської відлиги» та «горбачовської перебудови», тому з її оцінкою подій важко погодитися. Необхідно пам'ятати, що компартійно-радянська номенклатура була не тільки активною учасницею творення самої репресивної системи, а й її безпосереднім провідником.

Окрім праці вітчизняні науковці присвятили жертвам «кадрової чистки» 1937–1938 рр. [5; 3; 4; 15; 13; 23; 12; 17; 16; 10; 11]. На жаль, переважна більшість праць не позбавлена стереотипів в оцінках діяльності компартійно-радянської номенклатури, яка постраждала від «великої чистки». Винятком є монографія В. Солдатенка [15]⁴⁶ та розвідка В. Лациби, О. Струкевича й К. Завальнюка [12]. Так, В. Солдатенко не тільки відображає усі несподівані повороти життєвого шляху Г. Пятакова – голови Тимчасового робітничо-селянського уряду Радянської України, одного із засновників і першого секретаря ЦК КП(б)У, але й висвітлює перебіг судового процесу над ним й намагається пояснити, чим керувалася ця непересічна особистість, ухвалюючи певні рішення, обираючи на його думку правильні орієнтири та вчиняючи ті чи інші дії.

Що стосується статті В. Лациби, О. Струкевича й К. Завальнюка, то історики не тільки висвітлили біографію першого секретаря Вінницького обкому та міськкому КП(б)У В. Чернявського, але й відзначили його ганебну роль у здійсненні сталінської модернізації села, складовою якої були репресії та Голодомор, та участь у роботі «трійки» УНКВС по Вінницькій області на початковому етапі великого терору.

Таким чином, спираючись на науковий доробок вітчизняних дослідників, присвячений проблемі, можна зробити висновок, що репресії проти номенклатурної еліти в період великого терору були ін-

46 Російська версія монографії вийшла друком у видавництві «РОССПЭН» у 2017 р. Див.: Солдатенко В. Георгий Пятаков: оппонент Ленина, соперник Сталина [текст] / В. Солдатенко. – М.: Политическая энциклопедия, 2017. – 423 с.

спіровані та здійснювалися під пильним контролем Й. Сталіна, мали на меті сформувати новий тип компартійно-радянської номенклатури, підвладної та особисто відданої першому секретареві ЦК ВКП(б) та його елітарному угрупованню.

Зі свого боку, аналіз сучасної вітчизняної науково-історичної літератури показав, що на сьогодні науковці дослідили причини, цілі, особливості та наслідки застосування каральних заходів щодо компартійно-радянської номенклатури в окреслений період, визначили роль Л. Кагановича, С. Косіора, М. Хрущова та І. Леплевського в цьому процесі, а також розпочали вивчення специфіки репресій проти регіональної номенклатурної еліти. Окремі праці дослідники присвятили жертвам «кадрової чистки» 1937–1938 рр.

Щодо перспектив подальшої розробки теми, то бракує історико-статистичних розвідок, а також комплексних регіональних досліджень «великої чистки» компартійно-радянської номенклатури із залученням документів не тільки з фондів обласних державних архівів, але й Галузевого державного архіву СБУ та відомчих архівів управлінь СБУ в областях.

Джерела та література

1. Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938) [текст]: монографія / В. Васильєв. – К.: Інститут історії України, 2014. – 376 с.
2. Васильєв В. Ю. Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період «великого терору» (1937–1938 рр.) [текст] / В. Ю. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2007. – Вип. 34. – С. 177-197.
3. Гордеев А. Ф. Возрожденное имя: (О реабилитированном посмертно бывшем первом секретаре Никопольского ГК ЛКСМУ И. М. Янутане) [текст] / А. Ф. Гордеев // Придніпровський науковий вісник. – 1997. – № 3. – С. 19-21.
4. Гордеев А. Ф. Жертва «большого террора» [текст] / А. Ф. Гордеев // Придніпровський науковий вісник. – 1997. – № 3. – С. 22-24.
5. Гордеев А. Ф. Реабитирован посмертно: (О последних днях жизни секретаря Днепропетровского обкома ЛКСМУ Э. Б. Гейро) [текст] / А. Ф. Гордеев // Придніпровський науковий вісник. – 1996. – № 11. – С. 24-26.
6. Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз [текст] / М. С. Дорошко. – К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2004. – 154 с.
7. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.) [текст]: монографія / М. С. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
8. Дорошко М. С. Партійно-радянська номенклатура УРСР у 20–30-ті роки ХХ століття [текст]: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / М. С. Дорошко. – К., 2004. – 424 с.
9. Енциклопедія історії України [текст] / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: «Наукова думка», 2010. – Т. 7: Мл-О. – 728 с.: іл.

10. Корогод Г. І. З державного поста – до в'язниці НКВС (Про Г. Я. Сокольникову) [текст] / Г. І. Корогод // Реабілітовані історією. Сумська область: У трьох книгах. – Суми: Редакційно-видавнича група, 2015. – Кн. 3, ч. 1. – С. 119-124.

11. Корогод Г. І. Розстріляний нарком – покарані родичі (про Н. М. Дремченка) [текст] / Г. І. Корогод // Реабілітовані історією. Сумська область: У трьох книгах. – Суми: Редакційно-видавнича група, 2015. – Кн. 3, ч. 1. – С. 263-268.

12. Лациба В. Володимир Чернявський – організатор і жертва політичного терору на Вінниччині [текст] / В. Лациба, О. Струкевич, К. Завальнюк // Реабілітовані історією. Вінницька область / Упоряд. В. П. Лациба (керівник) та ін. – Вінниця: ДП «ДФ», 2006. – Кн. 1. – С. 630-642.

13. Парсенюк Б. Ф. Доля секретаря обкому [текст] / Б. Ф. Парсенюк // Реабілітовані історією. Донецька область / обл. ред. кол.: В. М. Демидко (гол.) та ін. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон», 2004. – Кн. 1. – С. 427-438.

14. Смирнова И. Е. Репресии против партийного руководства Донецкой области в 1937–1938 гг. [текст] / И. Е. Смирнова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2008. – Вип. XXIII. – С. 240-255.

15. Солдатенко В. Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі [текст]: монографія / В. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2004. – 331 с.

16. Табачник Д. В. Павло Маркітан: «Я вірю у чесність друзів...» [текст] / Д. В. Табачник // Реабілітовані історією. Хмельницька область / Упоряд. Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – Кн. 2. – С. 236-247.

17. Телячий Ю. Нарком освіти В. П. Затонський у катівнях НКВС [текст] / Ю. Телячий, М. Коваль // Реабілітовані історією. Хмельницька область / Упорядники: В. Ю. Васильєв, Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2008. – Кн. 1. – С. 744-751.

18. Терещенко Р. К. Минуте з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства [текст] / Р. К. Терещенко, В. В. Іваненко. – Дніпропетровськ: Монолит, 2002. – 240 с.

19. Фролов М. О. Політична система радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування [текст]: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / М. О. Фролов. – Запоріжжя, 2011. – 480 с.

20. Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування [текст]: монографія / М. О. Фролов. – Запоріжжя: КПУ, 2011. – 828 с.

21. Шаповал Ю. Переддень і апогей великого терору [текст] / Ю. Шаповал // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 400-495.

22. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії [текст] / Ю. І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с.

23. Шевченко В. О. Згадаймо Татарникова [текст] / В. О. Шевченко // Реабілітовані історією. Донецька область / обл. ред. кол.: В. М. Демидко (гол.) та ін. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон», 2004. – Кн. 1. – С. 442-445.

24. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття [текст]: монографія / М. М. Шитюк. – К.: Тетра, 2000. – 534 с.

Дарина Блохин

*доктор філософії, професор, почесний академік АНУ (українознавства),
лауреат премії Фонду імені Т. Шевченка, президент «Німецько-
українського наукового Об'єднання» в Німеччині
(м. Мюнхен, Німеччина)*

ДУХОВНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ: ЛЕНІНСЬКО-СТАЛІНСЬКІ РЕПРЕСІЇ

*«Для России потеряют Украину – всё равно, что потеряют голову»
/ В. Ленин /*

У статті зроблено екскурс в історію української культури, науки і духовності в різні періоди. Особливу увагу звернено на ленінсько-сталінські репресії в Україні.

Ключові слова: *русифікація, економічний наступ, українізація, сталінські табори, нищення української культури і духовності, театр Саксаганського, Л. Курбас, М. Бойчук*

Ось так повчав В. Ленін, і його заповіді дуже успішно виконували його сучасники і послідовники.

Мало на землі народів, з такою долею як Україна. Ще менше таких, кого б так грабували, та не тільки грабували, нищили матеріально й духовно. Україна була «житницею» для своїх та для чужих: грабували хліб і до хліба, століттями випікали з нього душі, вбивали в голови страх, отруювали душі своєю нелюдською отрутою, вченням, своїми догмами і обманом, віддавали на поталу класичним параноїкам та їхнім опричникам її здобутки.

Ми зупинимося на формах репресій сталінського режиму проти українських діячів культури. Вони набували різного вигляду, інтенсивності, однак ніколи не припинялися. У статті використані оригінальні джерела і спогади проф. Юрія Бойка-Блохина, які дають зрозуміти дух епохи, становище українців у період становлення тоталітаризму.

Після смерті Леніна наступила епоха сталінського терору. В 1930-ті роки почав згортатися процес українізації, який супроводжувався терором, що переріс у «розстріляне відродження». У листопаді 1933р. секретар ЦК КП(б)У П. Постишев вихвалявся своїми «успіхами», що під його керівництвом лише з Наркомату освіти «вчистили» близь-

ко 300 вчених і письменників – «ворогів народу». Великого розгрому зазнала й українська наука. Головною метою сталінських репресій в Україні було придушення руху за самоствердження української нації і недопущення формування опозиції тоталітарному режиму. Сталін та його оточення хотіли залякати розправами українську інтелігенцію. Після вбивства С.М. Кірова в Україні почалися репресії проти членів КП(б)У під гаслом боротьби проти «українського буржуазного націоналізму». Серед політичних діячів однією із перших жертв нової хвилі терору став син письменника М. Коцюбинського – Юрій Коцюбинський. Після самогубства М. Скрипника, Ю. Коцюбинський обіймав посади голови Укрдержплану та заступника голови РНК УРСР. Він був заарештований в лютому 1935 р., а в 1937 р. – розстріляний. Із 62 членів ЦК КП(б)У, які були обрані на XIII з'їзді, половину було знищено у 1937 р. З 11 членів Політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10 осіб, а з 5-ти кандидатів у члени Політбюро – 4. Загинули всі 9 членів Оргбюро ЦК КП(б)У, серед них Е. Квірінг, С. Косіор, В. Чубар, О. Шліхтер.

Досягнення в галузі культури і науки захлиналися в хвилях політичного терору проти творців культури і науки. Концепція соціально-економічного розвитку була орієнтована на підготовку нової генерації української інтелігенції, розширення мережі культурно-освітніх закладів, які б орієнтувалися на новітні сталінські ідеї і прославляли Сталіна, а для цього потрібно знищити старі кадри і підготувати нові. Тому у 30-х роках національно-культурне відродження було загальмоване, а потім зведено нанівець.

Основним центром наукової думки залишалась Всеукраїнська Академія наук, яку в 1930 р. очолював О. Богомолець. У 1933 – 1934 рр. відбулася її реорганізація, ліквідовано відділи, секції, кафедри і Академія перетворилася на асоціацію окремих науково-дослідних інститутів, підпорядкованих безпосередньо Президії ВУАН. У її інститутах та лабораторіях в 1931-1932 рр. працювали І. Курчатов, Л. Ландау, Є. Патон, М. Богомолець, М. Грушевський, М. Слабченко та ін. Світової слави набули фундаментальні праці математиків М. Кравчука, М. Крейна, Д. Граве. В інституті математики засновник наукової школи математичної фізики М. Крилов та М. Боголюбов створили новий напрям – нелінійної математики. На 20-30-ті роки припадає наукова творчість талановитого вченого, винахідника Ю. Кондратюка з теорії космічних польотів. Перелік важливих наукових досягнень можна було б продовжувати. Однак як фундаментальні природничі, так і гуманітарні науки зазнали істотної деформації через репресивні переслідування.

Крім заарештованих у зв'язку з процесом СВУ, внаслідок наклепу були репресовані й загинули академіки ВУАН М. Світальський, генетик І. Агол та ін. Перслідувався Л. Ландау, якого врятувало заступництво видатного фізика П. Капіци, що особисто звернувся з листом до Сталіна, В. Молотова й Л. Берії, доводячи абсурдність звинувачення єврея Л. Ландау в шпигунстві на користь Німеччини, де антисемітизм був державною політикою. У 1934 р. розпочав переслідувати своїх противників у науці авантюрист Т. Лисенко за що отримав звання академіка ВУАН. У 1930 р. з його подачі був заарештований Ю. Кондратюк, який і в заслання продовжував наукову роботу. У 1937 р. був заарештований корифей української математики М. Кравчук. Влада не простила йому, що він відмовився виступати в 1930 р. у ролі громадського обвинувача на процесі СВУ. Так поступово старі українські кадри, за окремими винятками, були знищені.

Ще більшого тиску зазнавали суспільні науки, де насаджувались догматизм, вульгарно-соціологічні схеми, відхилення від яких вважалося відступом від марксизму і жорстко переслідувалося. Так у 1929 р. під час дискусії з питань історичної науки упереджено стали трактуватися праці одного із найвідоміших істориків-марксистів 1920-х років М. Яворського, академіка ВУАН і АН БСРР. Його погляди були проголошені «націоналістичним» і «немарксистськими». Вченого виключено із партії, звільнено з усіх посад та членства в усіх академіях, а в 1932 р. заарештовано. Він став жертвою «Великого терору» у 1937 р. У 1931р. М. Грушевський був заарештований і 1934р. помер за загадкових обставин. Зазнали репресій і переслідувань філософи С.Семковський, П.Демчук (знавець давньо-українського письменства), академік В.Перец (літературознавець).

Коротко з історії Ю. Блохина. Юрій організував у Миколаєві молодіжну організацію «Гарт юнаків», віком 14-18 років (1927) у будинку профспілки, яка була продовженням ліквідованого «Гарту» письменників у Харкові. Сюди входили учні і діти з дитячого притулку. Він писав: « Це викликало у мене плян об'єднати спраглих на українське слово юнаків і юначок всього міста в організацію, яка б плекала українську свідомість . Цьому мали б допомогти секції: історична, літературна, театральна та співока. З цим пляном я з'явився до директора дитячої комуни, який захопився моїм наміром і зв'язав мене з гуртом викладачів українознавства робітників освіти при Професійній спілці. Тут мій плян остаточно оформився. Але я не усвідомлював небезпек, пов'язаних з цим пляном. Я не розумів, що країна входила в стадію повного, завершеного тоталітаризму....» [2, с. XII-XIII]. Про цікаву діяльність і дальшу долю «Гарту юнаків» та її членів можна прочитати

у споминах Ю. Блохина «Про зусилля і здобутки» у «Вибране. I і II том. «Гарт юнаків» був закритий, а Юрія і активістів кинули в тюрму. Про це можна прочитати у моїх книгах і в ж. «Самостійна Україна» [11, с. 25-35; 12, с. 33-39.]. Молодий студент I курсу Миколаївського Інституту Народної Освіти обвинувачувався в участі у СВУ і СУМ. Били на допитах і вимагали «розкрити всі конспірації», загрожували розстрілом, але Юрій мужньо тримався і «молився»: «... можуть діяти зі мною, що завгодно, але я не заторкатиму у відповідях нікого з моїх знайомих, а там – що Бог дасть!» [2, с. XXII]. Прийшла весна 1933р. Розгорталася широка хвиля розкуркулення на селах. Юрій пише: «До нашої тюрми нахлинули цілі хмари нових в'язнів, спрацьованих селян, сумних і покірних. Їх треба було розмістити. І нашої ізоляції прийшов кінець. Мою камеру заповнено так, що на підлозі не було де лягти. Дихати важко. В середині квітня 1930 р. мене несподівано відпустили. ... Виявилось, що з нашої групи проф. Лагута, признався, що був зв'язковим СВУ на Миколаєв, «сипав» все, що знав про Київ, Полтаву. За ці «заслуги» його засуджено умовно, взято на показовий суд СВУ до Харкова, і там він відіграв свою ганебну роль. Я слухав по радіо перебіг суду, і щойно тепер мене перейняв песимізм і розпач. Бо те, що я чув у виясненнях Ніковського і Єфремова, зовсім не було героїзмом. Це були відповіді зацькованих людей яким навіювали, що вони є агентами закордонного імперіалізму. Якщо вони так зламалися, то де ж вона та українська людина, яка мала б збудувати українське майбутнє?» [2, с. XXIV].

З трудом закінчив Юрій університет в Одесі. Пережив Голодомор 1932-1933р., опухлий з голоду працював у різних місцях Херсону, міняв місця, скриваючись від нагляду. Чув по радіо цинічні слова Сталіна : « Жить стало краще, жить стало веселіє!». Та раптом Юрій побачив оголошення, що Науково-дослідний інститут ім. Т. Шевченка в Харкові оголошує набір в аспірантуру високого рівня. Він переїхав до Харкова в аспірантуру і працював молодшим науковим співробітником в Інституті. Він згадує: «Заглянув до Інституту Шевченка (знаходився Раднаркомівській вулиці, неподалік від Будинку вчених і НКВД) ... він був пустою..., відчув задушливу напружену атмосферу, яка панувала там. Молоді люди за керівництвом проф. Василя Бойка, автора книжки про М. Вовчок, організувалися в бригади, щоб писати на сторінках журналів «погромні статті» проти провідних українських літературознавців... Обвинувачення уже поширилися не тільки на Ніковського і Єфремова, але і на А Шамрая, Доленгу, Ю.Савченка та ін. ... Я відчув відразу... тут за цими столами сиділи пізніше розстріляні, тут же були пізніше заслані, переслідувані. ... Я відчув жах тієї кліт-

ки, в якій вони сиділи уже напівув'язнені... Директор Інституту, Євген Степанович Шабліовський – людина з сильною пропагандивною жилкою, з умінням відчувати, що потрібно владі. Стиха подекуди, що саме він спричинився до арешту О. Дорошкевича, натякував на його тісніший в минулому зв'язок з ГПУ... Він часто нагадував Євгену Прохоровичу Кирилюку, який був добрим знацем творчості П. Куліша, видавши простору бібліографію з кулішезнавства, про безпеку. Саме наступив той час, коли Панька Куліша таврували всіма найгіршими епітетами, як «буржуазного націоналіста». Як учень проф. О. Дорошкевича, Кирилюк був під великою загрозою, але обережний Кирилюк перетривав усі бурі, а Шабліовський, який так догоджав своєму ГПУ, таки опинився на далекій Півночі. Шабліовський був дволикою особою, його соковита брутальна лайка в шевченкознавчих працях на адресу українських націоналістів якось не гармонізувала ні з запахом парфумів, що струменіли від нього, ні з тонкими рисами обличчя... Він дуже боявся, чи не прийде його черга сісти за ґрати (тому небезпечні роботи віддавав іншим: Ю Блохину, Гусливому та ін).

Треба було готуватися до відзначення 120-ї річниці Шевченка... Мала гриміти фанфарами преса про велич ленінської політики партії, мав бути споруджений у Харкові пам'ятник Шевченкові; ЦК КП(б) У до ювілею випустив тези, як дороговказ в оцінці Шевченка як послідовника російських революційних демократів (справжній текст тез був Є. Шабліовського); готувалося видання «Кобзаря», 10-ти томне видання творів Шевченка тощо. Серед цієї навали завдань кожний співробітник Інституту мусів бути майстром на всі руки «Для підготовки масового «Кобзаря» і перших двох томів академічного видання створено текстологічну комісію, до якої входили Плахотишина, Галайчук, Гайовий і я. Неофіційно, як консультант, належав до нашої комісії видатний шевченкознавець Михайло Новицький. Він був скомпромітований своєю співпрацею з Єфремовим, і Шабліовський не бачив можливості включити його до комісії, щоб його прізвище було згадане в друкованій формі. Моє прізвище в редакції колеґії «Кобзаря» 1935р., згадане, але уже у I. академічному томі було вже виключено, бо перший том опубліковано, коли я вважався уже «класовим ворогом»... Керівником бібліографічного відділу Інституту Шевченка був спочатку Довгань, це був фахівець своєї справи. Але його батько був куркулем. Він попросив мене, як свого заступника, щоб я пильнував чи не робить він несвідомо, із-за свого походження, якихось ідеологічних помилок. Це виглядало жалюгідно, і мені було трудно надати йому відваги. Нарешті, його таки зняли з посади через соціальне походження і колишні ідеологічно невитримані статті, а мене призначено

на його пост... Мені доручили рецензування кінофільму «Шевченко», довелось мені бути і консультантом театру «Березоля», бо Л. Курбас уже був засланий. Шевченкову виставу - монтаж із різних поем Шевченка - з деяким символічним забарвленням, готували режисери Л.Ф. Дубовик і І.П. Кавалерідзе, вони боялися символічного ретушу вистави, але я підкреслив, що все гаразд, і вистава пішла без змін. Особливо було боляче писати передмову до моєї книжечки вибір уривків із «Щоденника» Шевченка (1934), звісно мій вибір був не кращим, як у виданні М. Плевако зв 1924 р., але я уже підлягав контролі Головліту, і, розуміється, треба було повторювати всі тодішні пропагандивні штампи. Історику Костю Гусливому Шабліовський доручив писати примітки до «Кобзаря» 1935 р., хоч той уже там не працював. Він часто при цьому тяжко зітхав... [2, с. XXX.].

Та не довго прийшлося бути Ю. Блохину в Інституті. У 1935 р. столицею України став Київ. Інститут Шевченка мав перенестися до Києва. Ю. Блохин поїхав до Києва вирішити питання проживання. Тут він познайомився з проф. П.П. Филиповичем, який запросив його в гості. Цікава була розмова з проф. Павлом Петровичем Филиповичем у його домі. Та раптом відкрилися двері і увійшов Микола Костевич Зеров, якого він вперше і востаннє бачив. Пригадує Юрій його згасле, сумне обличчя, з чорною пов'язкою на оці. Стали розмовляти спільно: делікатні питання і відповіді, обережно розповідає Юрій про себе. Треба було говорити так, що можна «було не почувши здогадуватися». Через кілька днів Филиповича допитували в Академії наук про Юрія. Він повторив нашу розмову, нічим не обтяживши Юрія. Та коли Юрій пішов у столову АН, він відчув на собі чийсь погляд: впізнав свого однокурсника з Миколаєвського ІНО, Івана Шеку, тодішнього хіміка. І подумалось Юрію: «О, цей донесе на мене в Академію і про «Гарт юнаків», і про мій колишній арешт, тюрму». Повернувся Юрій додому і пішов в бібліотеку. Підійшов до нього Костенко. Заговорили про різні речі. Раптом голосом слідчого він запитав: «Ну, а що ти там робив в Миколаєві? Признавайся!. Нам усе відомо... Тут тобі нема що робити. Приходь у вечері на 7 годину на профспілкові збори. Складеш звіт про свою ворожу радянському народові діяльність». І почалося... «На профспілкових зборах промовляв парторг Казанський... Він барвисто розмальовує ситуацію: викрито «вовка в овечій шкурі», «завзятого ворога радянської влади», «ворог проліз до наших лав», «сьогодні його вигнано з числа співробітників інституту», «ми винні у притупленні нашої пильності», «мусимо очистити себе від бруду, що занечистив нас від контакту з ворогом». І підлеглі починають «самокритику»..., говорять так, щоб не подивитися мені в очі надолужують лайкою: «

сволота», «падлюка»... [13, с. IX-x]. Юрія звільнили із членства профспілки, з роботи без права дальшого влаштування. Прийшли важкі часи і для Юрія, про дальшу долю можна прочитати в його праці [13, с. IX-XXXI].

На початок 1930-х років сталінський режиму проводив контроль за діяльністю вчених та діячів культури і мистецтва своєю всеохоплюючою ідеологізацією в контексті «культурної революції» з метою створення «марксистського світогляду». Щоб легше було контролювати за процесами, які відбувалися у сфері культури, було прийнято рішення «колективізувати» художню творчість. На I з'їзді письменників України у 1934 році було створено Спілку письменників України і оголошено обов'язковим принцип «соціалістичного реалізму». Ті, які не дотримувалися у творчості цього принципу, ставали жертвами масових репресій. У 30-х рр. в Україні були талановиті письменники та поети: П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, Ю. Яновський, але в їх творах не було місця жорстоким реаліям життя – Голодомору, колективізації, масовим репресіям, ці теми були заборонені. Треба було як найкраще видумувати про «соціалістичну сучасність», ідеалізувати революційне минуле, «мудру політику» партії та її вождя Сталіна. Так в голодові роки у 1933 р., П. Тичина написав вірш «Партія веде». Головна думка втілювалася в сарказмі: «О, прекрасний час! Неповторний час!». Або у присвяченій Сталіну збірці «Сталь і ніжність» П. Тичина писав: «Корабль пливе річкою, що йому вир, любимо тебе Сталіне, дужий богатир». Подібне сталінослов'є є у М. Бажана, М. Рильського, В. Сосюри та ін. Це була данина тоталітарному режиму, яку змушені платити майстри слова. Перед письменниками, діячами української культури стояв вибір: репресії і концентраційні табори, самогубство (Б. Антоненко-Давидович, Остап Вишня, Г. Косинка, М. Семенко, М. Зеров, Д. Фальківський, О. Влизько, К. Буревій, акад. М. Світальський та ін.). Із 259 письменників, які друкувалися в 1930 році, після 1938 року залишилося 36. Гинули люди, нищилися книги, архіви, закривалися бібліотеки, культурний занепад, посилення нищення мови, згорання українських шкіл, падала престижність мови. В Україну був направлений П. Постишев і з ним тисячі партійних функціонерів, які зайняли керівні посади в республіці. В цілому жертвами сталінського терору стало близько 500 письменників, які жили і працювали в Україні. Частина письменників і науковців покинули Батьківщину (Володимир Винниченко, Євген Маланюк, Г. Костюк, Антін Крушельницький, Л. Старицька-Черняхівська, Св. Гордінський, Ю. В. Стефанік, і багато ін.).

Вихолощування творчого змісту на догоду політичному режиму більшовиків відбувалося і в мистецтві. Трагедія творчості діячів куль-

тури полягала в тому, що талановиті діячі культури змушені були зраджувати своєму таланту, перетворювати свої твори у хвалебні гімни партії і вождю Сталіну, щоб урятувати собі життя, не повторити долі Леся Курбаса, М. Бойчука та ін.

Отже короткий ретроспективний огляд репресивної сталінської політики продемонстрував її перманентну антиукраїнську спрямованість. Якщо потенціал сучасної історіографії в основному розкриває характер та перебіг подій останньої, теоретичні узагальнення, то використання нових джерел, в тому числі особового походження, збагачує уявлення про особливості, специфіку цих процесів в українській культурі.

Джерела та література:

1. Січинський Володимир. Чужинці про Україну. П'яте видання.- Авгсбург, 1946.- 117с.
2. Бойко Юрій . Белінський і українське національне відродження. // В: Ю. Бойко. Вибране – Мюнхен, 1971.- Т. I. -С. 147-162
3. Полное собрание сочинений В. Г. Белинского. Передмова Венгерова.- СПб, 1900. – Т. I. – С. XII- XIII.
4. Сборник « Русско-украинской литературной связи». – М., 1951. С. 112-114
5. Бойко Юрій . Вибране. –Мюнхен, 1971. –Т. I. . С. 141-161
6. Єфремов С. Історія українського письменства. –Х. , 1919. – С. 33.
7. Блохин Дарина. Бад Емс : Роль проф. Ю. Блохина у спорудженні меморіальної таблиці проти російського мовного геноциду. // Міжнародний збірник наукових праць. Серія Історія міжнародних відносин. Заснований у 2008 р. Випуск 17 . Присвячений 25-ій річниці Незалежної України – Тернопіль, 2016. – С.307-317
8. Блохин Дарина. Бад Емс: Невмирущість української мови і культури // Християнський голос. –Мюнхен. 2016. –Ч. 12(2944).-С.7 . Та в газеті «Вільне життя». – Тернопіль, 2016. – Ч. 47(15783).- 17.06.2016.
9. Блохин Данина. Трагічна сторінка в історії української мови і культури. (До 140 –річчя підписання ганебного указу Олександром II. Про заборону укр. мови і культури.// ж. Література і культура Полісся – Ніжин, 2016. –Ч. 83 Серія : Історичні науки.- Ч. 5.- С. 252-272
10. Ткаченко Борис. Під чорним тавром. 14.02.2006. //www.memorial.kiev.ua/genozyd-ukrainziv. і //www.duchovnyj-i-kulturnyj-genoyid..... Журнал Архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.
11. Блохин Д. Арешт Юрія Блохина . Матеріали Миколаївського КДБ.// ж. Самостійна Україна.-Київ, 2013, січень-лютий-березень.- Ч. 1(526).- С. 25-35. Та в № 2(527) , травень-червень 2013.-С.25-35
12. Блохин Д. Арешт Ю. Блохина. Слідча справа № 575. Матеріали Миколаївського архіву КДБ.// ж. Самостійна Україна-Київ, 2013. Ч. 2 .-С 32-38
13. Бойко Юрій. Вибране .-Мюнхен, 1974.-Т. II. -362с.
14. Лавриненко Юрій . Розстріляне відродження. Антологія 1917-1933. -. Мюнхен-Париж: Культура, 1959. -980с.
15. Blochyn Dariana. Die ukrainische Sprache und Kultur sind unsterblich. // Die Zeitung „Deutsche Welle». Frankfurt am Main. 3.05. 2016

16. Блохин Дарина. Лесь Курбас – реформатор українського театру. //Матеріали Міжнародної конференції : Німецько-українські зв'язки: минуле, сучасне та перспективи взаємовідносин. (22-23 травня 2017р.). Науковий збірник НУНО: Укладач і редактор Д. Блохин.- Мюнхен-Ніжин, 2017. – Т.Х.- 373с.

17. Савенко Євген. Грушевський Казані(1915-1916). Матеріали архіві. // Науковий збірник НУНО: Українська наука у європейському контексті. Німецько-українські зв'язки.- Мюнхен-Тернопіль, 2016. –Т. IX. – 439 С.

УДК 316.48:355.291.1(47+57) «1930»

Вільховик Ольга Василівна

*к. і. н., молодший науковий співробітник
Полтавського краєзнавчого музею
ім. В. Кричевського*

ФОРМИ І МЕТОДИ ТЕРОРУ В СЕРЕДОВИЩІ ДЕМОБІЛІЗОВАНИХ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ У 1930-ИХ РР.

У статті проаналізовано форми і методи терору у середовищі демобілізованих червоноармійців у 1930-х рр. Виявлено, що командний склад Червоної армії першочергово підпадав під репресії радянської влади. Встановлено, що методи арештів, швидких безжальних вироків, психологічно тиску більшовики застосовували як до солдатів, які служили в Червоній армії, так і до демобілізованих. Проаналізовано причини репресій та терору серед військових, серед яких економічні фактори, бажання тримати українське суспільство в постійному страху, непотрібність чужорідних «елементів» радянській державі.

Ключові слова: демобілізовані червоноармійці, репресії, терор, Червона армія, більшовики.

Наприкінці 1920-х років відбувся черговий поворот політичного курсу радянської влади. Сталінське керівництво перейшло у рішучий наступ на різні прошарки українського суспільства. Чільне місце у системі терору та репресій відводилося червоноармійцям, у тому числі і демобілізованим. Пояснення цьому явищу дав один з чекістів під час арешту військових спеціалістів: «Доки нам були потрібні в армії спеціалісти – ми їх тримали. Тепер вони не потрібні – ми підготували своїх. Старі ж офіцери – чужорідний елемент, від якого треба позбавитися» [2, с. 402]. Ця модель застосовувалася й до інших прошарків українського населення. Наприклад, під час арешту у 1931 р. академік С. Ф. Платонов запитав: «Якщо ми злочинці, чому ви нас тринадцять

років не заарештовували?». Слідчий пояснив ученому: «Тоді ще вам зміна не виросла» [2, с. 403].

Темі терору та репресій на території України 1930-1940-х рр. присвячені фундаментальні праці Ю. Шаповала [14], І. Біласа [1], Д. Архієрейського [12] та ін. Розгортання масових репресій в середовищі військових фрагментарно вивчали С. Білокінь [2] та Я. Тинченко [13]. Водночас тема форм і методів терору у середовищі демобілізованих червоноармійців перебуває на стадії дослідження.

Доля військових із самого початку утвердження більшовиків у владі склалася надзвичайно фатально. Для створення міцної професійної армії на початку її будівництва радянська влада використала досвідчених військових старої дореволюційної армії, після чого від них намагалися позбавитися, в тому числі й оголошуючи їх ворогами радянської влади. За свідченням головнокомандувача Збройними Силами Російської Республіки (1918–1919 рр.) І. Вацетіса, «на осіб генерального штабу, особливо тих, хто займає вищі відповідальні пости [більшовики] – авт.) ... дивляться, як на зло, що тимчасово слід використовувати, а потім викинути за борт, як вичавлений лимон» [4, с. 17]. Тому закономірно випливає зумовленість наступних репресій у військовому середовищі.

Масштаби використання військовослужбовців царської армії в Червоній армії були вражаючими. У 1918 р. останні становили 75 % її командного складу. Загалом у 1918–1920 рр. колишні офіцери і генерали становили переважну більшість у центральних і місцевих органах управління, понад 90 % посад викладацького і стройового складу воєнних академій, вищих шкіл, прискорених і короткотермінових командних курсів. Із понад 200 тис. командирів Червоної армії «колишні» становили 75 тис. чол., із 20 командуючих фронтами – 17, із 100 командуючих арміями – 82, серед начальників штабів фронтів їх було 100 %, серед начальників штабів армій – 83 % [9, с. 153]. Я. Тинченко зауважує, що, одержавши статус воєнспеців, вони й створили у 1920-х рр. могутню збройну силу більшовиків – Червону армію. Потім цих людей ліквідували в ході сумнозвісної чекістської операції «Весна» кінця 1930 - початку 1931 рр. [13, с. 10].

Під час репресій були оголошені «ворогами народу» та загинули у в'язницях майже всі відомі командири часів громадянської війни (М. М. Тухачевський, В. К. Блюхер, І. П. Уборевич та інші). Очільник Червоного козацтва, В. Примаков був одним із перших розстріляних так званих «ворогів народу». Тривалий період (до середини 1950-х рр.) в СРСР узагалі були заборонені згадки про Червоне козацтво. Лише після смерті Й. Сталіна з'явилися перші публікації про цей військовий

корпус. Багатьох вихідців із Червоного козацтва було посмертно реабілітовано [6]. Незаплямованими сталінською пропагандою залишилися лише двоє з його найбільш відданих прихильників – К. Є. Ворошилов та С. М. Будьонний. Отже радянській агітаційній машині терміново треба було робити культ нових героїв тих часів, таких, що вже не становили небезпеки для сталінської влади. Найбільше для творення цього культу підходили якраз ті червоні командири, які під час Громадянської війни загинули та не були в очах сталінських пропагандистів «заплямованими» подальшими контактами з майбутніми «троцькістами» та «ворогами народу». Так виникає в СРСР гучний «культ померлих» – В.І. Чапаєва, Г. І. Котовського, Ф. А. Пархоменка, І. А. Кочубея та інших [12].

Зміна політичного курсу більшовиків простежувалася у різноплановості проголошених ідей 1920-х та 1930-х рр. щодо Червоної армії. Це виявлялося також і в офіційній критиці авторів інтерпретацій історії Червоної армії. Так, М. Скрипник у лютому 1933 р. став об'єктом звинувачень на сторінках газети «Красная Армия». Після акцентування уваги на тому, що за часів його керівництва наркоматом освіти УСРР там «звелося гніздо контрреволюціонерів» автор статті «Проти національних викривлень у висвітленні історії і завдань будівництва збройних сил України» наголошував, що М. Скрипник помилково розглядав Червоне козацтво як українську Червону армію й «робив спробу знайти її попередників не в загонах робітничої гвардії, а в козацьких і гайдамацьких рухах». Стверджувалося, що М. Скрипник розглядав українізацію територіальних дивізій та їхніх з'єднань Українського воєнного округу як створення національних частин – ядра майбутньої Української армії. Також він ніби-то вимагав «необмеженого формування» національних частин, заперечував інтернаціональний і класовий характер Червоної армії в Україні, обмежуючи її долю розв'язанням української національної справи. «Тов. Скрипник оцінює і військову реформу 1924 р. не як ряд заходів, що їх розробляла партія для зміцнення обороноздатності Червоної армії – армії пролетарської диктатури, – а виключно аналізує їх із погляду утворення української Червоної армії», – такі оцінки визначили подальшу долю М. Скрипника [10, с. 292-293].

Атмосфера терору, доносів, анонімок, нічних арештів, швидких безжальних вироків, постійного страху і взаємної недовіри панувала в 1930-их рр. в армії. Фактично напередодні суду над членами «воєнно-фашистської організації» у травні 1937 р. застрелився начальник політуправління РСЧА, а з 1934 р. і заступник наркома оборони СРСР Я. Гамарник [2, с. 405]. Його долю розділили тисячі військовослуж-

бовців. Ще до «Великого терору» червоноармійці, не витримуючи умов казарменого життя, ламання свідомості комуністичними лозунгами, тяжкої ситуації вдома, виконуючи роботу, яка суперечила їхнім життєвим принципам і людяності, навіть через тяжкі хвороби, набуті під час служби, урешті-решт, чинили самогубство. Так, наприклад, у донесенні політичного управління УВО констатовалося: «У ніч 5 травня 1923 р. покінчив життя самогубством (застрелився) політрук школи молодшого комскладу Бакланов Овсій, залишивши лист наступного змісту: «...причини цього всього – моя сильна втома від роботи, я сам навіть не знаю, як із кожним днем, як воскова свічка, тану і всі ви це помічаєте, але жодних заходів для полегшення мого здоров'я не вживаєте. Була партійна комісія з огляду здоров'я, де мене визнали цілком здоровим, це на мене сильно вплинуло» [14, арк. 18]. У донесенні від 19 травня 1923 р. по даним 8 дивізій і 2 посекрів зазначалося: «У Диввучшколі 30 дивізії застрелився тех. секретар ком'ячейки Міщенко. У кав. ескадроні тієї ж дивізії застрелився червоноармієць. Причини самогубства вищевказаних осіб поки що не встановлені» [14, арк. 4а]. Простежується певна закономірність серед категорій людей, що вчиняли самогубство. Здебільшого це були не рядові солдати, а військові, котрі займали певну керівну посаду середньої ланки. «У 15-й дивізії, – зазначалося в Доповіді від 1 червня 1923 р., – покінчив життя самогубством відділком роти зв'язку Боровиков. У 7-му полку І-ї Черкасдивізії в цілях самогубства поранив себе командир сотні Єршов, причини з'ясовуються» [14, арк. 48]. Або «Застрелився командир роти 8-го полку, 51-ї дивізії. Припускають, що самогубство сталося на ґрунті втоми» [14, арк. 51]. Очевидно, що всі об'єктивні і суб'єктивні чинники радянської дійсності мали великий вплив на психологічний стан червоноармійців.

Характерними були випадки самогубства серед демобілізованих солдатів, які повернулися з лав Червоної армії. Можна виділити певні групи причин, котрі сприяли їх розшаруванню. Однією з основних була невідповідність обіцянок комуністичної партії і дійсності. Наприклад, військовослужбовець, перебуваючи в Червоній армії, писав дружині: «Якщо ти мені не будеш писати, то тоді не називай мене своїм чоловіком. Ти, може, думаєш, що я такий і досі поганий. Ні. Я вже зараз не дурний, я вже командир» [14, арк. 79а]. Свідомість червоноармійців після тотального впливу агітаційних структур змінювалася, а дійсність залишалася незмінною. Це і було причиною самогубств серед демобілізованих солдатів. Цьому сприяли і реальні наслідки більшовицької політики, яка, задекларувавши допомогу і пільги червоноармійцям та їх родинам, не виконувала їх. Особливу категорію

суїцидів становили ті, хто будь-яким чином заплямували свою репутацію перед радянською державою і відчували страх перед покаранням. Так, наприклад, Максим Андрійович Машенко, котрий, за матеріалами Харківської обласної партизанської комісії від 23 березня 1934 р., «...народився в 1894 р., до революції був бідняком, після революції працював службовцем Лохвицької ПК. У 1931 р. йому відмовили у визнанні партизаном, бо він дезертирував з фронту, перебував у банді і займався торгівлею» [8, арк. 18].

Командирів-червоноармійців, які, виконуючи розпорядження більшовиків, знущалися над населенням, теж спіткали тяжкі випробування. Хтось із них просто не витримав докорів власного сумління, як наприклад, командир більшовицького Ленінського полку Улесько з Клинів, який покінчив життя самогубством. Але більшість командирів обіймали більшовицькі посади до кінця 1930-х рр., і тільки під час «великої сталінської чистки» були притягнуті до відповідальності, однак зовсім не за ті злочини, що були скоєні під час упровадження більшовицької політики в Україні. Покарання вони отримали внаслідок внутрішніх партійних суперечок та боротьби за владу [12].

Червоноармійці в автобіографіях зазначають той факт, що до 1930-го р. вони були підтримкою й опорою більшовиків у будівництві радянської держави. Початок 1930-х рр. характеризується в науковій літературі як період повної або часткової зміни світогляду більшої частини населення України. Відсутність потреби у старих кадрах Червоної армії як агітаційного матеріалу сприяє звільненню демобілізованих червоноармійців із займаних ними посад [3, с. 40]. Так, наприклад, Юхим Тихонових Чоловаз в автобіографії зазначає, що він був керівником кінного загону в Зміївському повіті, потім командиром взводу Кубанського кавалерійського Червоного полку частин особливого призначення. Повернувся додому через поранення і працював у радянських організаціях с. Андріївки на виборних посадах. Із 1930-го р. пішов служити в найми [9, арк. 20]. Крізь текст проходить нерозуміння вчорашнього, чому він опинився «за бортом» влади.

Найсуровішим покаранням за «злочини проти більшовицької держави» серед діючих та демобілізованих червоноармійців були арешти. Лише за два роки (1929-1930 рр.) з РСЧА було звільнено 16695 військовослужбовців, ліквідовано 594 контрреволюційних організації та угруповання, заарештовано 2603 особи [2, с. 406]. Як свідчать архівні матеріали та документи, абсолютна більшість карних справ на арештованих військовослужбовців заведено на підставі донесень таємних агентів та інформаторів. Ці донесення не підкріплені іншими матеріалами, вони ретельно не перевірялися. На думку українського

дослідника С. Білоконя, це було спричинено економічним фактором. Коли планувалась нова будова в Сибіру, на Півночі, визначалась і потреба в робочій силі. Відповідні органи планували «місткість» окремих регіонів, своєрідний резерв невідільників для «соціалістичних будов». Як міркував колишній політв'язень В. Жирмонт, «...кожен новий «строй», кожен новий «комбінат», кожна нова магістраль» - була серйозною причиною хвиль арештів та заслань» [2, с. 402].

Культивуючи терор та репресивні методи впливу серед демобілізованих червоноармійців більшовицька влада тримала українське суспільство у стані покори та постійного страху. У післямові до роману «Приговор» російський літератор Ал. Письменний у 1965 р. процитував невідомого в'язня: «Людей позбавляли свободи за «розверсткою» тільки тому, що в числі інших великих і похмурих схем комусь в голову прийшла ще одна: «пропустити через фільтр ізоляції» чергову категорію громадян. Сто тисяч, мільйон, два мільйони – не важливо. Значна частина з них загине. І це теж не важливо. Найголовніше – буде знищена, вирвана, вибита назавжди з голови, з душі, ненависна можливість розуміти простими людськими думками і почуттями людські відносини. І на багато років наперед буде створений запас страху» [2, с. 403].

Отже, методи репресій та терору використовувалися більшовиками у Червоній армії ще з початку її створення, особливо серед командного складу. Перманентні чистки й репресії були необхідним засобом санації кадрів найбільш потужного інструменту насилля, на якому трималася влада більшовиків. Свого апогею ця політика досягла у 1930-х рр. щодо осіб командного складу, які були вихідцями з дореволюційної російської армії. Радянська влада розцінювала їх як чужорідний елемент, який після використання доцільно було знищити. Застосовувалися доноси, арешти, психологічний тиск, «швидкі» та публічні вироки. Ці методи застосовувалися й до демобілізованих червоноармійців, які пройшли «школу» пропагандистської обробки.

Джерела та література:

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [Текст] / І. Білас: у 2 кн. – Кн.1. – К. : Либідь–Військо України, 1994. – 432 с
2. Білокінь, С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр.: джерелознавче дослідження [Текст] / С. Білокінь – К.: Пенмен, 2017. – 768 с.
3. Вільховик, О. В. Роль демобілізованих червоноармійців у формуванні радянської свідомості українського населення [Текст] / О. В. Вільховик // Грані. – 2013. – № 11 (103) листопад. – С. 40-42.
4. Гарин, С. Социальное обеспечение красноармейцев и их семейств [Текст] / С. Гарин // Красноармеец. Юбилейный номер, посвященный Октябрьской революции 1917–1919. – 1923. – № 10–15. – С. 85–88.

5. Даниленко, В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки [Текст] / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
6. Довідник з історії України [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – Київ 2010–2017. – Режим доступу : <http://vijsko.milua.org/v3.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 15.09.2012.
7. ДАХО, ф. Р-1310, оп. 1, спр. 3, 20 арк.
8. ДАХО, ф. Р-1766, оп. 1, спр. 17, 18 арк.
9. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) [Текст] / упоряд. Б. Якимович. – Львів : Світ, 1992. – 702 с.
10. Історія українського війська 1917–1995 [Текст] / упорядник Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.
11. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси [Текст] / відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Д. В. Архирейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова, С. І. Білокінь та ін. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
12. Стародубщина. Подальша доля щорсівських окупантів [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – 2011–2016. – Режим доступу : http://siver.com.ua/publ/starodubshhina_podalsha_dolja_shhorsivskikh_okupantiv/4-1-0-287. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 12.02.2016.
13. Тинченко, Я. Голгофа Русского офицерства в СССР. 1930 – 1931 годы [Текст] / Я. Тинченко. – М.:, 2000. – 496 с.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1762, 18 арк.
15. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: Сторінки ненаписаної історії [Текст] / Ю. І. Шаповал. - К.: Наук. думка, 1993.- 354 с.

УДК 94: 323.281](477.52) ”1936/1937”

Нємцев Ігор Володимирович

студент 4 курсу

НН Інституту історії та філософії,

Сумський державний педагогічний

університет імені А. С. Макаренка

(м. Суми)

ПОЧАТОК ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ У ШАЛИГІНСЬКОМУ РАЙОНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті на основі аналізу архівних документів розглянуто хронологічну послідовність посилення репресій, наведено визначення поняття «вороги народу», вказані короткі біографії звинувачених осіб та доведено необ'єктивність та упередженість, проявлених при розгляді осо-

бистих справ репресованих у Шалигинському районі на основі архівних документів.

Ключові слова: *вороги народу, «Великий терор», слабка пильність, троцькісти, активіст, агітатор, постанова бюро РК КП(б)У, репресії.*

Минуло 26 років, коли СРСР як держава відійшов у історію. Змінити історичні події неможливо, проте головним обов'язком історика є збереження об'єктивності та неупередженості під час проведення історичного дослідження та аналізу його результатів. Метою нашого дослідження є розкриття хронологічної послідовності та причин репресій на території Шалигинського району, який існував з 1935 по 1959 роки на території нинішніх Глухівського, Путивльського районів Сумської області та невеликої частини сучасної Чернігівської області [1][2][3]. Також, завдяки архівним документам, встановлено необ'єктивність та упередженість керівників процесу репресій.

Відомо, що особливо репресії посилювалися у 1937-1938 рр., які увійшли в історію як роки масового терору. У цей період було репресовано багато громадян СРСР. Шалигинський район не став винятком.

Відтворимо хронологічну послідовність «розкручування колеса репресій».

1936 р. — «пролог до „року великого терору,»

Вже після утворення району, у постанові бюро РК КП(б)У від 9 березня у зриві стаханівського руху були звинувачені «класово-ворожі» елементи. Це було звичайне невдоволення стахановцями: «деякі виступили проти цього руху» [4, арк. 47], але справжня причина полягає у тому, що з місцевих ніхто не хотів працювати більше, а отримувати за працю так само, тобто є суто економічною. Варто звернути увагу на те, як цю позицію розцінили місцеві більшовики: «неуважні комуністи просто не звертають на це увагу, бо кваліфікують як звичайне хуліганство, а це справжня контрреволюційна діяльність», і далі іде виділений червоним абзац, у якому написано, що такий фактор «не знайшов доброї оцінки у РК КП(б)У». Але країні було потрібно більше «стахановців», і щоб збільшити їх кількість, райком вирішує зробити так: «Мобілізувати усіх парторгів, активістів на боротьбу з класовим ворогом, бо район зменшив пильність [заклики «збільшити пильність» будуть лунати у ці роки доволі часто]. Місцевий совгосп потрібно очистити від усіх ворогів». Від місцевої газети «Сталінський шлях» вимагалось теж підтримати такі дії: «Редакторів місцевої газети запропонувати розвернути на сторінках газети більшовицьку боротьбу проти класового ворога» [4, арк.48]. Як бачимо, у боротьбі з «класовим

ворогом» були задіяні найпоширеніші у той час ЗМІ, які і формували у 1930-ті рр. колективне мислення.

5 серпня 1936 р. на засіданні районного бюро КП(б)У в промові директор цукрового заводу Шварцер звернув увагу присутніх на ключове питання: «У нашому районі потрібна особлива пильність [!]. Він існує тільки два роки, комуністи прибули з різних районів та організацій, тому майже не знають один одного. Ми можемо стикнутися з троцькістами, які виголошують контрреволюційні промови, отже члени партії повинні бути постійно під наглядом, щоб не було виступів проти лінії партії» [5, арк.19]. Цікаво, у чому саме був виражений цей нагляд, як і до якого ступеня проявлявся? Чи мав межі взагалі? Або людина цілком і повністю була під наглядом? Уявімо себе на місці людини, яка перебуває під подібним наглядом. По-перше, це може впливати на психічний стан цілком здорової людини, а по-друге, не можна не відмітити той факт, що цей нагляд (та його результати) можуть бути необ'єктивними та навіть навмисно сфабрикованими, що найчастіше і траплялося.

На цьому ж засіданні було прийнято таке рішення: «Постійно та вчасно розкривати ворогів народу, тому уважно прислухатися до шкідливих промов та вчасно припиняти їх». Були знайдені і джерела таких настроїв: по-перше, у той місцевості «існували два монастиря, а по-друге, встановлено, що під час громадянської війни у цьому районі було багато банд, котрі і мали великий вплив на місцевих». Отже, негласно, так званими ворогами народу було визнано всіх, хто має іншу, відмінну від загальної, партійної, думку – звинуватили як представників банд, які мали собою як кримінальні, так і лише ідеологічні елементи тогочасного суспільства, а іншими «винними» були релігійні діячі православної церкви. Закладені підстави антирелігійної кампанії, залізне колесо якої зітре багато неповинних людей. Але це потім. У цей період пошук «ворогів народу» тільки почався. Того ж дня були розглянуті таємні листи ЦК ВКП(б) та Пилипа Маркітана, який тоді був „господарем„ області. У першому листі говорилося про «посилення троцько-зинов'їнської опозиції», яка нібито погрожує «вождям партії». Другий лист був підписаний першим секретарем Чернігівського обкому ЦК КП(б)У, який особисто брав участь у «трійках» та постійно бачив у всіх людях ворогів народу (його спіткала така ж сама доля). В цих листах говорилося про «розкриття на території області спілок ворогів народу» та подавалася характеристика так званих «опозиціонерів». Знову вирішено піднімати пильність народу «завдяки агітаторам, які будуть розповідати про те, як наша партія бореться зі Зиновинцями, Троцькістами та стежити за всіма безпартійними особами». На практиці це означало заохочення постійного

шпіонажу майже за кожним та доноси з будь-якого приводу. Місцева влада на обговоренні цих листів навіть згадала селян Мачулищі (сьогодні входить до Путивльського району), які просто сказали, що «добре Сталіну розпоряджатися нашим гаманцем», комуністи ж заявили, що це висловлювання є одним зі «злочинів, проти революції, який не помітили через слабку пильність» [5, арк. 23]. А кожен злочин повинен суворо каратися, що і визначено на наступному засіданні.

Вересень 1936 р. – наступне засідання районного бюро КП(б)У. Було прийнято рішення про співпрацю з районним та обласним відділеннями НКВС, тобто з каральним органом влади, від якого не вимагалось розбиратися у правдивості звинувачення: «Комуністи повинні допомагати НКВС в виявленні усяких контрреволюційних виступів класових ворогів та їх агентів» [5, арк. 35]. На практиці у визначенні хто саме є ворогом народу доходило до абсурду. Наприклад, навіть у пограбуванні каси сільради, яке сталося напередодні, звинуватили голову сільради, бо «так здавалося» місцевому активісту, а агроном був винен у тому, що не підтримав рішення збору колгоспу. Такі люди не є «прорадянськими». Як бачимо, звинувачення є повністю безпідставними. На цьому бюро робиться такий висновок: «Ми повинні вважати друзями тих, хто вірний тільки соціалізму і нашій партії», а в кінці – пряма вимога «присудити усіх ворожих елементів, а саме: троцькістів, Зиновинців та націоналістів до розстрілу, бо вони відривають Україну від братнього соціалістичного Радянського союзу» і далі «бюро РК КП(б)У закликає усю парторганізацію Шалигинського району ще більш сплотитися навколо ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У та навколо нашого великого вождя та вчителя трудового народу Сталіна» [5, арк. 37]. Якщо раніше «нерадянській людині» ще намагалися «допомогти» змінити точку зору і виправитися, то тепер можна було очікувати лише жорсткої кари від НКВС.

На жовтневому бюро цього ж року було розглянуто, як та за якими ознаками можна приймати в партію, бо «відомі випадки, коли на партзборах усіх масово включали в партію, і, як внаслідок, в партію потрапляло багато класових ворогів». Варто зазначити, хто саме були ці вороги. Перші – це ті, кого ненавиділи більшовики: «білогвардійці, троцькісто-зиновинці», далі взагалі ті категорії, винуватість яких доволі під сумнівом: «диверсанти [як саме вони визначались є невідомим] та агенти іноземних організацій». Навіть було наведено приклад двох комсомольців: «один був під судом, а інший (доволі цікаво) щось мав мені [місцевому активісту] незрозуміле». І через це, на думку місцевого парткерівництва, в сільradі села Холопкове (зараз Перемога) «постійно лунають антирадянські промови, тому їх потрібно зупи-

нити» відомим більшовицьким методом — розстрілом або таборами ГУЛАГу. Далі ще більше — вихваляють чистки партії від «неправильних членів». В кінці цього збору робиться рішення: «Нам потрібно проводити більше роботи з безпартійними, особливо з тими, хто хоче вступити в партію, щоб більше було робітників-стахановців, особливо колгоспників». Як виконувати це рішення? «Потрібно вивчати комуніста, який він в праці та в житті». Для того, щоб «краще виконувати рішення ВКП(б) та вивчати праці Леніна-Сталіна»[6, арк. 42]. Як бачимо, вводяться «чистки» партії від ненадійних членів, і найстрашнішим є те, що таким може стати будь-хто, бо об'єктивність інформації визначати не треба.

Грудень 1936 р. — вже на районних зборах, які підсумовували рішення РК КП(б)У були сказані такі слова: «Створено більшовицький порядок, завдяки якому класовий ворог не зможе проникнути до нашої партії, але він все одно туди проникне. Тому ми повинні бути постійно пильні». Ми бачимо, що вони постійно бояться усіх і постійно будуть шукати ворогів режиму, залякуючи усіх. Навіть «партійні школи були очищені від класово ворожих елементів»

Саме так і було. Наприклад, у листопаді 1936 р. був зроблений такий запис: «повернути партійний білет такому-то, оскільки його білет було забрано через те, що у 1935 році цей громадянин, переїжджаючи, не знімався з обліку троцькістів. Його повернути на підставі рішення трійки»[7, арк. 17]. Без партійного білету йому було заборонено виїжджати, бо він був звинувачений за статтею 54-10 (антирадянська пропаганда: карається розстрілом). Ми бачимо, що остаточний вирок, винна людина чи ні, визначали так звані «трійки», які іноді керували-ся не обґрунтованими фактами, а власною точкою зору на «провину» звинуваченої людини.

1937 р. — «рік великого терору»

14 січня на пленумі РК КП(б)У обговорювали постанову, ЦК ВКП(б) від 13 січня «Про незадоволене партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У», котра і почала «ежовщину» на території України[8]. На основі цієї постанови було проаналізовано роботу Чернігівського обкому КП(б)У де на пленумі, котрий був названо в той же день «історичним, бо були розкриті вороги» [9, арк. 16]. Серед них був і секретар обкому Шташевський. Він був повинен лише в тому, що коли до Чернігова приїздили партійні активісти Шалигинського району, вимагаючи ще більше «виявляти чуждих людей, він говорив, що вони трудящі, а не вороги»[9, арк. 17]. Тобто хотів захистити невинних людей, але він пішов проти партії і вона знищила його. Інша людина – Соломон Загер, який прикривав Празюка й

теж був звинувачений, бо: «не допомагав Райкому засудити Празюка людину, який виявився націоналістом». Знаючи, що вкладалося в цей термін під час репресій, вважаємо, що його засудили мабуть за те, що він любив свою батьківщину. Він був репресований і його захисник, як і його підзахисний загинули. Усіх цих перелічених людей обмовили та знищили, за допомогою таких людей як сумнозвісний Пилип Маркітан та секретар Шалигинського райкому Медведєв. Пізніше вони теж були розстріляні.

15 січня. Роблячи ставку на тому, що майже усі можуть бути ворогами, вже на місцевому рівні, говорилося: «Нам казали, що у нас не може бути ворогів народу, бо усі комуністи народилися і вирости тут. Проте коли ми почали перевіряти партдокументи (таке враження, судячи за записами, які були зроблені раніше, що перевірка документів відбувалася кожен день, починаючи це з 1935 р. [10, арк. 10-20]) знайшли аж 30(!) ворогів» [9, арк. 21], котрі з'явилися невідомо звідки. Хочеться навіть звернути увагу на те, яка характеристика дається так званим ворогам народам. Ними вважали навіть тих, хто постійно відвідував пленум.

Перша згадана особистість – Середечний, який «ходив на засідання партії просто так і заявив, що там ”одні дурні, ніхто нічого не бачить і рішення приймаються вже заздалегідь”». Тобто людина побачила правду і за це його поки що виключили з партії, хоча спочатку його «помилували», але цей крок «був ліберальним, так робити не можна». Долі робиться висновок, який доволі дивний: «якщо Середечний говорить, що там одні дурні, отже ми правильно все робимо, бо ми досягли великих результатів у районі. Так кажуть тільки контрреволюціонери» [9, арк. 43]. Одним почали іншим закінчили, тобто вони визнають, що збори просто формальні, а говорити про це заборонено. На інших зборах Середечного порівняли з пияком, слова якого не варті уваги.

Ця людина, у наступних документах, охарактеризована з іншого боку. Вказано, що він хитрістю отримав кандидатську картку» на основі цього[і тільки цього] робиться висновок, що він троцькіст, і більшовики немов виправдовуючись, чому не змогли зрозуміти це раніше, говорять: «троцькісти через нашу слабку пильність [!] проникли всюди, навіть у сільське господарство». І знову знаходиться ті, хто проявив слабку пильність: «Федоров, бо він працює погано і не завжди інформує бюро про підозрілих». Ця людина була тоді керівником районного відділу НКВС. Ми бачимо тут вже вимогу до Федорова, який на пленумі представляв спецслужби, про розширення пошуків та розкриття так званих «ворогів народу». Не втрималися сказати про слабку працю і

секретаря райкому Василя Лаврентійовича Сидельника (через півроку розстріляний), що «він буває груб і треба краще працювати».

Федоров так висловився, щодо цих зауважень (хоча іншої думки бути не могло) «Рішення правильне, бо таким чином нас вчить великий вчитель Сталін ще більше проявляти більшовицьку пильність, бо вороги всюди». Кроваве доволі навчання.

Далі на пленумі продовжилася характеристика другої групи «винуватих». Був звинувачений Хмара, ще один з представників «ворогів народу», бо він був визначений як «головний серед тих, хто руйнує дисципліну, бо він був повинен їхати, за партійним рішенням, в Ромни, але не поїхав» Ніхто з керуючих не встановлював, а чому саме він не поїхав, можливо, що були і поважні причини.

18 лютого було засідання районного партактиву, на якому було названо число неугодних, «котрі знаходилися тоді у Чернігівському відділу КП(б)У – аж 70%» [9, арк. 349]. Масштаби терору просто вражають – було знищено майже всі присутніх, недарма його називають рік «великого терору», коли знищували навіть однопартійців, бо потрібно було залякати усіх. Навіть Голуб, що був начальником районної міліції заявив: «Ми сильно жаліємо людей і через це більшовицька пильність впала». Ця людина пізніше сама дізнається, що таке «більшовицька пильність», коли в липні цього ж року був звинувачений його брат, секретар Уманського району Київської області. Разом із звинуваченням вийшла постанова про зняття Голуба з посади начальника міліції [8, арк. 45], отже, він сам зазнав репресії, бо був родичем «ворога народу».

Також було сказано, чому слід було «боятися» опозиції до Сталіна: «Вони бажають віддати нашу країну фашистам та перетворити нашу країну на колонію трудового народу завдяки співпраці з капіталістами». Бачимо справжню інформаційну війну 1930-х років, почату якраз «вчасно», бо в цей час в далекій Іспанії вирувала громадянська війна (1936-1939 рр.), у якій брали участь як гітлерівська Німеччина та її союзники, що підтримували профашистського Франко, так і СРСР, що «підтримував» республіканців. Знаючи лише з місцевих газет про те, що там робили фашистські війська, агітаторам було легко налякати людей внутрішньою опозицією, (П'ятаков, Бухарін, Троцький).

29 лютого виходить постанова бюро райкому, що в таких селах, як Баничі, Холопкове (Перемога) місцеві комуністи «нічого не роблять, щоб виявляти троцькістів, тому ми повинні проводити більшовицьке виховання місцевого активу» [9, арк. 228]. Процес вже пішов. В цій по-

станові звинувачення опозиції стало вже більш конкретним: «Вони [представники опозиції] – агенти гестапо, тому проти них потрібно боротися, бо вони співпрацюють з капіталістами». Проте, коли після 1939 р. Сталін підписав угоду з Гітлером, ці активісти та місцеві більшовики почали звинувачувати інакомислячих вже у співпраці зі США, тобто змінили образ зовнішнього ворога і швидко забули про випадки в бік нацистів.

Ще треба згадати й те, що не минули звинувачення в «непартиїності» і керівників торгівлі району. У 1936 р. в районі в цілому був дефіцит товарів. Проте у «Шалигиному та Соснівці товари такі, як риба та гас для ламп були в наявності як запаси». Замість того, щоб відзначити старанність тих, хто відповідав за торговельне обслуговування, партійні активісти й тут знайшли винних. 22 грудня бюро ухвалює постанову з критикою «тих, хто руйнує радянську торгівлю та запасає продукти. Притягнути їх до кримінальної відповідальності» [6, арк. 5].

Отже, на основі розглянутих архівних документів було показано перший період «великого терору», на території Шалигінського району у 1936-1937 рр. Проблема, порушена у статті, потребує подальшого дослідження у регіональному вимірі.

Джерела та література

1. Постанова Президії ВУЦВК №25 від 17 лютого 1935 року «Про склад нових адміністративних районів Чернігівської області» [електронний ресурс]. — Режим доступу: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 10 января 1939 «Об образовании Сумской, Кировоградской и Запорожской областей в составе Украинской ССР» [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-39>
2. Указ Верховної Ради Української РСР від 11 березня 1959 «Про ліквідацію деяких районів Сумської області» [електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://uk.m.wikisource.org/wiki/>
3. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). — ф. П-76, оп. 1, спр. № 1-Д
4. ДАСО, ф. П-76, оп. 1, спр. №3-Б
5. ДАСО, ф. П-76, оп. 1, спр. №1-В
6. ДАСО, ф. П-76, оп. 1, спр. №3-В
7. «Єжовщина» в Україні [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/history/1919-1939/ussr/srsr8/>
8. ДАСО, ф. П-76, оп. 1, спр. №1-Г
9. ДАСО, ф. П-76, оп. 1, спр. №1-А

Бабенко Людмила Леонідівна

*д.і.н., професор, завідувач
кафедри історії України Полтавського
національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка
(м. Полтава)*

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ НКВС НА ПОЛТАВЩИНІ В 1930-ті рр.: ВЕЛИКИЙ ТЕРОР*

У статті локалізовані події розгортання масових репресій на Полтавщині. Висвітлюються особливості й закономірності наступу на визначені оперативними наказами суспільні категорії. Показані основні напрямки репресивної діяльності Полтавського обласного управління НКВС як самостійного підрозділу з часу створення Полтавської області. Йдеться також про персоніфікацію процесів по лінії «жертва – кат».

Ключові слова: *Полтавська область, Управління НКВС у Полтавській області, К.О. Петерс-Здебський, О.В.Волков, репресії, Великий терор*

Діяльність радянських органів держбезпеки передвоєнного десятиліття визначалася політикою сталінського ЦК ВКП(б), спрямованою на створення могутньої милітаризованої держави, економічний фундамент якої будувався шляхом здійснення індустріалізації та колективізації. Полтавщина напередодні Великого терору впродовж майже десятиліття входила до складу Харківської області і лише у вересні 1937 р. відновилася у статусі окремої області.

Доречно зазначити, що динаміка політичних репресій на Полтавщині різко зросла в період колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. Так у січні 1933 р. перед Харківським обласним судом постали секретар Кобеляцького райпарткому К. Ляшенко, голова райвиконкому Ф. Бема, директор МТС Т. Обидало, заввідділу постачання В. Павлов, голова райколгоспспілки І. Винокуров, голова райспоживспілки С. Лук'янов, член президії райвиконкому А. Грагуля. Їх звинуватили у тому, що вони «обробляли громадську думку» щодо нереальності плану хлібозаготівель, стали на шлях «контрреволюційного саботажу» й засудили до 10

* *Примітка: Стаття підготовлена за матеріалами книги: Органи державної безпеки на Полтавщині (1918–1991). Полтава: «АСМІ». 2004. – 205 с. (авторка статті – член авт. кол., упорядник, наук. ред.)*

років таборів. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР у постанові про хлібозаготівлі від 14 грудня 1932 р. вимагали на території України «рішуче викоринювати ці контрреволюційні елементи шляхом арештів, ув'язнення в концтабори на тривалий термін, не зупиняючись перед застосуванням вищої міри покарання до найбільш злісних із них». Разом з тим 5 червня 1933 р. голова Харківського облвідділу ДПУ З. Кацнельсон особистим листом сповіщав голову ДПУ УСРР про тяжке продовольче становище в області. Він, зокрема, підкреслював: «Особливо вражені продовольчими труднощами Хорольський, Чутівський, Полтавський, Кременчуцький, Решетилівський, Кобеляцький, Глобинський і Новосанжарський райони, де захворювання і смертність на ґрунті виснаження почали набувати загрозливих масштабів... Часті випадки, коли батьки, що лишилися живими, вживали у їжу трупи померлих від виснаження дітей. Також є ряд фактів, коли через недоїдання члени сімей убивають більш слабких, головним чином дітей, вживаючи їхнє м'ясо в їжу. Для ілюстрації росту людодійства і труподійства в районах області характерні такі дані: на 1-е березня – 9 випадків; на 1-е квітня – 58 випадків; на 1-е травня – 132 випадки; на 1-е червня – 221 випадок. ... Слід зазначити, що смертність настільки набула широких масштабів, що ряд сільрад припинили реєстрацію померлих...».

Для приховування від світової громадськості здійснюваного системою геноциду органи ДПУ вилучали документи сільрад з реєстрацією смертей, а осіб, які збирали відомості про голод, притягували до кримінальної відповідальності. Благочинного Успенського собору в Миргороді П.С.Верещаку арештували 11 жовтня 1933 р. за те, що він через священиків району збирав дані про померлих з голоду, а також про села, що через масову смертність обезлюдніли. Для придушення активних виступів використовувались війська. 12 травня 1932 року з застосуванням військової сили розігнали натовп у півтисячі голодних селян, що увірвався до складів залізничної станції Сагайдак і розібрав 600 пудів зерна. Організаторів виступу заарештували. Частина комуністів відкрито засуджувала антигуманну сталінську політику. У цьому контексті становлять інтерес погляди колишнього члена компартії, співробітника газети «Більшовик Полтавщини» Логвина Степановича Пукася, які він виклав на допиті влітку 1931 р.

8 травня 1933 р. партійним і радянським органам, органам ДПУ, суду і прокуратури на місця була розіслана інструкція за підписами Й. Сталіна і В. Молотова про необхідність маскування репресій. Колишні методи боротьби визнавалися застарілими: «Нова обстановка на селі дає можливість припинити, як правило, застосування масових виселень і гострих форм репресій. В результаті наших успіхів на селі настав момент,

коли ми вже не відчуваємо необхідності в масових репресіях». Проте в документі констатовалося, що безладні арешти продовжуються. Причому, їх здійснювали голови колгоспів, члени правління, голови сільрад, секретарі партячейок, районні і крайові уповноважені: «Арештовують всі, кому не лінь, і хто, власне кажучи, не має ніякого права арештовувати. Не дивно, що при такому розгулі практики арештів, органи ОДПУ, і особливо міліція, втрачають почуття міри і часто проводять арешти без будь-яких підстав, діючи за правилом: спочатку арештувати, а потім розібратися». Партія застерігає, що такі «адміністративно-чекістські операції» органів ДПУ і міліції «створюють загрозу ослаблення авторитету радянської влади на селі», «зводять до нуля вплив нашої партії», тому в постанові радилося основні зусилля зосередити на політичній роботі.

Поряд з цим акцентувалася увага на неминучості загострення класової боротьби на селі, а отже, від органів ДПУ вимагалася «покращити старі способи боротьби, раціоналізувати їх і зробити наші удари більш влучними і організованими». Інструкція зобов'язувала заборонити здійснювати арешти особам, не уповноваженим державою. Ця прерогатива зберігалася тільки за органами прокуратури, ДПУ або начальника міліції, причому дії останнього повинні бути підтверджені або скасовані районним уповноваженим ДПУ або прокурором не пізніше 48 годин після арешту. Встановлювався прокурорський нагляд при здійсненні арештів і провадженні справ органами ДПУ. Однак ефективність цього нагляду зводилася нанівець переліком справ, які виключалися з-під нагляду: про терористичні акти, вибухи, підпали, шпигунство і перебіжчиків, політичний бандитизм, контрреволюційні антипартійні угруповання. Разом з тим це не заважало голові НКВС УСРР В.Балицькому робити компліментарні заяви на зразок: «Ми ніколи не забудемо того, що ми працюємо разом з прокуратурою і ніколи всієї слави викриття злочинів не беремо тільки на себе».

З метою удосконалення роботи репресивних органів ЦК ВКП(б) провів їх реорганізацію. 10 липня 1934 р. за постановою ЦВК СРСР було утворено Народний комісаріат внутрішніх справ. До його складу включили ОДПУ, перетворивши у Головне управління державної безпеки НКВС СРСР.

З тією ж метою «удосконалення методів» 1 грудня 1934 року ВЦВК і РНК СРСР прийняли постанову про внесення змін у діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних рес публік з розслідування і розгляду справ на терористів, згідно з якою слідство у цих справах повинне було закінчуватись терміном до 10 днів; справи слухати без участі сторін, не допускаючи оскарження і клопотань про помилування; вироки до вищої міри покарання приводити до виконання негайно.

Це було свавільне порушення цивілізованих норм судочинства. У 1937 р. такий порядок поширили на справи про «контрреволюційне шкідництво» і диверсії. Отже партійно-державне керівництво розв'язало собі руки, «легалізуючи» терор. У травні 1935 р. за наказом НКВС СРСР у краях і областях створили «трійки», які розглядали справи за списками обвинувачуваних.

Керівництво партії і НКВС вимагало від чекістів нещадного викриття «ворогів народу», шкідників, «які є скрізь, і тільки той їх не викриває, хто сам є шкідником». Дискусії з цього приводу «...проходили в кожному підрозділі ОДПУ, в кожному осередку більшовицької партії, на кожному заводі, у військовій частині, у колгоспі. Кожний ставав зрадником, якщо не міг звинуватити в зраді когось іншого», — писав сучасник тих подій В. Кривицький. «Апарат радянської влади став схожим на божевільню», — констатував він.

У своєму виступі на нараді працівників юстиції в липні 1935 р. В. Балицький обгрунтував нову тактику боротьби з «ворогами». Перш за все він звернув увагу на те, що з ліквідацією куркульства як класу зникла легальна база контрреволюції, і ворог тепер конспірується, «намагається проникнути в такі щілини, куди йому раніше пролазити не треба було», навіть у партійні та державні органи. Отже, класовому ворогу слід протиставити «свою більш тонку і більш ажурну роботу». Слабким місцем усіх силових структур Балицький вважав слідство. На оперативній нараді співробітників ДПУ він наголошував: «Зараз для того, щоб вести слідство, треба бути підкованим, ... читати не тільки партійну літературу, але й белетристику, щоб загальний кругозір був значно ширшим. Для цього взагалі треба бути значно культурнішими». Керівник чекістів змушений був визнати, що «вміння вести слідство, документувати справу, вивчати справу — цього немає ще в нас», а також зауважити, що частина молодих слідчих занадто амбіційна і вважає, що «ворог при одному погляді на нього розколеться». З нещирим пафосом Балицький переходить до самокритики: «Я прошу органи прокуратури стосовно нас бути трохи суворішими і я думаю стосовно себе і своїх слідчих органів теж треба бути трохи суворішими, тому що недбалість у веденні справи відбивається на людині не меншою мірою, ніж на судовій чи іншій справі». Це були лише окремі кроки з підготовки Великого терору.

Один з найбільш нищівних ударів держава завдала по інтелігенції. Серед полтавської вузівської інтелігенції репресії набули масового характеру після постанови ЦК КП(б)У від 13 березня 1936 р. «Про полтавські вузи» і серпневого пленуму ЦК КП(б)У 1937 р., що розглянув питання «Про буржуазно-націоналістичну організацію колишніх боротьбистів і про зв'язок з цією організацією т. Любченка П.П.».

Полтавський міськвідділ НКВС провів арешти ректорів Полтавського сільськогосподарського інституту І.В. Сердюка та Полтавського педагогічного інституту І.М. Онисіна, начальника кафедри історії ВКП(б) Полтавського військового училища ім. М.В.Фрунзе П.О.Галича та багатьох інших. У Полтавському сільськогосподарському інституті постраждало близько двадцяти викладачів, ще більше жертв боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» виявилось у педагогічному інституті. Кінцевою метою усіх цих заходів, за визначенням страченого на Соловках історика Матвія Яворського, було «довести Україну до повного розчинення її в «єдиной и неделимой».

Оперативний наказ наркома НКВС М.Єжова за № 00447 від 30 липня 1937 р. передбачав з 5 серпня цього року «в усіх республіках, краях і областях розпочати операцію по репресуванню колишніх куркулів, активних антирадянських елементів і кримінальних злочинців» з визначенням категорій, контингентів та кількісних показників потенційних жертв. Зловісна роль виконавців цієї спланованої акції геноциду відводилася органам НКВС. При цьому механізм репресій все більше втягував у свою орбіту і самих чекістів.

22 вересня 1937 р. була створена Полтавська область і відповідно обласне управління НКВС. На посаду виконуючого обов'язки його начальника 1 жовтня призначили Андріана Олександровича Петерс-Здебського. Він народився 1899 р. в Києві у родині столяра, росіянин, закінчив вище початкове училище. Після революції батьки займалися дрібною торгівлею. У 1919 р. А.О.Петерс-Здебський вступив до РКП(б) і з того ж року став уповноваженим особливого відділу 44-ї дивізії. Пізніше працював військовим слідчим, начальником ОВ стрілецького корпусу, на керівних посадах губернських відділів ДПУ. На новій посаді А.О.Петерс-Здебський попрацював недовго: 27 лютого 1938 р. його заарештували як учасника «контрреволюційної військовоповстанської організації», звинувативши в намаганні зберегти контрреволюційне підпілля. В одному з пунктів обвинувачення, зокрема, говорилося, що він з представлених списків на арешт 75 чоловік по Градизькому району санкціонував лише 15.

Можливо А.О. Петерс-Здебський і намагався зменшити число жертв репресій, але цифра знижених за рішенням трійки при УНКВС Полтавської області лише за два останніх місяці 1937 р., тобто в період його перебування на посаді виконуючого обов'язки начальника управління, вражає: з 4087 осіб, щодо яких розглядалися справи, постанови про розстріл винесено 1279 особам. 400 засуджених позбавили життя тільки за однією постановою 27 грудня 1937 р. А.О.Петерс-Здебський дивом залишився живим. 29 вересня 1939 р. військовий трибунал військ НКВС

Харківського округу засудив його лише до 2,5 років позбавлення волі умовно. У листопаді 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР М.Єжов видав наказ, згідно з яким в найближчі чотири місяці в країні необхідно було репресувати 268 950 осіб. З них 75 950 чоловік – відразу розстріляти. Очевидно, Петерс-Здебський не до кінця виконав завдання.

Враховуючи масштабність операції, тим більше враховуючи, що партійне керівництво України просило «збільшення лімітів», обласні управління зміцнили відповідними кадрами. 26 лютого 1938 р. на посаду начальника Полтавського УНКВС М. Єжов особисто призначив О.О. Волкова. Олександр Олександрович Волков народився у 1896 р. у селі Маслово Можайського району Московської області в родині ремісника-шапкаря, росіянин. Здобув початкову освіту, роботу розпочав розсильним чаєрозважувальної фірми. З початку 1920-х рр. – на службі в органах ДПУ. До призначення начальником Полтавського УНКВС обіймав посаду начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Київській області.

О. Волков відзначився створенням мас штабних, на сотні осіб справ щодо фіктивних контрреволюційних організацій. Він, як і в цілому каральні органи, перейшов від «галузевого» принципу створення організації до «міжгалузевого», за якого співучасниками вигаданої контрреволюційної діяльності ставали люди з різних установ і галузей народного господарства. Це давало змогу репресувати більшу кількість осіб і заплутувати суть справи перед народом. За період його керівництва у Полтавському управлінні фабрикація і фальсифікація кримінальних справ набула небаченого розмаху. Перші фіктивні протоколи допитів Волков, як правило, складав сам, залучаючи до співпраці довіреного слідчого. Ці протоколи визначали головних фігурантів «контрреволюційної організації» і фабулу всієї справи. За короткий термін була «створена» низка таких організацій і справ, серед яких най більш гучними стали: справа так званого «Українського націоналістичного центру на Полтавщині», за якою заарештовано понад 1000 осіб і половину з них страчено. Справа «РОВС» («Российский общевоинский союз») – стосовно вигаданого білогвардійського підпілля. Його керівниками Волков «висунув» колишніх генералів царської армії Добрянського, Яковлева та полковників Зембалецького, Капустіна і Толкушкіна. У справі заарештували більш як півтисячі чоловік; весною 1938 р. почався розгром фіктивного «правотроцькістського обласного центру», до складу якого начебто входили секретар обкому КП(б)У Удовиченко, голова облвиконкому Жученко, завідуючий відділом обкому КП(б)У Харченко, командир 25-ї стрілецької дивізії Прудніков, секретар Лубенського райкому КП(б)У Колотило, секретар Кременчуцького міськкому КП(б)У Шмідт, завідуючий облземуправлінням

Харченко, директор Крюківського вагонобудівного заводу Клочков та інші. Фігурантами справи стали більше ста партійних, державних, господарських працівників. У червні того ж року сфабриковано справу «Священного союзу партизанів». По ній заарештовано близько 300 колишніх командирів партизанських загонів, що у минулому належали до партій есерів, боротьбистів, меншовиків, а також тих, що «анти-радянськи себе виявили». У справі «контрреволюційної» організації «Молода генерація» під репресії потрапило так зване «друге покоління контрреволюції». До її лав зарахували ряд працівників ЦК КП(б)У, комсомольського активу області. Із 32-х заарештованих 9 репресували, у тому числі редактора газети «Більшовик Полтавщини» І.М.Чумака стратили.

Начальник Полтавського УНКВС О. Волков та інші співробітники облуправління не були піонерами у цих діях, їхня роль була функціональною. Такі ж справи фабрикувалися по всій Україні. Зокрема, правотроцькістська молодіжна організація «Молода генерація» за аналогічним сценарієм сфабрикована у Вінницькій області у відповідності з тією ж директивою НКВС УРСР. Там же і у той же період «викрили» так звану контрреволюційну повстанську організацію колишніх червоних партизан та ін.

В одній з публікацій відомий дослідник Ю.Шаповал наводить текст листа заступника наркома внутрішніх справ М.Фриновського до Л. Берії, який відверто цинічно розкриває механізм фабрикації численних справ неіснуючих контрреволюційних організацій: «Слідчий апарат у всіх відділах НКВС було поділено на «слідчих-колольників», «колольників», «рядових»... Слідчі-колольники були підібрані з скомпрометованих осіб. Вони безконтрольно застосовували биття заарештованих, у найкоротші терміни добивалися «свідчень» та вміли грамотно, мальовничо складати протоколи. Кількість заарештованих день у день зростала. Тому потреба у слідчих, які вміли складати протоколи, була велика. «Слідчі-колольники» посилалися у Лефортово, викликали арештованих та починали їх бити. Били доти, поки підслідні не давали згоду на свідчення.

Далі слідчий вів допит і замість протоколу складав нотатки. Після кількох таких допитів слідчий складав чернетку протоколу. Чернетку потім коректував начальник відповідного відділу, а від нього протокол, який ще не був підписаний, потрапляв на перегляд народному комісару Єжову, інколи — мені.

У більшості випадків заарештовані не погоджувалися з редакцією протоколу і заявляли, що на допиті цього не казали та відмовлялися від підпису. Тоді слідчі нагадували арештованим про „колольників» і підслідний підписував протокол...

При таких засобах слідства підказувалися прізвища. Дуже часто свідчення давали слідчі, а не підслідні. Чи знало про це керівництво наркомату — я та Єжов? Знали. Як реагували? Часто ніяк, а Єжов це навіть заохочував».

Визнавав наявність цієї злочинної практики і сам Єжов у виступі на лютнево-березневному 1937 р. пленумі ЦК ВКП(б): „... перш ніж протокол давати на підпис обвинуваченому, його спочатку продивлявся слідчий, потім передавав начальству вище, а важливі протоколи доходили навіть до наркома. Нарком давав вказівки, казав, що потрібно записувати так, а не так, а потім протокол давати підписувати обвинуваченому».

Яскравим підтвердженням наведених документів є матеріали закритих партійних зборів Полтавського Управління на початку січня 1939 р., які тривали п'ять днів, з одним питанням порядку денного: «Про викривлення у роботі УНКВС». У виступах співробітників прозвучали обурливі факти стосовно фальсифікації слідчих справ: «протоколи писалися не дослівно», «на протоколах були підроблені підписи», «якщо протокол дослівний не такий, як потрібно слідству, він знищувався або перероблявся», «коректування нагорі доводилося до того, що протокол не можна було впізнати». Співробітник 4-го відділу П. Андреев зазначав, що в Онуфріївському районі «свідкі інколи не допитувалися зовсім, бралися об'єктивні дані агента і писалися «липові протоколи». Інший співробітник, Чернявський, повідомляв, що Волков не визнавав відсутності реальних звинувачувальних фактів проти заарештованих і ставив план за три дні давати тридцять справ на Воєнну колегію.

Серед справ 1930-х рр. типовою є сфальсифікована справа за № 3365-С. Із її матеріалів випливає, що полтавські літератори П.Й. Капельгородський, Ю.З. Жилко, Ф.Є. Злидень, директор педінституту Т.М. Онисін, викладач правничих дисциплін О.Т. Клязник та інші були керівниками військово-повстанської націоналістичної організації. Ця організація нібито була відгалуженням ліквідованої 1935 р. аналогічної антирадянської організації, до якої входили літератори Г.Майфет, П.Ванченко, О.Ковінька. У справі звинувачувалися 22 особи. Слідство закінчили за два тижні. Це була розправа над колишніми учасниками «Просвіти», членами Української соціал-демократичної партії та боротьбистами. 5 квітня 1938 р. Особлива трійка УНКВС по Полтавській області на підставі ст.ст. 54-10 ч. 1, 54-11 КК УРСР винесла постанову про розстріл усіх 22-х звинувачених з конфіскацією їхнього майна. Вирок виконали у травні того ж року. Зазвичай жертви страчувалися на території Управління НКВС й вивозилися в урочище Триби біля с. Макухівка під Полтавою, та на старому міському цвинтарі.

Серед пріоритетних напрямів репресивної політики періоду Великого терору був розгром «шпигунських гнізд» серед національних меншин, які проживали на території Полтавської області. Показовою стала справа по ліквідації так званої «Польської організації військової». Згідно з наказом Єжова від 11 серпня 1937 р. арешту підлягали як виявлені члени «ПОВ», так і всі військовополонені польської армії які залишилися в СРСР, перебіжчики з Польщі, політемігранти, колишні члени ППС. Однією з багатьох жертв згаданої політики став директор Лубенської нафтобази М. Косіор, брат колишнього секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора. Його арештували 5 травня 1937 р. на підставі постанови начальника Лубенського райвідділу НКВС і за розпорядженням наркома УДБ НКВС УРСР Успенського відправили до спецкорпусу київської в'язниці, де після допитів він визнав себе «польським націоналістом-фашистом- неовяком», «агентом двох розвідок: польської та німецької», «організатором поразки Червоної армії в боях проти Польщі».

В іншій справі О.О.Волков разом з слідчим Кагановичем із застосуванням незаконних методів слідства, тортур вибив у колишнього офіцера царської армії Колясінського свідчення про те, що він нібито є організатором комендатури «ПОВ» у Полтаві. Безпідставно були заарештовані голова місцевої польської громади Цивінський, народний суддя Лубенського району Сошінський, польський ксьондз Притула. Вони визнали себе організаторами і керівниками районних комендатур «ПОВ» у Кременчуці, Лубнах, Карлівці. Аналогічним чином сфабрикована справа про німецьке фашистське підпілля у Полтаві, за якою заарештували близько 40 громадян.

З огляду на підготовку до війни поряд з німецькою та польською відпрацьовувалися й інші лінії. Приналежність до національності, яка не належала до корінних в СРСР, однозначно розцінювалась як можливість сприяння на користь тієї чи іншої розвідки. Так само ставилися до українців, які народилися за межами СРСР чи мали родинні або інші зв'язки за кордоном. Питання про те, на яку розвідку працює заарештований, вирішували просто: поляк – на польську, німець – на німецьку, латиш – на латиську, румун – на румунську. Лише на засіданні Особливої трійки від 29 жовтня 1938 р. за участю О. Волкова (голова), секретаря обкому КП(б)У Софронова, заступника обласного прокурора Симоненка і секретаря трійки Беленця розглянуто 60 справ по довідках на 78 осіб, звинувачених у шпигунстві або у приналежності до диверсійних груп. Постанови про розстріл були винесені 66 особам, стосовно 9-ти – позбавлення волі на 10 років і 2-х – до 5 років (Протоколи засідання Особливої трійки №№ 59-66).

Більшовики були послідовними у своїх діях і накреслили плани доводили до кінця Наприкінці 1930-х на Полтавщині «підбирали» всіх, кого не ліквідували у 1920-ті рр. У лютому-березні 1938 р. Полтавське УНКВС арештувало 17 осіб, причетних раніше до партії меншовиків. 7 травня того ж року на підставі ст. 54-10 ч. 1, 54-11 КК УРСР Особливою трійкою УНКВС їх засудили до вищої міри покарання і в липні розстріляли, серед них З.Ю. Маркмяна, члена РСДРП з 1902 р., з 1921 р. депутата Полтавської міської Ради, колишнього члена комітету Полтавської організації РСДРП (Спр. № 16578-с).

Про темпи і масштаби репресій свідчать протоколи засідань Особливої трійки при УНКВС в Полтавській області за період з 1 листопада 1937 р. по 1 листопада 1938 р. Найбільше число репресій припадає на грудень 1937 р. Лише на засіданні 27 грудня постановою щодо застосування вищої міри покарання винесена стосовно 400 осіб з 485 звинувачених. За даними підрахунків кількість осіб, що проходили за кримінальними справами становила 8 543 особи, з них були засуджені до розстрілу 5 239 осіб. Такі масштаби свідчать, що члени трійки навіть не мали намірів вникати у суть справ і долю звинувачених.

Співробітників УНКВС теж не обминула гірка доля того часу. 7 червня 1937 року арештували наркома внутрішніх справ УРСР В.А. Балицького. На його місце з Москви прислали І.М. Леплевського. Він розпочав чистку відомства під приводом боротьби із засміченістю НКВС троцькістами та шпигунами, прагнучи одночасно позбавитись на керівних посадах людей Балицького і розставити свої кадри.

Чистка захопила і Полтавське обласне управління НКВС. Всього у 1937-1938 рр. було заарештовано близько 80 співробітників. Майже половина з них – співробітники держбезпеки, третина – міліції, інші – місць позбавлення волі. Основна кількість жертв була заарештована в лютому-травні 1938 р. З наявних в архіві Полтавського УСБУ кримінальних справ на 62 особи видно, що з них розстріляли 5 співробітників держбезпеки, 3 – міліції і 1 – тюремного закладу, позбавлено волі – відповідно 3, 5 і 2 особи. Підставою для репресій часто слугували сумнівні, з точки зору радянської влади, факти біографії: місце народження в Західній Україні, Польщі, Бесарабії, перебування під час першої світової війни на території Австрії тощо. Їм інкримінували шпигунство на користь іноземних розвідок, переважно Польщі, і майже суцільно участь в антирадянській контрреволюційній терористичній правотроцькістській організаціях. У вигляді доказів фігурували самообвинувачення і взаємні наклепи. Як досягалися подібні свідчення, красномовно свідчить справа колишнього начальника 2-го відділення 3-го відділу УДБ УНКВС лейтенанта М.Л. Лермана. Його заарештували 23 лютого 1938 р. за розпоря-

дження наркома внутрішніх справ УРСР О.Л.Успенського. Підставою арешту Лермана стало його одруження з дочкою комерсанта, що не раз бував у Польщі з діловими візитами. Для допитів Лермана відправили в НКВС УРСР, де він знаходився до 25 березня 1938 р. Винним у шпигунстві він себе не визнавав, ідеологічний зв'язок з троцькістами відкидав. Після року тортур слідство припинили за ст. 4 п. «д» КПК УРСР (за відсутністю в діях, приписуваних обвинуваченому, складу злочину) і звільнили з-під варти.

Ймовірно, в очікуванні нелюдського поводження 25 квітня 1938 р. пустив собі кулю в скроню начальник Диканського РВ НКВС Л.Я. Шкурко, однак після невдалого самогубства його, тяжкопораненого, арештували у лікарні як учасника антирадянської правотроцькістської організації. За аналогічним звинуваченням 13 травня 1938 р. арештували начальника Решетилівського РВ НКВС Ф.М. Воробйова, розстріляного за рішенням колегії Верховного Суду СРСР, а в 1959 р. вирок було скасовано за відсутністю складу злочину. Репресій зазнали також начальник Семенівського РВ НКВС Г.Ф. Грозний-Резанович, Чутівського – К.Г. Проглядов, Лохвицького – І.Г. Таруц, начальник відділу кадрів УНКВС, молодший лейтенант Н.А. Новосад та інші. К. Проглядову вдалося із тюремної камери передати дружині написаний на клаптику тканини від спідньої сорочки лист, адресований Президії Верховної Ради СРСР, у якому говорилося: «Восемь месяцев нахожусь под стражей... На протяжении семи дней подвергался жестоким пыткам, несколько раз меня отливали водой, заставляли подписать сочиненный следователями протокол о том, что я якобы являюсь участником троцкистской террористической организации... Обратите внимание на провокационные методы следствия... искривление политики партии». На жаль, це не було викривленням, такою була її політика. К.Т. Проглядова розстріляли.

Основній масі арештованих співробітників пощастило уникнути трагічного кінця і звільнитися з-під варти лише тому, що наприкінці 1938 р. за рішенням політичного керівництва країни велика чистка в СРСР була припинена. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства» від 17 листопада 1938 р., у якій відзначалося, що співробітники НКВС запустили агентурно-інформаційну роботу, втратили інтерес до агентурних заходів, що відіграють важливу роль у чекістській діяльності, надаючи перевагу більш спрощеним способам – масовим арештам. Постанова спрямовувала оперативний склад НКВС на відновлення соціалістичної законності. По управліннях НКВС прокотилися партійні збори по обговоренню цієї постанови. У Полтавському УНКВС вони відбулися 2–6

січня 1939 р. за участю секретаря обкому КП(б)У Маркова та секретаря міському КП(б)У Горленка. На зборах були присутні 36 членів ВКП(б) та 11 кандидатів, які заслухали доповідь секретаря парткому управління «Про викривлення в практичній роботі Полтавського Облуправління НКВС, грубі порушення постанови ПК ВКП(б) і РНК СРСР від 17 листопада 1938 р., про фальсифікацію слідчих протоколів і спецповідомлень у вищестоящі органи з боку керівництва УНКВС, про рішення парткому від 18 грудня 1938 р. і завдання у подальшій роботі колективу УНКВС». Збори проходили бурхливо: викривалися жахливі порушення у веденні слідства, побиття звинувачених, фальсифікація протоколів тощо. Виступаючі також заявляли, що в обком партії та керівництву НКВС про такі факти повідомляти боялися, хоча для них це й не було таємницею. Начальника УНКВС О.О. Волкова на зборах не було – 14 січня 1939 р. його заарештували, а 20 липня 1941 р. у Москві засудили до страти і розстріляли. Він став непотрібним системі.

10–21 березня 1939 р. відбувся XVIII з'їзд КПРС, який визначив нові завдання партії. Серед них передбачалося зменшення внутрішнього терору та перенесення уваги на зовнішньополітичні цілі і проблеми. На Полтавщині, як і по всій республіці, суспільна атмосфера визначалася наслідками масових репресій.

УДК 329.15:316.756 (323.3+17.023.32) (477) «193»

Якименко Микола Андрійович

д.і.н. професор

Полтавської державної аграрної академії,

член ГО «Полтавське товариство

сільського господарства»

(м.Полтава)

ДО ПИТАННЯ ПРО ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ НА ПОЛТАВЩИНІ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ (до 85-річчя трагедії)

У статті здійснена спроба аналізу деяких дискусійних питань щодо здійснення політики «терору голоду» в конкретно-історичних умовах Полтавщини початку 30-х років ХХ століття. Розкрито окремі сюжети, пов'язані з практикою голодомору в Полтавському районі, та роль

у цьому процесі Полтавського міського комітету комуністичної партії України.

Ключові слова: *Полтавщина, голодомор-геноцид, селянство, «буксирні бригади», міськпартком.*

Організоване за ініціативи президента Віктора Ющенка видання «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні», яка побачила світ у 2008 році, суттєво стимулювало подальше вивчення цієї найтрагічнішої сторінки вітчизняної історії. Це стосується як України загалом, так і полтавського краю, зокрема. Лише за останні чотири роки побачили світ ґрунтовні публікації таких відомих істориків, як В. І. Марочко [34,35] В. Сергійчук [42], С. Кульчицький [32], В. Ревеґук [41], та ряд інших. Окремо слід відзначити публікацію такої енергійної дослідниці вітчизняної історії, як наша землячка Ганна Тимофіївна Капустян [26]. Оригінальність цієї праці полягає, зокрема у тому, що вона одночасно має і теоретичне і яскраво виражене практичне значення, адже авторка змогла залучити до опитування свідків голодомору майже півсотні студентів свого вишу. Впевнений, що емоційні розповіді тих, хто пережив жахіття 33-го, назавжди залишаться у серцях студентської молоді.

Певний внесок у висвітленні подій 1932-1933 років в Україні зробили і представники української діаспори, чие життя і діяльність у тій чи іншій мірі були пов'язані з полтавським краєм. Серед них слід назвати насамперед таких інтелектуалів, як Дмитро Соловей та його донька Оксана Соловей, Дмитро Нитченко, Іван Майстренко, Василь Гришко, Василь Барка, Наталя Кузьменко та Левко Суслик. Про першого з названих осіб видатний американський дослідник голодомору Джеймс Мейс писав: «Якщо є історик, який заслуговує на пам'ятник..., то це Дмитро Соловей» [44, с. 11].

Відзначаючи реальні здобутки у вивченні українського голодомору – геноциду, станом на 2018 рік, тобто 85-ї річниці події, зазначимо, що залишаються недостатньо з'ясованими деякі важливі сюжети, які поки що не дають можливості відновити повну картину злочину комуністичних верховодів проти українського народу у вікопам'ятних 30-х роках ХХ ст. До цього часу, наприклад, не дана відповідь на питання, чому в одних регіонах тієї чи іншої області, включаючи, звичайно і Полтавщину, голодомор забрав на порядок більше людських життів, ніж у деяких інших, нерідко, сусідніх? Навіть у згаданому нами фундаментальному дослідженні «регіональних відмінностей втрат від голоду 1932-1934 рр. в Україні» поважні автори так і не дали відповідь на питання: чому у 1933 році втрати від голоду на Полтавщині були най-

більшими серед усіх інших областей України – 24% усього сільського населення? [5, с. 112] До цього часу серед дослідників немає остаточного консенсусу і щодо загальної кількості загиблих від голодомору 1932-1933 років. На Полтавщині тривалий час досліджував події 30-х років ХХ ст. кандидат історичних наук, доцент О. П. Єрмак. Віддаючи належне його публікаціям не можемо не згадати і окремі спірні моменти, які він у загальному плані сформулював у своїй рецензії на «Національну книгу пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Полтавська область», яка побачила світ у збірнику наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка «Історична пам'ять» за 2009 рік [18]. Майже усю свою рецензію її О. П. Єрмак присвятив, власне, не самій «Книзі пам'яті», а вступній статті до неї, яку підготував автор цих рядків [47]. Рецензент висловлює свою незгоду з тезою про те, що одним з методів боротьби з аграрним перенаселенням тогочасна влада вважала переселення тієї частини населення, яка на місці свого постійного проживання не могла знайти собі відповідні джерела існування. Звідси – вимога навести не бездоказові авторські припущення, а «вагомі аргументи, підкріплені відповідними документами» [18, с. 137]. Отож наводимо такий документ: постанову Ради Праці і Оборони СРСР від 17 жовтня 1924 р.: «Про найближчі завдання колонізації і переселення» [38, с. 18]. Наступними постановами були конкретизовані завдання і форми проведення переселенських заходів, у яких знаходимо вимогу віднести до числа першочергових кроків «переселення частини надлишкового (підкреслено нами – М. Я.) селянського населення з найбільш малоземельних районів на окраїні країни» [23]. Хіба поняття «надлишкове» (у першоджерелі «избыточное») не тотожне терміну «зайве»? Загалом же саме «наприкінці 1924 першій половині 1925 рр. було відкрите планове переселення у багатоземельні райони СРСР» [37, с. 69]. Таким чином політика комуністичної влади, спрямована на «подолання безробіття», як пише О. П. Єрмак, цілком і повністю вписується у програму виселення на територію східних окраїн СРСР надлишкового населення, чисельність якого на 1932 рік за прогнозами українських демографів мала стягнути згаданих у рецензованій статті 7117000 осіб. О. П. Єрмак написав свою рецензію у 2009 році. На цей час вже побачило світ безліч публікацій на тему голодомору, включаючи і ті, автором яких був сам рецензент. І незважаючи на існуючі загальновідомі докази того, що голодомор був явищем спланованим тогочасною владою, О. П. Єрмак висловив свою незгоду з цією тезою, не навівши при цьому жодних аргументів. А те, що чисельність жертв голодомору склала по Україні близько 7 млн., тобто практично співпала з

обрахованою демографією у 20-ті роки кількість так званих «надлишкових» осіб, вважає явищем випадковим, ніяк не пов'язаним з планами по «скороченню народонаселення». Така позиція виглядає досить дивною, якщо пригадати у цьому зв'язку плани Петра Столипіна по скороченню народонаселення в густонаселених регіонах європейської частини тогочасної країни саме шляхом переселення на східні окраїни імперії, що є загальновідомою подією [43,49]. Не випадково ж, очевидно, що саме у 1925 році побачила світ книга колишнього чиновника, Переселенського управління царських часів А. П. Яхонтова та деяких інших авторів, які всіляко обґрунтовували (на основі вже наявного історичного досвіду) найоптимальніші, на їхню думку, шляхи реалізації урядової переселенської політики в умовах НЕПу [50,51]. З урахуванням того, що реалізувати програму виселення так званого «надлишкового» населення через ряд об'єктивних і суб'єктивних факторів до 1930 року не вдалося, ми і припускаємо, що московські верховоди звернулися до такого нелюдського методу, по скороченню народонаселення України, який в сучасній літературі кваліфікується як «терор голодом». А він, як вже доведено українськими і багатьма зарубіжними фахівцями, якраз і скоротив приблизно на 7 млн. мешканців України.

О. П. Єрмак у своїй рецензії на нашу публікацію висловив свою незгоду з авторською тезою про фальсифікацію радянськими керівниками перепису 1939 року, вважаючи його таким, що сумніву не підлягає. При цьому мій шановний критик очевидно забуває, що теза про фальсифікацію перепису 1939 року була сформульована іншими дослідниками голодомору задовго до того, як побачила світ. «Національна книга пам'яті» [31, с. 215]. Найновіші ж публікації лише підтверджують факт «умисної фальсифікації перепису 1939 р.», [35, с.131] щоб приховати величезні втрати населення СРСР в часи насильницької колективізації сільського господарства. У своїй рецензії О. П. Єрмак зайшов так далеко, що матеріали перепису 1939 року, які зберігаються у Державному архіві Полтавської області назвав «первинними» і «за радянських часів вони ніколи не публікувалися. У наступному ніяких коректив і поправок у тексті цього документа не робилося і тому підстав вважати його сфальсифікованим немає» [18, с. 138]. Свідомо чи ні, але рецензент вводить читачів в оману. Перша заувага - вказані рецензентом матеріали справи № 108 фонду П-3938, опис 1 не є первинними хоча б тому, що записи про чисельність населення за 1939 та інші роки «зроблено 31 грудня 1953 року начальником сектора статистики С. Берліним» [14, с. 80] - цитуємо згадане джерело. Отже, записи про чисельність населення за 1939 рік було зроблено через 14 років після самого перепису (!). Чи можна назвати їх первинними? Навряд чи. Це

по-перше. По-друге, ніяких узагальнюючих даних по області у цій справі, на яку посилався О. П. Єрмак, немає. Чи не тому сам рецензент ніяких виписок із відповідних даних по сільських радах не робив, що він сам засвідчив своїм підписом на відповідному аркуші самої спра-ви. І вже зовсім незрозумілим є його зауваження щодо використання у рецензованій статті матеріалів «так званої поточної статистики наро-донаселення станом на 1 червня 1936 року». Рецензенту незрозуміло, «що це за статистика, де зберігається або опубліковане вказана дже-рело інформації». Авторів цих рядків незручно пояснювати такому досвідченому досліднику поняття «поточна статистика». Впевнений, він це добре знає і, між іншим, сам, у ряді випадків, її використовув-вав [16, с.162]. Що ж до джерела інформації про поточну статистику за 1936 рік, то воно вказане на сторінці 17 моєї вступної статті – це книга Геннадія Єфименка [20, с.110-112], якій не довіряти немає жодних підстав. Недолугим виглядає і звинувачення у «тенденції до завищення числа жертв Голодомору 1932-1933 років». О. П. Єрмак в одній із публікацій за 1997 рік визначив число жертв вищезгаданого періоду у близька 500 тис. осіб [19, с.49]. Але ж раніше його розрахунки демографічних втрат давали іншу цифру - 985,2 тисяч [15, с.158], тобто приблизно стільки ж, як і у рецензованій статті. На думку О. П. Єрмака говорити про мільйони жертв голодомору немає підстави тому, що у даному випадку залишаються поза увагою ті селяни, які були «розкуркулені» і вислані за межі Полтавщини під час колективізації, а також репресовані «за політичними мотивами», «розстріляні чи опинилися у таборах ГУЛАГу та на засланні», або «виїхали до інших міст України, на шахти Донбасу, на індустріальні новобудови тощо» [18, с. 138].

По-перше, безпашпортним селянам було майже неможливо кинути свою домівку без дозволу місцевих органів влади. По-друге, масових оргнаборів на новобудови у 1932-1936 роках відповідні документи у Полтавській області не фіксують. Що ж до кількості репресованих, то їх число у цьому краї обмежується кількома тисячами і аж ніяк не десятками тисяч, що не мало великого впливу на загальні демографічні втрати даного регіону у майже мільйон осіб. Що ж до мігрантів, то їх виїзд з Полтавщини значною мірою компенсується переселенням сюди людей у 1933-1935 роках мешканців Російської Федерації. [45;86]

Якщо говорити про репресованих у 1937-1938 роках на Полтавщині, то їх зафіксовано 12,4 тис. осіб. [27, с.39] Але ж далеко не усі вони були розстріляні або відправлені у далекі табори ГУЛАГу. Так, наприклад, у 1937 році було арештовано викладача Полтавського сільськогосподарського інституту Віру Кушніренко. Вирок суду - 5 років у виправно-трудовах таборах віддалених місцевостей СРСР. У 1939 році

Віра Платонівна вирок оскаржила. Усі обвинувачення з неї було знято і вона повернулася до викладацької роботи у рідному інституті. [6, с.246]

Цікаво, що критикуючи точку зору автора цих рядків за «мільйон жертв», сам же критик в одному випадку кількість жертв голодомору визначив у 985,2 тис. [19, с.49], а в іншому – говорить про «майже мільйон».[16, с. 108] Ми ж продовжуємо наполягати на тому, що цифра у мільйон жертв аж ніяк не може вважатися перебільшенням, якщо мати на увазі факт фальсифікації перепису 1939 року, у якому пан Єрмак упевнений на усі 100%. Свого часу автор цих рядків за-стосував методика обчислення мешканців Полтавщини на основі ви-користання так званого природного приросту населення починаючи з перепису 1917 року по тих же самих 44 районах Полтавщини, оприлюднивши ще у радянські часи (1989 рік) цифру демографічних втрат за 1917- 1933 роки, близьку до 1,5 млн осіб. [48] Звичайно, частина втрат народонаселення припало на період громадянської війни, проте у нас немає сумніву про надвисоку смертність саме у 1932-1933 роках, яка у наступному різко зменшилась тому що комуністична влада досягла, врешті-решт «запланованого рівня смертності» [4;120]. Наведена цифра, між іншим, не викликала заперечень таких знаних полтавських економістів, як В. С. Жученко і Л. В. Жученко. [21;48] Позиція автора цих рядків полягає у тому, що дослідник має право використовувати будь-яку не заборонено законом інформацію Що ж до перепису 1939 року, то згідно наших експертних оцінок маємо місце хоч і незначне, але все ж таки завищення реальних показників народонаселення Полтавщини порівняно з переписом 1937 року щонайменше на 5%. Для прикладу наведемо відповідні дані по 5 районах нашої області (див. табл.1).

Отже, якщо перепис 1939 року зафіксував у згаданих районах 79,8% людності у порівнянні з переписом 1926 року, то перепис 1937 року – лише 73,0%.

Таблиця 1*

Райони		Чисельність населення за переписами (у тис. осіб)		
		1926 рік	1937 рік	1939 рік
1	Машівський	24,1	18,3	19,7
2	Новосанжарський	81,5	56,2	57,7
3	Шишацький	50,2	34,9	38,9
4	Оржицький	48,3	38,5	40,2
5	Чорнухинський	48,2	40,0	43,2
Разом		252,3	184,9	199,5
У відсотках		100	73,0	78,9

*Джерело: 16;106-107, 20;110-112.

Це і є прямий результат фальсифікації перепису 1939 року. Якщо екстраполювати згадані 5% фальсифікації на усю тогочасну країну, то вийде досить суттєва корекція (у межах 15 млн осіб), яка мала на меті применшити втрати народонаселення СРСР за роки широко розрекламований 2-ї п'ятирічки з її Стахановим та іншими героями «соціалістичної праці».

Після цих загальних, у ряді випадків, контраверсійних зауважень, перейдемо безпосередньо до тих подій, які, врешті-решт, отримали своє узаконене визначення як голодомор – геноцид [40]. Причин цієї жахливої з усіх точок зору сторінки у житті нашого народу було кілька. До числа загальних відносимо ігнорування комуністичною владою життєво необхідних потреб хліборобів та негативне відношення ідеологія марксизму-ленінізму до селянства як такого. За словами відомого дослідника голодомору Роберта Конквеста, якого ми вже згадували раніше, К. Маркс називав селян «ідіотами», В. І. Ленін - «дикунами», Й. В. Сталін - «покидьками», а М. С. Хрущов – «безсоромними індивідуалістами» [31;34]. Інша причина голодомору – індустріалізація країни, проголошена Москвою у 1926 році. Щоб закупити необхідне обладнання для нових заводів і фабрик, потрібна була валюта, яку можна було отримати у тому числі і за рахунок традиційного для Російської імперії експорту зерна. Запропоновані ж державою закупівельні ціни були значно нижчими за ринкові (в окремих випадках у 12 разів), що у 1928 році спричинило кризу хлібозаготівельної кампанії [28, с.107]. Саме з метою максимального вилучення у селян сільськогосподарської продукції і було придумано такий оригінальний витвір радянської системи, як колгоспи, про які в основоположників марксизму-ленінізму немає навіть згадки.

Щоб не допустити колективного супротиву селянства курсу влади на ліквідацію одноосібного господарювання, комуністичний центр, у своїй традиційній манері ведення класової боротьби «розподіляй і володарюй», вирішив нацькувати одну частину села на іншу, оголосивши заможне селянство так званими «куркулями», тобто ворогами радянської влади. Керований комуністами уряд УСРР 13 серпня 1929 року беззаперечно виконав відповідну вказівку Раднаркому СРСР від 20 лютого 1929 року, розробивши спеціальну інструкцію щодо критеріїв визнання того чи іншого господарства куркульським. Найважливішими показниками були такі, як «вживання найманої праці», наявність млина, олійниці, круподерні, або «іншого промислового підприємства», здача в оренду «сільськогосподарських машин або житла». Практично безмежні можливості для віднесення домогосподаря до куркульської категорії мав такий пункт, як заняття торгівлею.

Адже кожного, хто виявляв бажання продати на базарі той чи інший продукт харчування, сільська рада відтепер мала право зарахувати до числа куркулів [28, с.107]. Згідно з офіційними даними станом на 1929 рік, на території України куркульські господарства склали не більше 4% [25, с.114]. Виходячи з того, що у сільській місцевості Полтавського району згідно перепису 1926 року мешкало 87 тис. осіб, розкуркуленню підлягало не менше 3,5 тис. Згідно постанови ЦВК і РНК СРСР від 1 лютого 1930 року «Про заходи по зміцненню соціалістичного переустрою сільського господарства» [24, с.54], місцевим органам влади надавалося право на свій розсуд розподіляти куркулів на 3 категорії, а саме: а) кур кулі, що чинили активний опір колективізації, заарештовувалися і віддавалися до суду; б) найбагатші куркулі, які не вели антирадянської агітації підлягали виселенню у віддалені регіони СРСР. Решта селян, яких віднесли до категорії куркулів, переселялися в інші місцевості, але не ближче 7 км від свого села. Згідно з відповідними постановами центральних органів комуністичної партії, при окружках і райкомх КПК(б)У були створені комісії з ліквідації куркульства. Безпосередніми виконавцями стали місцеві партійні та комсомольські організації, працівники сільрад, правління колгоспів, уповноважені райвиконкомів, представники від так званого «комітету неможливих селян». Під гаслом розкуркулення здійснювався, по суті, грабіж майна тих домогосподарів, які за вдяки своїй працьовитості та господарській ініціативі жили дещо краще за основну масу селянства навіть тоді, коли мали у своєму розпорядженні лише землю, коня і декілька голів дрібних тварин та десятків-других птахів. Члени комісії з розкуркулення були матеріально зацікавлені у санкціонованому радянською владою грабунку своїх односельців і, отже, у збільшенні числа «розкуркулених» селян. Як свідчать архівні документи, оприлюднені свого часу полтавськими дослідниками «колгоспного будівництва», далеко не все майно розкуркулених надходило за актами до неподільних фондів колгоспів. Частина його привласнювалася тими ж активістами. На Полтавщині були випадки, коли члени комісії з розкуркулення знімали з куркулів одяг та взуття і тут же, у їх присутності, одягали на себе [19, с.20]. Та найбільшою цінністю для комуністів і комсомольців були відібрані у куркулів гроші, золоті обручки та натільні золоті хрестики. В одному з документів була зазначена тогочасна ціна вилученого в одного з куркулів майна: нова хата, повітка, погрібник, сарай рублений, комора рублена, хлів для свиней рублений, жолоб для коня, жолоб для корови, віз дерев'яний, двоє саней, 5 бочок, 3 скрині, 2 сундуки, ліжко, дзеркало, стіл і 38 вуликів бджіл. Усе це було продано з аукціону за 70 крб. 20 коп. Колгоспним майном були оголошені: кінь, віз, борона, букер, сани, годинник, 5 подушок, кожух, 2 пари ботинок, піджак, 4 спідниці та 100 аршин полотна [29, с. 99]. Як «куркулів», так і «розкуркулених» приймати до колгоспу було заборонено. Без майна і без домівки біль-

пність цих людей вижити не змогли. Тих же, хто під тиском влади змушений був «добровільно» вступити до колгоспу, вже з перших днів «соціалістичного життя» чекало демонстративне приниження людської гідності. Навіть центральним органам влади ставали відомі факти, коли на Полтавщині керівники сільських рад та уповноважені райкомів партії на свій розсуд арештовували селян та знущалися з них, били іноді до смерті, а при «прийомі до колгоспів» міряли аршином, «дивилася у зуби», оглядали їх як звичайних тварин [29, с. 195]. Місцеві органи влади доповідали республіканському керівництву, що особливо активно противилися колгоспному життю жінки. Ось характерне повідомлення: «А я все одно в колгосп не піду, розведуся, повішусь, або заріжусь, а не піду, він як собі хоче» [29, с.325]. Та найстрашніше селян чекало після того, як основна маса одноосібників насильницьким шляхом була об'єднана у колективні господарства. У Полтавському районі, наприклад, на початку 1932 року колгоспниками стали близько 80% усіх домогосподарів. Тоді ж і почалася за вказівкою із Москви масова викачка не лише зерна, а й узагалі всіх продуктів. Якщо зерно потрібне було для продажу на Заході для одержання валюти, то конфіскацію картоплі, буряків, квасолі і т.п. можна пояснити лише одним: цілеспрямованою політикою компартії на знищення певної частини українського населення. Для вилучення продуктів харчування комуністичні вожді наказали створити в усіх районах так звані «буксирні бригади» по 3-5 осіб у кожній. Для того, щоб процес відбору продуктів був ефективнішим, буксирним бригадам було рекомендовано «працювати» не у своїх, а в сусідніх селах, навіть у сусідніх районах. Очоловували роботу цих офіційних банд знову ж таки комуністи і комсомольці, а загалом не керівництво було за райпарткомом. Що стосується Полтавського району, то згідно рішення ВУЦВК від 9-го лютого 1932 року «Про утворення областей на території УСРР», окремого Полтавського району до 1937 року не існувало [1, с.88]. Основна частина сіл сучасного району знаходилася в адміністративному підпорядкуванні, Полтавської міськради, і, відповідно, Полтавського міського комітету комуністичної партії. Подібна ситуація була характерною і для Кременчука. Саме райпарткоми тут займалися керівництвом так званою «хлібозаготівельною кампанією».

Міськпарткоми нещадно придушували найменші коливання, що мали місце у середовищі сільських комуністів відносно реальності доведених державою планів хлібоздачі, заготівлі м'яса та інших харчових продуктів. Так, 29 липня 1932 року бюро Полтавського міськпарткому заслухало на своєму засіданні питання «Про антипартійне поведіння окремих партосередків, сільрад та колгоспів під час прийняття планів хлібозаготівлі». Було, зокрема, відзначено, що секретарі партосередків та голови Ковалівської, Тахтаулівської, Розсошинської, Грабінівської,

Курелехівської та Парасковіївської сільрад виступили проти запропонованих планів. Вони заявили: «Дати такий план - означає свідомо грабувати, розвалювати колгоспи і примусити колгоспників харчуватися макухою» [8, с.33]. Переконавшись у тому, що після здачі усього зерна державі колгоспи району не виконали і половини наміченого Москвою плану, Полтавський міськпартком 10 листопада 1932 року наказав при-ступити до переобмолоту соломи і перевіювання половини. «Весь хліб, що буде одержаний унаслідок цієї роботи - пересівання посліду, половини і при обмолоті соломи, негайно заприходувати в книгах колгоспу і провести необхідні виправки в цифрах валового збору хліба... МПК вимагає уповноважених МПК, секретарів партосередків, голів сільрад, всієї парторганізації дійсно більшовицької боротьби з розкрадниками хліба, в якій би це формі не було...» [17, с.189] - говорилося у цій постанові. Тогочасна влада поспішила дати місцевим органам відповідну юридичну базу - сумнозвісний закон від 7 серпня 1932 року, відомий у народі як «Закон про п'ять колосків». Стаття №2 цього закону вимагала застосовувати у якості судової репресії за розкрадання колгоспного і кооперативного майна вищу міру соціального захисту – «розстріл із конфіскацією всього майна і заміною при пом'якшуючих обставинах позбавленням волі на термін не менше 10 років з конфіскацією усього майна» [29, с.424]. Амністія для «розкрадців» у даному випадку заборонялася. У роз'ясненні Верховного Суду СРСР від 22 вересня 1932 року говорилося, що дію цього закону слід застосовувати навіть відносно тих злочинів, які мали місце до 7 серпня 1932 року, причому судово-слідчі органи були зобов'язані завершувати слідчі дії і ухвалювати вирок не пізніше 15-ти денного терміну з моменту виникнення справи [29, с.525]. З осені 1932 року в документах як партійних, так і радянських органів влади, починаючи від Москви і закінчуючи Полтавою, червоною ниткою проходить лінія на посилення репресій щодо тих, хто з тих чи інших причин не виконував свідомо завищених планів хлібозаготівель. Так, 9-го листопада 1932 року Нарком'юст УСРР надіслав у райони, у тому числі і до Полтави, таємного листа, у якому місцевим судам було наказано «негайно організувати по 5-10 сесій Нарсуда для розв'язування справ районів, що надто відстають». Республіканське керівництво вимагало від органів юстиції «вживати негайних та рушучих заходів по боротьбі з розтринькуванням, розкраденням та приховуванням хліба. Судові процеси в цих справах треба ставити з потрібною швидкістю та нещадно карати злочинний елемент...» [29, с.539]. Інструкція Раднаркому УСРР від 11 листопада 1932 року, яка не підлягала опублікуванню, дещо уточнила терміни судової репресії - «від 5 до 8 днів з моменту порушення справи у виїзних сесіях нарсудів на місці, безпо середньо у селі» [29, с.546]. Че

рез два тижні, 25 листопада 1932 року, Нарком'юст УСРР у своєму розпорядженні вимагав від прокурорів посилити боротьбу за хліб шляхом скорочення проходження судової справи до трьох днів [29;531]. На прикладі функціонування Полтавського кущового суду є можливість переконатися, що місцева влада без будь-яких сумнівів виконувала одержані з центру вказівки. При винесенні відповідного вироку Полтавський кущовий суд, як і сотні інших, не звертав особливої уваги на докази «злочину». Досить показовою у цьому зв'язку була доля Петра Щербини з с. Пушкарівки, якого агенти ДПУ схопили 11 листопада 1932 року, коли той повертався з Полтави додому. В його мішку було виявлено кілька кілограмів кукурудзи, крупи і картоплі, які йому вдалося купити на базарі. Незважаючи на те, що знайшлися свідки, які підтвердили факт купівлі продуктів, «злочинець» одержав 10 років таборів у далеких місцевостях СРСР за «кражу радгоспної кукурудзи». Касаційна скарга, направлена ув'язненим до Харківського обласного суду, виявилася безрезультатною [11;27]. Найменший вияв невдоволення діями влади по конфіскації усіх харчових продуктів, які виявляли у селян вищезгадані «буксирні бригади», закінчувалися арештом і тривалим ув'язненням. Так, Григорій Локошко з хутора Тернівщина посмів заявити таке: «Колгосп - це гірше панщини. Раніше у панів працювали і то годували, а тепер працюєш і сидиш голодним. Колгоспи довго існувати не будуть і повинні розпастися». Вирок «народного» суду - 6 років таборів [11;56]. Проте, враховуючи похилий вік «злочинця», який від голоду ледве пересувався, на основі відповідного законодавства було вирішено у далекі табори його не відправляти, а обмежитися висилкою за межі свого села. Знайомство із судовими справами ще і ще раз засвідчує яскраво виражений політичний характер винесених Полтавським кущовим судом вироків. Так, за невиконання планів хлібозаготівель голова Кротенківської сільської ради М.С. Коломієць у грудні 1932 року одержав 10 років таборів. Таке ж саме покарання було призначене іншому «злочинцю» - голові колгоспу з села Черкасівки Ф.П. Шепітьку [12;43]. В той же самий час справжні злочинці, якими у цілому світі є убивці та гвалтівники, нерідко одержували від того ж самого Полтавського кущового суду по 4-5 років [13;111]. Так звані «правоохоронні» органи не лише не охороняли жодних прав громадян, а, навпаки, самі нерідко порушували як писані, так і не писані закони, найелементарніші норми загальнолюдської моралі. Показовим у цьому зв'язку є факт, виявлений у матеріалах вищезгаданого кущового суду. Так, 19 квітня 1932 року о четвертій годині ранку міліціонер міжвідомчої міліції - Григорій Канава, який перебував у радгоспі ім. Червоної Армії, затримав біля села Триби громадян Ганну Одокієнкову та Степана Горбаня з печеним хлібом, який той, буцім-то,

був украдений у радгоспі. Затриману дівчину було доставлено до контори радгоспу, де її допитували міліціонери Канава та Негрій. На допиті був присутній заступник директора радгоспу - Дмитро Василевський. Довідавшись, що хліб Одокієнковій дала її тітка - Марина Власенко, було вирішено доставити до контори і цю громадянку. Остання повідомила, що дала племінниці не вкрадений, а свій власний хліб. Не одержавши бажаного зізнання, міліціонери примусили дівчину лягти на лавку, закотили їй спідницю «і почали наносити побої по задній частині тіла». Після цієї екзекуції, до кімнати запросили Степана Горбаня і гуртом, разом із заступником директора, почали бити його руками й ногами. «Потім розбули й залізною палицею почали наносити побої по п'ятах, а руками - по шиї та губах». Згодом Горбаня вивели надвір, де примусили стати на коліна, продовжували побиття, яке чергувалося із стріляниною понад головою жертви. Ледве живого селянина кати затягли у кімнату, кинувши його на підлогу. Обговоривши ситуацію, трое негідників вирішили Марину Власенко звалтувати. «В кабінет, де в той час були Назаров, Янушик та Василевський, - читаємо у відповідній справі Полтавського кущового суду, - покликали громадянку Власенкову якій Василевський запропонував лягти... Янушик приставив до лоба револьвер, загрожуючи їй, що коли вона не ляже, то застрелить її» [13;110]. Далі у судовій справі детально описано, як «правоохоронці» разом із заступником директора гвалтували робітниць радгоспу ім. Червоної Армії 17-ти річну Г.Л. Одокієнко та 18-ти річну М.П. Власенко. Як же покарав цих справжніх, а не уявних злочинців «народний» суд? Вирок виявився досить м'яким: усім по 5 років позбавлення волі, але не у далеких таборах Сибіру, а «в загальних місцях без поразки у правах» [13;114]. Ця справа є різким контрастом на фоні іншої, пов'язаної з арештом 2 травня 1933 року нічного сторожа - Івана Григора, «який доїв корову приблизно в час ночі... і зразу ж випив з кухля молоко». Беручи до уваги, що Іван Григор був до революції куркулем, а злочин є «доведеним і соціально небезпечним», суд ухвалив позбавити його волі «в далеких таборах терміном на 10 років...» [28;133]-. Звертає на себе увагу час «злочину» - травень 1933 року, коли голод уже лютував в усій Україні. Аналіз відповідної інформації Харківського облземууправління, у підпорядкуванні якого була і Полтавщина, дає підстави говорити, що Полтавський міськпартком організував досить ефективну роботу по примусовому вилученню у селян зерна для створення посівного фонду у 1933 році. У будь-якому випадку, в числі відстаючих Полтава у 1933 ніколи не згадувалася [19;82]. Що ж до голодуючих, то це питання місцеву владу зовсім не цікавило. Саме такий висновок напрашується після ознайомлення з документами бюро і секретаріату Полтавського міськпарткому

за перше півріччя 1933 року. Абсолютна більшість питань, які розглядали в цей час полтавські комуністи, стосувалися ходу хлібозаготівлі. При цьому, майже кожного дня бюро та секретаріат МПК вимагав від каральних органів посилення репресій щодо тих, хто не виконував поставлених завдань. Так, на своєму засіданні 10 січня 1933 року бюро міськкому вимагало вжити «2-3 найрішучіші репресії включаючи відібрання присадибної землі та виселення з хати...» У випадку зволікання з боку місцевих партосередків та сільської ради з репресіями, міськпартком сприйматиме це як «компрометацію самої ідеї репресивних заходів до злісних нездавців» [7;33]. У середині січня бюро міськпарткому констатувало незначні зрушення у справі хлібозаготівель, адже в окремих сільських радах план було виконано лише наполовину. На своєму засіданні 12 січня 1933 року керівництво полтавських комуністів вимагало затаврувати як капітулянтську тезу: «шукали, бачили, що нічого немає» [7;36]. Через кілька днів бюро оголосило дезертирами 8 уповноважених міськпарткому, які вважали неможливим виконати доведені селам Мачухи, Курилехівка, Абазівка, Черкасівська та Ковалівка плани хлібозаготівель, вимагаючи виключення їх з партії та звільнення з роботи [7;49]. З метою поліпшення справи хлібозаготівель, бюро Полтавського міськпарткому застосувало такий метод, як розподіл свого активу із розрахунку один комуніст на 3-4 хати. З колгоспників було організовано кілька так званих «штурмових бригад», які повинні були шукати і знаходити приховане зерно, а разом з ним і інші продукти, придатні до харчування [7;144]. Однак, і «штурмовики» не могли знайти потрібного центру хліба. Шукати хліб як тільки могли: переривали все в хаті, розвалювали комини, довбали підлогу. У середині лютого 1933 року бюро Полтавського міськпарткому констатувало, що за дві п'ятиденки у полтавських селян було відібрано лише 268 центнерів зерна, або 1,1 % від запланованого, а загалом з початку 1933 року - 3497 центнерів або 14,7% плану [7;88]. Коли прийшов час сіяти хліб, виявилось, що селянам сіяти нічим. Не лише у колгоспах, але й в одноосібників зерна не було, що підтверджується таким фактом: станом на 30 квітня 1933 року в одноосібників села Черкасівка було засіяно з 286 га лише 4,0 га; Парасковіївки з 202 га - 3,1 га; в Грабінівці з 92 га - 1,4 га; в Супрунівці з 265 га - 8,5 га і т.д. [7;328] Колгоспний сектор за рахунок виділеного з держрезерву зерна посіяв 71,1% зернових, хоч працювали колгоспники з 4 годин ранку до 21 години вечора [7;328]. Та позитивних наслідків їх каторжної праці було мало. Наприкінці травня і на початку червня, коли з'явилося різнотрав'я, яке люди почали активно вживати у їжу, смерть косила цих нещасних тисячами. У Полтаві, наприклад, в окремі дні березня 1933 року на вулицях міста підбирали понад тисячу мерців [19;67],

яких – спеціальні похоронні команди не встигали своєчасно хоронити, що спричиняло розповсюдження важкого смороду від трупів, що розкладалися. Влада негайно знаходила винних, караючи в'язницею цього разу вже гробокопачів. Спроби полтавців виїхати за межі області у пошуках продуктів найчастіше виявлялися невдалими, по-перше, через відсутність у селян паспортів, по-друге, через заборону виїжджати до Росії. Саме таким було рішення секретаріату Полтавського міськпарткому від 27 січня 1933 року [9;8]. Область, як і вся Україна була, по суті, блокована підрозділами внутрішніх військ, міліції та ДПУ, що зайвий раз підтверджує свідомий намір влади заморити голодом частину селянства. Якщо б не було це так, то чому влада не рятувала голодуючих дітей, заплющуючи очі на масову смертність у дитячих будинках, мешканців яких важко запідозрити у «зриві планів хлібозаготівель». Є свідчення про масову загибель дітей безпосередньо в місті. «Полтава мала особливо недобру славу, - писав у своїх спогадах американський журналіст Генрі Чемберлен, - не раз ми чули в Москві про вози, що проїздили рано вранці вулицями міста, підбираючи трупи мертвих людей... В Полтаві голоду не можна було заперечити, хоч його розмір зменшували... Коли ми оглянули село Жуки, недалеко Полтави, то два місцеві службовці старанно спрямовували пас у доми дрібних службовців місцевого колгоспу. Раптом ми вирішили зайти в крайню хату. Ми знайшли там 14-літню дівчину, що згорбилася на лаві, яка стояла біля хатньої стіни.

- Чи є в неї батько?
- Так, він працює в полі.
- А мати?
- Ні, її мати, її брати й сестри повмирали за останньої зими й весни» [22;198].

В одному із спогадів очевидців подій 1933 року в Полтаві читаємо: «Часто, по декілька разів на добу, проводилися облави на безпритульних дітей... Їх ловили десятками, сотнями, закривали у товарних вагонах (для худоби. - М.Я).

Діти кричали, виривалися, крик стояв на пів-Полтави... Одного разу, коли я вже поверталася додому з поїздки, на вокзалі почула: дітей закрили у вагонах і вони всі там померли. Люди казали, що дітей було більше сотні...» [3;237]. Полтавський міськпартком практикував і такий метод колективної відповідальності, як занесення на «чорну дошку» тих сільських рад (сіл, з навколишніми хуторами), які найбільше відставали по таких показниках, як хлібозаготівля. Згідно відповідної постанови партійної влади, були занесені у лютому 1933 року на «чорну дошку» мешканці Ковалівської та Парасковіївської сільських

рад, куди міськком не лише заборонив завозити будь-які товари, але й наказав протягом тижня негайно вивезти увесь «наявний крам» [8;89].

З точки зору оцінки Голодомору 1932-1933 років як геноциду, тобто цілеспрямованого знищення всього народу або його певної частини, важливо відмітити факт голодування не лише селянства, у якого забирали усі, без виключення, продукти харчування, але й інших верств населення. мова у даному випадку йде про таку небезпечно для комуністичної влади як категорій громадян УРСР, як учительство. Час від часу Народний Комісаріат освіти одержував інформацію з місць, у тому числі з Полтави, про те, що учителям по кілька місяців не видавали ніяких харчових продуктів. «Прокурор на заяву про те, що не видають борошна, - читасмо в одному з повідомлень, - відповів глузуванням» [29;334]. Не можна безболісного співчуття читати лист Івана Лашкевича, учителя села Мачухи, який він адресував голові ВУЦВК Григорію Петровському ще у лютому 1932 року. «Вам пишу вже четвертого листа про різні потреби...Дорогий, золотий, коханий, Григорію Івановича! Не допустіть померти у муках, дайте хліба...Якщо на казенного, дайте свого, дайте, візьміть де хочете, будьте милосердні, поспішіть, пришліть... Прошу, молю слізно дати якнайшвидше...» [29;163]. Однак це і прохання, як і тисячі інших, залишилося без відповіді. Цей учитель, як і половина мешканців села Мачухи, загинули мученицькою смертю.

Дітей селян голод не рятував навіть тоді коли випускники середніх шкіл ставали студентами. Якщо службовці могли розраховувати на щоденну норму хліба всього від 200 до 400 грам, то в студента Полтавського сільського господарського інституту було лише 200 грам, тарілка рибної юшки, дві ложки каші чи кислій капусти. Про стан справ студентів цього вишу можна судити з того, що у зимову екзаменаційну сесію 1932/33 навчального року чверть студентів не мали фізичних сил з'явитися до інституту для здачі відповідного іспиту. Голодували навіть викладачі. Так, професор Ф.М.Богдан – Катанцев на одній з лекцій заявив : « Я в даний момент по справжньому голодую, а тому співчуваю і вам, студентам» За такі висловлювання цього викладача з роботи було негайно звільнено з висновком: « Як науково – педагогічний працівник цінності «не має»[39;4]. Рятуючись від голодної смерті люди їли собак, кішок, пацюків, а інколи навіть мав місце канібалізм. Так у селі Чернече Семенівського району батько на суді зізнався : «Коли я різав сина, то він міцно спав і жодного разу навіть не крикнув».

Завершуючи виклад подій 1932-1933 років в Україні, нагадуємо, що комуністична влада протягом усіх наступних десятиліть всіляко приховувала свій злочин проти українського, як, втім, і проти ряду інших народів колишнього СРСР, здійсненого нею у 30-ті роки ХХ

ст. Досить символічним є те, що офіційна російська влада і через 85 років після жахів 33-го всіяко замовчує вищезгаданий терор голоду. А в окупованому Криму дійшли навіть до того, що привселюдно спляють, як це робили гітлерівські націонал-соціалісти, книги, у яких зафіксовані небажані для злочинців гуманістичні ідеї. Злочинцям протиприродні такі поняття, як доброти, честь і совість, адже для них насилля – найвищий ідеал. Події 1932-1933 років в Україні загалом і на Полтавщині, зокрема, лише підтверджують це.

Список використаних джерел

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648-1941 рр.) Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. – Полтава: Департамент поліграфія ПП «ЕНТ», 2002. – 205 с.
2. Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України / А. Альтерман. – Харків, 1928. – 177 с.
3. Білоусько О. А. Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ ст.): Підручник для 10 класу загальноосвітньої школи / О. А. Білоусько, О. П. Єрмак, В. Я. Ревегук. – Полтава: Оріяна, 2005. – 371 с.
4. Веселова О. М. Голодомор в Україні, 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочин проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – 2-е вид., допов. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – 274 с.
5. Воловина О. Регіональні відмінності втрач від голодомору 1932-1934 рр. в Україні / О. Воловина, С. М. Плохій, Н. М. Левчук, О. П. Рудницький, А. Б. Ковбасюк, П. Є Шевчук // Український історичний журнал. – 2017. – №2. – С.76-116.
6. Граб Василь. Кушніренко Віра Платонівна / Василь Граб // Реабілітовані історією. Полтавська область. Кн. 5. – Київ – Полтава: Оріяна, 2007. – С.244-246.
7. Державний архів Полтавської області. – Ф. П – 12. – Оп.1. – Спр.29:«Протоколи засідань бюро Полтавського міськкому КПУ і об'єданого засідання бюро міськкому та президії МКК». (1932 р). – 232 арк.
8. Державний архів Полтавської області. – Ф. П – 12. – Оп.1. – Спр.38: «Протоколи засідань бюро Полтавського міського комітету КП(б)У (1933 р.)». – 353 арк.
9. Державний архів Полтавської області. – Ф. П – 12. – Оп.1. – Спр.39: «Протоколи засідань бюро міськкому партії та засідань секретаріату (1933 р.)». – 353 арк.
10. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р – 2020. – Оп.1. – Спр.410: «Кримінальна справа Щербини П. І.» – 21 арк.
11. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р – 2020. – Оп.1. – Спр.915: «Кримінальна справа Локошко Г. І.» – 31 арк.
12. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р – 2020. – Оп.1. – Спр.321: «Кримінальна справа Шепітька Ф. П.» – 69 арк.
13. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р. – 2020. – Оп. 1. – Спр. 503: «За звинувачення Назарова Михайла, Веселовського Дмитра...» – 162 арк.
14. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р. – 3938. – Оп. 1. – Спр. 108: «Карточки на адміністративні райони і на міські поселення Полтавської області по матеріалам переписів 1926 та 1939 років». – 80 арк.
15. Єрмак О. П. Матеріали Державного архіву Полтавської області про демографічні процеси на Полтавщині в 30-ті роки / О. П. Єрмак // Архівний збірник на

посвяту 90-річчя Полтавської Вченої архівної комісії. – Вид-во «Полтава», 1993. – С. 154-162.

16. Єрмак О.П. Вплив голодомору 1932-1933 років на демографічну ситуацію вполтавському селі / О. П. Єрмак // Голодомор 1932-1933 років на Полтавщині. До 60-річчя трагедії. Матеріали наук. конф. – Полтава, 1993. – С. 105-109.

17. Єрмак О.П. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині (1929-1933 роки) // Злочин проти народу: До сімдесятиріччя голоду – геноциду 1932-1933 років в Україні. Матеріали регіональної науково-теоретичної конференції 22 листопада 2002 р. – Полтава, 2002. – С. 15-85.

18. Єрмак О. П. Рец. на кн.: Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава: Оріяна, 2008. – 1200 с. / Исторична пам'ять. – 2009. – №1. – С. 136-138.

19. Єрмак О.П. Ціна «великого перелому» / О. П. Єрмак // Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині (1929-1933 рр.): Зб. док. і мат. – Полтава, 1997. – С. 5-52.

20. Єфименко Геннадій. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи і матеріали / Геннадій Єфименко. – Київ, 2003. – 127 с.

21. Жученко В. С. Історіографія голоду 1932–1933 рр. на Полтавщині / В. С. Жученко // Голодомор 1932-1933 років на Полтавщині. До 60-річчя трагедії: Матеріали наук. конф. – Полтава, 1993. – С. 46-51.

22. Зеленський О. Голод як знаряддя політики // Голод 1933 року в Україні. Свідчення про винищення Москвою українського селянства / Упоряд. Ю. С. Семеновенко. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 197-207.

23. Известия Центрального исполнительного комитета. – 1925. – 15 мая.

24. История Коммунистической партии Советского Союза. В 6 томах. В 8 книгах. – Т.4. – Кн.2. – М.: Политиздат, 1971. – 607 с.

25. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу: Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997. – 400 с.

26. Капустян Г. Т. Пам'ять 33-го кличе молодих. Сповіді свідків і слово історика / Ганна Тимофіївна Капустян: Кременчук. держ. політехн. ун-т імені Михайла Остроградського; Асоціація дослідників голодоморів в Україні. – 3-е вид., доп. – Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2017. – 600 с.

27. Ковтун Г. К. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині / Г. К. Ковтун, В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк // Реабілітовані історією. – Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – С. 5–49.

28. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині 1932-1933 роки. Збірник документів і матеріалів. – Полтава, 1997. – 264 с.

29. Колективізація і голод на Україні 1929 -1933. Зб. мат. і документів / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г.М. Михайличенко, С.П. Шаталіна; Відп.ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1992. – 736 с.

30. Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1935. – М.: Политиздат, 1957. – 568 с.

31. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. / Р. Конквест. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.

32. Кульчицький С. В. Про міжнародне визнання голодомору геноцидом / С. В. Кульчицький // Історія та правознавство. – 2016. - № 28-29. – С. 3-10.

33. Марочко В. І. Голодомор-геноцид 1932-1933 років в Україні: політичний дискурс / В. І. Марочко // Історична пам'ять: наук. зб. / ред. М. І. Степаненко; Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2014. - № Вип. 30-31. - С. 53-61.
34. Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору: антропологічного-демографічний дискурс / В.І. Марочко // Українській історичний журнал. – 2017. - №5. – С. 112-132.
35. Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс / В. І. Марочко // Український історичний журнал. – 2017. – № 5. – С. 112-132.
36. Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Полтавська область/Упор. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. - Полтава: Оріяна, 2008. - 1200 с.
37. Платунов Н. И. Переселенческая политика советского государства и ее осуществление в СССР (1917 – июнь 1941 гг.) / Н. И. Платунов. – Томск: Изд-во ТГУ, 1976. – 283 с.
38. Постановления Совета Труда и Оборона «О ближайших задачах колонизации и переселения» // Сборник документов и распоряжений по переселению. – М.: «Новая деревня», 1927. – С. 18-20.
39. Поточний архів Полтавської державної аграрної академії: Архівна справа №460: «Личное дело Богдан-Катанцева Федора Николаевича». – 27 арк.
40. Про голодомор 1932 – 1933 років в Україні // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 50. – С. 504.
41. Ревегук В.Я. Голодомор 1932-1933 років / В. Я. Ревегук // Полтавщина. Протибільшовицький Рух опору 20–30-х років ХХ століття: нариси історії / В.Г. Ревегук. – Полтава, 2016. – С. 260-281.
42. Сергійчук В. До питання про витоки геноциду українства в 1932–1933 роках / В. Сергійчук // Народна творчість та етнологія. - 2016. - № 1. - С. 11-18; Його ж. Нехтування вітчизняними архівами як ознака неповноцінності досліджень про Голодомор-геноцид 1932–1933 років / В. Сергійчук // Народна творчість та етнологія. – 2018. - № 2. – С. 35-54.
43. Скляров Л. Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы стольпинской аграрной реформы / Л. Ф. Скляров. – Изд-во Ленинград. ун-та, 1962. – 588 с.;
44. Соловей Дмитро. Сказати правду. Три праці про голодомор 1932-1933 років / Дмитро Соловей. – К.; Полтава, 2005. – 277 с.
45. Якименко М. А. Українське село: сім десятиліть перебудови (Матеріали до курсу «Історія України» і спецкурсу «Історія сільського господарства і селянства України»). – Полтава, 1993. – 118 с.
46. Якименко М. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки століпінських реформ (1906-1913 рр.): Монографія / М. Якименко. – Полтава: РВВ ПДАА, 2009. – 148 с.
47. Якименко М. Голодомор 1932-1933 років на Полтавщині: як це було? / М. Якименко // Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору у 1932-1933 років в Україні. Полтавська область... – С. 7-17.
48. Якименко М. Крах соціальної утопії, або примусова колективізація на Полтавщині та її наслідки / М. Якименко // Зоря Полтавщини. – 1989. – 18 лютого та 19 лютого (закінчення); Те ж саме: Прапор. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 144-151.

49. Якименко М. А. Переселення селян як метод боротьби радянської влади з аграрним перенаселенням в Україні напередодні голодомору 1932-1933 рр. / М. А. Якименко // До 70-річчя голодомору в Україні 1932-1933 роки. Матеріали наукової конференції. – Полтава, 2002.

50. Яхонтов А. П. Переселения и колонизация. (Конспект лекций, читанных на землеустроительных курсах в 1924 году) / А. П. Яхонтов. – Харьков: Тип. «Харьковская печать», 1925, - 105 с.

51. Ямзин И. Л. Учения о колонизации и переселениях / И. Л. Ямзин, В. П. Вошинин. Научно-политехнической секцией Государственного ученого совета допущено в качестве учебного пособия для высших учебных заведений. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1926. – 322 с.

УДК 316.362:[94(477):34/.485"19"]-029:3

Лахач Тамара Олександрівна

к.і.н., доцент кафедри історії України

*Полтавського національного
педагогічного університету*

імені В.Г.Короленка

(м.Полтава)

ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНОГО АСПЕКТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933-х РОКІВ

Автор запропонованої статті, спираючись на архівні матеріали, намагається простежити процес формування нової системи родинних потреб і ціннісних орієнтацій особистості внаслідок трансформаційних змін, державного впливу і загальних перетворень української сім'ї в умовах Голодомору 1932-1933-х років. Для цього характеризує основні соціальні аспекти даної проблеми.

Ключові слова: *трансформація, голод, Голодомор, українська сім'я, батьки, діти, смертність, суспільство.*

Сучасний етап вітчизняної науки позначений збільшенням частки досліджень з соціальної історії. У цьому зв'язку неабиякий гносеологічний потенціал має вивчення історії сім'ї. Особливої актуальності набуває дослідження зміни суспільної моделі та структури українських родин під впливом політики більшовиків., що зайняло вагомe місце в історії ХХ століття. До такої, безперечно, належить питання трансформації української сім'ї в умовах Голодомору 1932-1933-х років.

Метою нашої розвідки буде спроба, спираючись на архівні матеріали, простежити процес формування нової системи родинних потреб і ціннісних орієнтацій особистості внаслідок трансформаційних змін, державного впливу і загальних перетворень української сім'ї в умовах Голодомору 1932-1933-х років.

Історіографія питання. Соціоісторичний аналіз трансформації української сім'ї в умовах Голодомору 1932-1933-х років ще не був предметом спеціальних історичних дисциплін. Значний масив наукових пошуків сучасних дослідників представлений у формі викладу документальних свідчень очевидців. Проте у більшості, висвітлюючи в політичній та економічній площині різні історичні факти розвитку української історії першої половини 1930-х років, автори розглядають проблему трансформації сім'ї у радянській Україні як додаткову чи порівняльну інформацію, яка здебільшого є дотичною до нашої теми.

Однак наша розвідка була б неможливою без наявності праць, які так чи інакше торкаються проблеми. Розгляду трагічних сторінок у долях українських селян і їх родин присвятили свої праці С. Кульчицький [1, 2, 3], В. Даниленко, Г. Касьянов [4], І. Білас [5], С. Білокінь [6], Ю. Шаповал [7, 8] та інші. Дослідники висвітлюють питання трансформації української сім'ї в умовах колективізації та Голодомору 1932-1933-х років і звертаються до опису соціальних подій, психологічного стану суспільства і, зокрема, сім'ї.

Крім того, в останні роки історіографія проблеми розширюється за рахунок досліджень суспільно-політичної історії. Студії О. Реєнта [9], Г. Капустян [10] та інших описують життя українського села і сім'ї у 20-30-х роках ХХ століття.

Перш за все зазначимо, що умови родинного життя, правила суспільного існування, особистий світогляд кожного із членів української сім'ї на вказаний період був зумовлений регламентаційним режимом радянської держави. Тому не дивно, що в основі Голодомору хоча й не було свідомого спрямування на викорінення сім'ї як соціального інституту, проте винищення українського народу само собою передбачало її дестабілізацію. Голодомом більшовики руйнували фізичну і духовну спільність людей, підривали споконвічні національні традиції та інтереси.

Під час голоду 1932–1933-х років випадки смертності радянська влада фіксувала зазвичай у секретних спецповідомленнях. Цим займалися партійні особи, що вели статистику у вигляді загальної кількості смертей чи особистісних випадків, а також повідомляли про загальний становище сімей. Так в описі про стан сімей с. Тарасівка Київського району зазначалося, що у 1931 році заселених садиб було 400, а у

1932 році – 200. Більшість дворів пусті, розвалені, а точний облік населення відсутній; в с. Медвяне «...у колгоспному секторі знаходяться в набряклому вигляді... 160 сімейств. Одноосібний сектор, що являв собою 40% села, має 238 опухлих родин. З 19 по 30 травня 1932 року в селі померло від голоду 30 чоловік. Згідно з заявою голови сільради, кожного дня помирає від голоду 3–4 чоловіки, із них частина дітей у віці 9-14 років». Далі йде висновок, позбавлений будь-якого сенсу і розуміння виявлених фактів: «...із вищеописаного цілком очевидний дещо порушений зв'язок і довіра мас до місцевих організацій» [11, 60]. Програма, за якою найчастіше проводилися обстеження, охоплювала такі параметри: смертність на селі; перевірка правдивості чуток про вживання у їжу падали; з'ясування справжніх голодних набряків; матеріальне становище родин червоноармійців; процент порожніх залишених дворів; політичні настрої на селі; допомога, що надається голодуючим [12, 5].

Щоб отримати такі відомості, влада систематично направляла для перевірки в райони одного-двох партійних діячів, які згодом інформували обласні центри про стан голодуючих сімей. Так, у таємному листі до секретаря ЦК КП(б)У Косіора комуніст Річницький, який перевіряв Уманський район, інформував, що за 4 дні перебування у цій місцевості він об'їхав 13 сіл і характеризує ці села: 1) «Село Кузьмина Гребля – смертних випадків 45. Щодня помирає 4-5 чоловік; опухлих до 25% села (це 1000 чоловік)... Актив розпадається, є смертні випадки серед активістів. На дитмайданчику 200 дітей. Серед них немає ніякого руху: одні сидять, інші лежать, бліді... частина опухлих і т.д.» [13, 79]; 2) «У с. Степківці був факт людоджерства... на селі деякі двори вимерли зовсім. Сам я бачив родину, засуджену на повне вимирання. Одна дитина вже не ворухиться, друга опухла, але ще ходить. Мати опухла і вже говорить тільки пошепки (харчується у колгоспній їдальні)» [14, 80].

Іронія долі була в тому, що партійні діячі, такі, як Річницький і йому подібні – вихідці з тих же українських родин колгоспників та селян, котрі в 1932 – 1933-х роках помирали з голоду. Але для одних це стало кар'єрою, а для інших – трагедією. Причина полягала у формуванні нової системи світогляду, що відбулося за рахунок репресивного тиску і змін ціннісних орієнтацій кожного громадянина радянської України. Радянська влада, орієнтуючись у своїй діяльності на окремо взятого індивіда, продовжувала пропонувати замість сімейних індивідуально-статусні цінності (в аналізованому випадку – кар'єрне зростання замість голодного існування). Тож не дивно, що визначення нових пріоритетів «нових громадян» з позиції офіційної

ідеології носило форму жорстокості та цинічності щодо решти населення і їх родин.

Найбільша кількість фактів голоду в Україні була зареєстрована секретними відділами ДПУ УСРР у лютому-березні 1933 року. У окремих районах це явище прийняло масовий характер. На думку автора, на увагу заслуговує те, що різного роду звітна документація фіксувала, здебільшого, не кількість голодуючих осіб, а кількість голодуючих сімей. Так, згідно довідки ДПУ УСРР № 183 «Про продовольчі труднощі та вражені голодуванням райони України» від 12 березня 1933 року було зафіксовано у 738 населених пунктах 139 районів було встановлено голодуючих 11 067 сімей: Дніпропетровська область – 6436; Київська область – 1363; Вінницька область – 625; Донецька область – 573; Одеська область – 131; Харківська – 116 і т. д. [15, 8].

З інших областей України надходила подібна інформація. Згідно даних тасмних відділів ЦК КП(б)У від 1933 року стає відомим, що у Полтавській області «Труднощі з продовольством відмічаються у 58 селах 16 районів, де ними охоплені 404 сімейств колгоспників і 480 сімейств одноосібників. Від недоїдання є опухлі у 305 сім'ях і померло 15 чоловік» [16, 21]; у Харківській області «У 23 селах зареєстровані факти захворювання і голодних набряків. У Краснокутському і Глобинських районах продовольчі труднощі стосуються окремих сімей переселенців, серед яких помітні тенденції повернення до свого краю» [16, 23]; у Донецькій області «За додатковими даними у Маяковському районі серед 40 колгоспів вражені продовольчою незабезпеченістю 29. У цих колгоспах потребують продовольства 2.620 сімейств у кількості 10.117 чоловік. За останні 3 місяці із 40 колгоспів подано 965 заяв про вихід» [16, 24]; у Миколаївській області «Труднощі з продовольством відчувають сім'ї переселенців, що прибули в колгоспи як планово, так і позапланово...» [16, 21-25].

Такі дані були зібрані без урахування вокзалів, куди голодні батьки, не маючи змоги прогодувати своїх дітей, приносили їх і залишали. В особистому листі голові ДПУ УСРР Балицькому його заступник Амелін констатував: «... є села, де значна частина дорослого населення роз'їхалася по різних містам у пошуках заробітку і хліба, залишивши дітей на призволяще. У ряді сіл... голодують колгоспники та їх сім'ї. Серед них є багато хворих і опухлих на ґрунті голоду... У зв'язку з цим кожного дня помирає декілька чоловік» [17, 41].

Подібна інформація слугувала основним джерелом для радянських спецархівів і зберігалася у формі статистичних звітів. Прикладом може слугувати одна із таких таблиць (див.: табл. 1) [18, 1-7].

Таблиця 1

Про стан Київської області у зв'язку з продовольчими труднощами за 1933 рік

	25 березня	5 квітня	15 квітня
Кількість сіл, що постраждали	1214	1378	1577
Загальна кількість голодуючих	398201	474540	493644
Із них дітей	178544	245283	262109
Дорослих	164152	208741	210138
Загальна кількість опухлих	88721	101683	97715
Потребуючих госпіталізації	31678	37588	36632
Із них дітей	16269	19026	18698
Дорослих	10768	14066	13952
Госпіталізовано	11294	23248	24168
Із них дітей	5457	14158	15068
Дорослих	6588	6679	8135
Померло з 1/1	14548	26479	27809
Оздоровлено	-----	7776	19900

Згідно наведених даних у таблиці чітко прослідковується тенденція збільшення кількості сіл, які постраждали від голоду, загальної кількості голодуючих осіб та смертних випадків дорослих і дітей за кожен місяць у всіх областях України. Стає зрозумілим, що Голодомор змінив звичний ритм життя українського суспільства, його соціальні корені й призвів до дестабілізації віковичних і усталених форм сімейної моралі, де батьки і діти переставали бути «єдиним цілим організмом». Надалі такі перетворення докорінно змінили соціальну ідеологію всієї нації загалом.

Одним із негативних перетворень, яке виникло на цьому ґрунті – були доноси. Вони захочувалися владою. 12% з виявленого майна давали тому, хто доносив. Тому нерідко доноси були останнім порятунком від смерті - отримати ті 12% і за рахунок цього прожити ще кілька днів. Інколи доносити змушував страх - треба було «стукати» на випередження, щоб не донесли на тебе. Така процедура доносів поступово почала вкорінюватися у суспільство саме з початку 30-х років. До цього процесу залучали дітей. Їх змушували доносити через вчителів. У школі давали завдання написати твір: «Як мої батьки ставляться до радянської влади», «Як мої батьки саботують вступ до колгоспів» або «Як мої батьки переховують хліб». Зразки таких контрольних робіт

зберігаються в архівах України і свідчать про те, що ще з дитинства дитину привчали до доносів і підслуховування за власною родиною.

Знаючи небаченої у світі суспільної деформації, багатовекторні потреби українців перетворюються в просте і єдине бажання – вижити. Про це свідчать й інші факти – факти канібалізму, що стають апогеєм у визначенні всіх руйнівних факторів трансформації української сім'ї в умовах Голодомору. У ці складні для України часи сім'я, як осередок суспільства, і шлюб, як традиційний засіб формування сім'ї, втрачають свої споконвічні форми існування та переходять у нову стадію розвитку. Такий новий розвиток шлюбно-сімейних взаємин мав фундаментом людський відчай, невпевненість і спустошеність. Інакше, як можна пояснити такі факти: Київська область, Володарський район, с. Петрашівка – колгоспниця з'їла труп свого померлого чоловіка; Тетіївський район, с. Черепин – одноосібниця зарізала свою дочку 10-ти років і з'їла; Ставищанський район, с. Олександрівка – колгоспник 52 років разом з родиною, що складалася із 6 душ, з'їли 3-х власних дітей: дочку 3-х років, хлопчиків 7 та 10 років» [15, 100].

За таких обставин держава повинна була схаменутися, але, знаючи про випадки людодівства, трупоїдства і навіть подекуди торгівлі людським м'ясом, вона не змінила своєї політики. Людей, різних за віком, фахом, життєвим досвідом, об'єднала спільна трагічна доля, залишки багатодітних сімей нагадували швидше угруповання за вимушеними інтересами, ніж родинну спільність з глибоким соціальним корінням. Принцип взаєморозуміння між поколіннями вкрай загострився, а подекуди й зник. Площина родинних протиріч переросла в протистояння «старого» і «нового» суспільства, а родинні потреби, культура та ціннісні орієнтири були зведені до примітивних норм виживання.

Окрім усього вищесказаного, варто зауважити, що Голодомор супроводжувався ще й руйнацією принципу взаєморозуміння поколінь через спектр обрядовості. Такі основні обряди, як родини, пострижи, хрестини були заборонені ще у 1920-х роках. Але українські родини намагалися будь-що проводити дані релігійні церемонії. Проте, у період 1932-1933-х років давні обряди самі собі переставали існувати. Так, на початку 1932-го року похрестити новонароджену дитину їхали у міста за десятки кілометрів і щоб про це ніхто не знав. Метрики свідомо знищували. Інколи хрестини відбувалися вночі у хаті за закритими вікнами. Проте уже на початку 1933-го року багато очевидців Голодомору стверджували, що коли у церкві били у дзвони, то вони плакали, оскільки хотіли дійти до храму, але не мали сил.

Весілля також у цей час перестали відзначати. З'явився новий термін - «сходитися» або «складати людей до купи». Бо без обряду він-

чання українські селяни шлюб не визнавали, тому й казали, що нові пари не шлюб брали, а сходилися. Весілля було у активістів. Неодмінні атрибути - духова музика, горілка. Якщо раніше весілля відбувалося протягом 3-7 днів зі співаннями пісень, випіканням короваїв та дотриманням інших обрядів, то тепер це перетворилося на звичайну гулянку.

Похорони за традиційним обрядом перестали проводитися також саме в 1932-1933-х роках. Навесні 1933-го було важко ходити вулицями, бо скрізь лежали трупи. Діти, які пережили Голодомор, часто не розуміли: чому раніше до покійника ставилися так шанобливо - омивали, відспівували, голосили, справляли поминки - а тепер їхні останки розтягували вуличні пси. Їхню психіку травмувало, коли вони бачили, як збирачі трупів чіпляли тіла гаками, часом навіть живих людей. Їх просили: «Лиши мене, я ще живий». Збирачі відповідали: «А що, мені ще й завтра по тебе їхати?». Збирати трупи - було роботою. За збирання трупів в день можна було отримати шматки хліба чи тарілку баланди [11, 53-56].

Таким чином, руйнівного впливу під час штучного Голодомору знали, передусім, сімейні відносини. І хоч держава не мала на меті прямого переслідування інституту сім'ї, однак усі соціальні протиріччя відображалися саме на ній. Коли членам родини вдавалося вижити, не померти з голоду, їх згодом могли звинувачувати в міфічних злочинах проти радянської влади. Зрештою, кожна українська сім'я відчула на собі наслідки формування нової системи родинних потреб і ціннісних орієнтацій особистості, що були зумовлені опосередкованим впливом державної трансформації сімейних взаємин у радянській Україні 1930-х років.

Сім'я як осередок українського суспільства, основа традиційного відтворення людства і зв'язків між суспільством і родиною у 1932 – 1933-х роках опинилася на межі духовного та культурного виснаження. Зазнаючи глибокої трансформації, потреби українців переростають у протистояння «старого» і «нового» суспільства, а родинні потреби й ціннісні орієнтири особистості зводяться до примітивних норм виживання. У ці складні для України часи сім'я як осередок суспільства втрачає свої звичні форми існування і зазнає кардинальної деформації. На думку автора, це вплинуло на формування кризових тенденцій сімейних змін, що з усією очевидністю проявилися у наступні десятиліття.

Бондарчук Євгеній Вадимович
*студент 4 курсу історичного факультету
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В.Г.Короленка
(м.Полтава)*

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ГОЛОДОМОРУ І КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

У статті аналізуються форми протесту проти насильницької колективізації, у яких провідну роль відігравали жінки. Акцентується увага на сучасних підходах, які базуються на методах соціальної історії та психології, їх гендерних аспектах. У статті використані матеріали, які локалізовані Полтавищиною. Ідентифіковані місця найбільш масових протестів.

Ключові слова: *колективізація, Голодомор 1932 – 1933 рр., , гендер, репресії.*

Постановка проблеми. Більшовицька влада ще на початку свого становлення проголошує антирелігійну стратегію, ухваливши в січні 1918 р. декрет про відокремлення Церкви від держави і школи від церкви. Сучасні зарубіжні та вітчизняні історики виділяють три етапи політики радянського уряду, щодо церкви міжвоєнного часу: перший (1918 - початок 1920-их рр.) – наступ на Церкву методами воєнного часу; другий (середина 1920-их рр.) – лібералізація державно-церковних відносин, спровокована НЕПом; третій (кінець 1920-их–1930-ті рр.) – курс на остаточне витіснення релігії й Церкви з життя радянського суспільства [1, ст. 213]. Ці періоди з різною інтенсивністю характеризувалися: вилученням церковних цінностей, руйнуванням храмів, репресіями проти духовенства, створенням безбожницьких гуртків тощо. Звичайно, такі заходи викликали невдоволення не тільки серед церковної ієрархії й духовенства, але й віруючих. Особливо болісно це сприймалося в сільській місцевості, де світоглядні орієнтири населення орієнтувалися на релігійні традиції, а авторитет Православної церкви був надзвичайно високим.

Одночасно з наступом на релігію наприкінці 1920-их років розпочалися докорінні зміни у сільському господарстві, що виявилися

у насильницькій колективізації та штучно створеному Голодоморі. Основною формою селянського опору в цей період стали масові стихійні бунти, які через переважання в них жіночого сегменту органами ДПУ іменувалися «жіночими волинками», «бабськими бунтами» або «баб'ячими демонстраціями» [2, ст. 14, 18].

Наступ радянської влади не міг не консолідувати різні верстви сільських мешканців, які намагалися захистити свої інтереси. Згідно з марксистсько-ленінською історіографією духовенство та селянство вважалися двома антагоністичними станами. Однак в умовах радянських перетворень 1920–1930-их рр. склалася інша картина їхніх стосунків. Поширеним явищем став захист жіноцтвом культових споруд, котрі руйнувалися активістами та органами радянської влади або передавалися для господарських і культурно-освітніх потреб. У свою чергу духовенство підтримувало протестуючих в організації бунтів та формулюванні вимог, що висувалися повсталими. Подібні тенденції були характерними й для Полтавщини, яка перебувала в епіцентрі суцільної колективізації, суттєво постраждала від Голодомору та яку не могла обійти богоборча політика більшовиків. Отже, на прикладі нашого краю можемо показати взаємодію двох суспільних сегментів, об'єднаних протестними настроями щодо колективізації й антирелігійної політики радянської влади.

Метою дослідження є аналіз конкретних проявів підтримки Церквою масових селянських виступів на Полтавщині, а також гендерного аспекту опору заходам радянської влади на селі на рубежі 1920–1930-их рр.

Джерельною базою статті є використані автором документи партійних органів з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Аналіз досліджень і публікацій. Така форма спротиву як жіночі «волинки» на Полтавщині розглядалися науковцями фрагментарно, як правило в контексті політики колективізації або масових репресій. Відомості про них знаходимо у Ю. Борщенко, Г.Т. Капустян, Н.В. Бем, В.Я. Ревегука, О.П. Єрмака. Звертався до цієї теми і автор статті. Проте лише у В.Я. Ревегука описаний конкретний випадок участі духовенства у цих подіях. У свою чергу згадки про «жіночу» активність у протидії закриттю церков та вилученню церковних цінностей знаходимо у дослідників В.О. Пашенка, А.М. Киридон, Л.Л. Бабенко.

Протягом 1928-1932 рр. на території Полтавщини з різною періодичністю прокотилися хвилі «жіночих волинок». Так, виступи пройшли у 12 районах сучасної Полтавської області, з яких у 20 населених пунктах відбулися активні протестні дії. Звичайно, найбільший їх розмах зафіксовано у 1932 р., коли йшлося вже не тільки про майно та

життя окремих односельців, але й мешканців цілих сіл. Виходячи до сільських рад, колгоспних дворів та зерносовищ, населення вимагало повернути їм усупільнену худобу та реманент, видати хліб на зароблені трудовні тощо. Частина виступів закінчилася розграбуванням комор, складів, пакгаузів з зерном, а в Шишацькому, Великобагачанському та Миргородському районах «волинки» переросли у справжні локальні повстання з фізичними зіткненнями та антивладними гаслами. Причини селянських протестних виступів уряд пояснював куркульською пропагандою на селі. Проте документи свідчать, що голод та репресії штовхали до опору всі прошарки сільського населення: бідноту, середняків, куркулів і, навіть, колгоспників [3]. Свій внесок у розгортання «жіночого руху» зробило і сільське духовенство.

Така ситуація неабияк хвилювала радянську владу, а тому в травні 1932 р. (в час найбільшої кількості масових селянських виступів за весь період колективізації) до чотирьох охоплених виступами районів області Харківським обкомом КП(б)У було надіслано спеціальну комісію. У доповідній записці комісії секретареві обкому Р.Я. Терехову, окрім аналізу причин волинок, повідомлялося, що в числі організаторів бунту в селі Попівка Миргородського району був колишній церковний староста [4].

З інформаційного листа Наркомату юстиції УСРР ЦК КП(б)У від 31 травня 1932 р. стало відомо, що в с. Пісках Лохвицького району, де волинки в середині травня відбувалися тричі, щоразу сигналом до початку виступів було биття на сполох в церковні дзвони [5].

Подібний випадок відбувся також влітку, 29 серпня 1932 р. в с. Крячківка Пирятинського району, де жінками було зірвано спробу організувати «червону валку» та вивезти хліб з села. Так, одна з організаторок опору біднячка Нечипоренко послала якогось підлітка, щоб церковними дзвонами скликав громаду рятувати хліб [6, с. 267-268].

За підтримку «волинок» священика, поза сумнівом, чекав арешт. У слідчих справах їх поряд з куркулями вважали головними організаторами бунтів. Нерідкісними випадками було фальсифікування подібних справ для остаточної дискредитації Церкви, її звинувачення в антирадянській діяльності.

З іншого боку масові селянські виступи виникали й на підтримку Церкви. Газета «Вісті» від 5 січня 1930 р. нарікала на «вибухи релігійної істерії серед жінок-колгоспниць, слідом за серією божественних маніфестацій» [7, с. 169]. Напередодні Великодня 1930 р. їх хвиля охопила села Сумського, Чернігівського, Полтавського, Прилуцького, Первомайського, Миколаївського, Сталінського округів. Населення захищало не тільки діючі храми, але висувало вимоги повернення раніше відібраних храмів [8, с. 201].

Висновки. Отже, в умовах руйнування традиційного укладу українського села, гоніння на релігію і Церкву, селянство вдавалося до стихійних форм протесту. Жіночі волинки були своєрідною відповіддю на порушення базових прав на власність і свободу віросповідання сільського населення.

Джерела і література:

1. Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920-і роки / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Вип.1-2, 1998. – ст. 213-228
2. Спротив геноциду. Книга-каталог виставки / Український інститут національної пам'яті. - Київ-Львів: Часопис, 2015. – 80 с., іл.
3. Бондарчук Є.В. Жіночі волинки на Полтавщині як форма антибільшовицького спротиву. – Роботи учасників шостого конкурсу студентських наукових робіт «Український визвольний рух 1920-х - 1950-х років». Київ: Центр досліджень визвольного руху, КНУ ім. Т. Шевченка // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.cdvr.org.ua/sites/default/files/attached/bondarchuk_eugene_0.doc
4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5401, арк. 20
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5489, арк. 24
6. Ревегук В.Я. Полтавщина. Протибільшовицький Рух опору 20-30-х років ХХ століття: Нариси історії. / В.Я. Ревегук. – Полтава: Полтавський літератор, 2016. – 306 с.
7. Конквест Р. Жнива Скорботи : колективізація і Голодомор / Роберт Конквест. – Київ: Либідь, 1993. – 275 с.
8. Оліцький В.О. Опір православного населення Сумщини антирелігійній політиці 1920 – 30-х рр.: форми, методи та наслідки / В.О. Оліцький // Грані. Історія. – Вип. № 8 (136), 2016. – ст. 197-204

Сезін Дмитро Сергійович
*Аспірант кафедри українознавства
Кременчуцького національного
університету ім. Остроградського,
(м. Кременчук)*

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ «БОЛЬШОГО ТЕРРОРА» НА ОСНОВЕ ИЗУЧЕНИЯ ЛИЧНЫХ И СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЛ СОТРУДНИКОВ НКВД

В статье сделана попытка оценить размах Большого Террора с помощью данных из личных дел сотрудников НКВД- какова была обычная нагрузка на работника оперативно-следственного аппарата в годы, предшествующие приказу №00485. Сделана также попытка сравнить имеющиеся в НКВД списки подозрительных лиц и количество репрессированных в 1937-1938 годах на примере Камышинянского района Полтавской области. Автором сделан вывод, что поток дел настолько превышал привычный для него, что следователь или оперуполномоченный в этих условиях не мог нормально работать по уже заведенным делам. Поскольку количество лиц, содержащихся в имеющихся карточках кратко было меньше, нежели реально осуждено, то без фальсификаций следственных дел обойтись он не мог.

Ключевые слова: СССР, Большой Террор, Нарком Ежов, Полтавская область, НКВД.

Автор статьи занимается изучением репрессивной политики НКВД в 1930-е годы на Полтавщине, публикует статьи по этой теме, а также является соавтором коллективной монографии «Польская операция НКВД в Полтавской области». В последнее время вследствие расширения доступа к личным делам сотрудников НКВД появилась возможность под новым углом взглянуть на деятельность НКВД в это время, а также ранее известные данные тоже заиграли новыми красками от этого же.

Массовые репрессии 1937-1938 года в литературе сначала получили название «Ежовщины» от фамилии Наркома Внутренних дел СССР, затем стало популярным название «Большой Террор». Согласно документам, в Полтавской области за период с августа 1937 по январь следующего года было арестовано свыше шести тысяч человек. Из них

троцкистов и правых 151, участников военно-фашистского заговора 42, украинских националистов 1046, по польской операции 1312, по немецкой 140, по японской 21, по греческой 37, церковно-сектантской 400, по кулацкой операции 3377, сионистов 27. С первого января 1938 по первое августа того же года был арестован 6791 человек, в том числе по польской линии 1152 человека, по немецкой 234, по румынской-четыре, по болгарской – шесть, по японской – 27, по иранской – 24. Из них за этот период осуждено было 4353 человека.

Известен факт, что попытка Ежова рассматривать дела по приказу №00485 потерпела крах, поскольку «двойка» в лице Ежова и Прокурора СССР просто не успевала их рассматривать. На 10 января 1938 года из полтавских оставались нерассмотренными в Москве дела на 452 человека по польской линии и 94 по немецкой, а ведь на стол Наркому продолжали ложиться дела из других областей, краев и республик. Поэтому Ежов сдался и сосредоточил свое личное внимание на особо важных для него делах, а основная масса работы была передана на областные тройки.

Приведенные выше цифры достаточно давно введены в оборот, но анализировались они больше с точки зрения массовости либо рассматривались судьбы отдельных лиц и или страт, подвергнувшихся репрессиям. Теперь у нас есть возможность глянуть на эти цифры еще и вот с какой стороны.

Сейчас стало доступным личное дело сержанта госбезопасности Махновецкого Льва Соломоновича. До 1937 года он работал в Камышненском районе (ныне не существует), а во второй половине 1937 года переведен в Кременчугский городской отдел НКВД оперуполномоченным.

В деле содержатся данные о его «нагрузке» в районе. За первую половину 1936 года:

Работает с агентом С. (он считается ценным), который сам бывший политбандит и работает по линии политбандитизма. Завербован в 1933 году.

Производит подготовку к вербовке трех агентов.

1. М. (ФИО автором не приводятся) – инспектор района, подготавливается к работе по линии бывших петлюровцев и церковников.

2. Н. (также) агроном МТС-для освещения разработки соседнего райотдела НКВД «Певцы», на тех разрабатываемых, которые живут в данном районе.

3. О. (также) – для освещения разработки учителей, бывших членов «Просвиты».

Они разрабатываются по теме «Консолидация» – украинская националистическая группировка учителей из села Поповка, бывших

членов «Просвиты» под руководством некоего галичанина-скрипникова, прибывшего в СССР вместе с оккупировавшими СССР немцами в 1918 году.

Связан с 7 осведомителями, из них 5 по линии украинской контрреволюции, 1 по политбандитизму, 1 -сельской интеллигенции.

В первом полугодии вербовки не производил.

Имеются две разработки: «Хористы» и «Консолидация».

Имел пять дел-формуляров, из них одно влито в разработку, остальные переведены в списочный учет.

На списочном учете состоят 43 человека бывших политбандитов, по белой контрреволюции 12 человек, по связи с закордоном-10, польских перебежчиков- (цифра попала под шивку дела, поэтому неизвестна).

За полугодие заведено 2 дела, по которым фигурирует 5 человек.

Одно – статья 69 УК УССР.

Второе – было 54-8(террор) с применением закона от 7 августа 1932 года, но перекалвалифицировано по статьям 170 и 78.

Дела заведены по осведомлению.

Результатов из суда еще не получено.

Вторая половина 1936 года.

На связи имеет 6 осведомителей и одного агента.

Агент этот считается ценным и взят под контроль Облуправлением НКВД,

Имеет три оперативных разработки, из них одно заведена в первой половине года, а две-в отчетной.

Названия этих дел: «Озверевшие» и «Неугомонные».

Заведено два дела-формуляра -одно по линии 5 отдела (5 отдел тогда занимался контрразведкой), другое по линии сельской контрреволюции.

Дело «Неугомонные» ликвидировано, по его материалам 4 человека привлечены по статьям 54-8(террор) и 19.

Прекращенных дел нет.

Выявлен один беглый кулак и возвращен к месту жительства.

Оценка руководством-удовлетворительно.

(Примечание автора: здесь использованы формулировки и данные того времени).

Из характеристики на него Кременчугского гортдела НКВД.

«Оперативной работой не занимается, так как брошен на следственную работу, с которой успешно справляется.

С октября по декабрь 1937 года он «получил сознание» 18 шпионов (польских, румынских, немецких, греческих). Во время следствия вскрыл шпионско-диверсионную группу румын из 5 человек.»

Начальство им как следователем на тот момент довольно.

Приведенные сведения не совсем понятны в деталях (что такое, например, дело-формуляр), но, обратившись к усилиям Махновецкого в Камышнянском районе, можно увидеть, что он за полгода вел два дела, по которым проходили пять человек. Из них только одно дело по шпионажу (возможно, то самое по линии пятого отдела). Данных за предыдущие годы не найдено.

В Кременчуге же он за три месяца проводит дела 18 человек только по шпионажу, которые он успешно заканчивает. Невольно возникает вопрос о доверии к обоснованности этих дел, учитывая практически полное отсутствие опыта у Махновецкого в этой области, а также качественное ведение дел даже по критериям НКВД того времени. Пока автор знаком только с одним делом, которое вел Махновецкий, оно явных признаков фальсификации не имеет.

В личном деле приведены данные о наличии в районе данных на подозрительных с точки зрения НКВД лиц в количестве несколько больше 65 человек, фактически их может быть еще меньше с учетом возможного выезда, смерти и пр. На 1937 год в области имелось 45 районов и два города областного подчинения. Если разделить число репрессированных поровну на все районы и города, то на район в среднем приходится около 280 репрессированных за времена «Большого Террора» (разумеется, это очень грубая прикидка, поскольку число репрессированных в областном центре априори должно быть выше, чем в Камышнянском районе). А в районе имеются компрометирующие материалы на многократно меньше число подозреваемых.

Если же вспомнить, что, по утверждению А.А. Волкова, в 1938 году являвшегося Начальником Областного управления НКВД, при образовании Полтавской области заново в ней не было необходимых картотек подозрительных лиц и прочего инструмента оперативного учета. Поэтому в условиях прессинга со стороны руководства НКВД следственно-оперативный работник оказывался перед необходимостью взять и найти откуда угодно подозреваемых и материал для их ареста и осуждения. При этом он зачастую не имел должной квалификации для подобной работы.

Примером чему служат многие дела. В качестве примера можно привести дела на сотрудников 27го военного склада в городе Кременчуга. В два дела вшит протокол очной ставки между обвиняемыми Фостий и Трахтенбергом, в котором следователь задает вопрос: «Комплектовали ли они заряды к определенной артсистеме?» Оба отвечают «да», следователь Гравель подшивает протокол в дела, не замечая, что он задает неправильный с точки зрения логики и оперативной работы

вопрос. Комплектование зарядов входит в их профессиональные обязанности, и они именно эти должны делать, как и сам Гравель ловить шпионов. Смысл в этом вопросе был бы, если требовалось сказать, что ими осуществлялась вредительская комплектация этих зарядов, но Гравель этого не замечал, возможно, по причине перегрузки, возможно, по причине недостаточной квалификации. Одно слово - и вот такова его цена. Частым является проведение сразу многих следственных мероприятий в один день, в ряде дел - четыре – пять очных ставок в день. До и после этого дня в деле движения нет. Поэтому Гравель от перегрузки не только допускает фальсифицированные данные в деле, но и не замечает, как несколько раз подряд повторяет один и тот же абзац.

Из показаний Волкова и следственных дел также известно о том, что ряд лиц осуждены, при этом в документах дела указаны одни паспортные данные, в решении в Москве - другие, а в следственной тюрьме содержался человек с третьими. Волков указывал, что частично это получалось потому, что из области в район звонили и требовали срочно представить данные по делам на «Двойку», которые к тому времени не были готовы, а, возможно, и не существовали. Зачастую эти списки в область докладывались по телефону в область. Поэтому нет ничего удивительного, что при такой системе работы даже непреднамеренные ошибки были многочисленны.

Попытки Ежова в таких условиях провести в жизнь свой приказ №00485 представляются не только как несанкционированное убийство тысяч людей, но и как полное незнакомство с имеющейся практикой оперативной и следственной работы в своем ведомстве. Результат не заставил себя ждать.

Автор планирует и далее продолжить работу по изучению дел жертв «Польской операции» в Полтавской области. Он также приносит свою благодарность Евдокимовой Е.Е. и Сезину С.Ю. за помощь в написании этой статьи.

Источники и литература

1. Архив УСБУ в Полтавской области. Личное дело Махновецкого Л.С. №110462
2. Архив УСБУ в Полтавской области. Следственное дело на Волкова А.А. №28052 т.1
3. Архив УСБУ в Полтавской области. Следственное дело №12045 на Трахтенберга З.М.
4. Архив УСБУ в Полтавской области. Следственное дело №105814 на Фостий Ф.Д.
5. Архив УСБУ в Полтавской области. Следственное дело №4163 на Амчелавского И.И.

Сезін Сергій Юрійович
здобувач кафедри українознавства
Кременчуцького національного
університету ім. Остроградського,
(м. Кременчук)

ДЕЛО СТАРШИНЫ БЕЗРУЧКА ЧАПАЕВСКОЙ ДИВИЗИИ (АПРЕЛЬ 1937 ГОДА)

У статті розповідається про справу старшини Д.Безручка, якого через невдалий жарт ледве не звинуватили у тероризмі у квітні 1937 р. Однак, не зважаючи на « атмосферу 1937 року», керівництво старшини проявило мужність і позитивно охарактеризувало його, товарищі по службі – теж, а прокуратура Харківського військового округу звільнила Д.Безручка і припинила справу.

Ключевые слова: Репрессии в СССР, Полтавская область, «покушение» на Наркома Ворошилова, статья 54 УК УССР, 25 стрелковая дивизия имени Чапаева.

Автор занимается исследованием историей Кременчуга в 20-40 годы XX века, в том числе судьбами представителей польской диаспоры Полтавской области, ставших жертвами политических репрессий в этот период.

В процессе поиска ему попалось дело одного из военнослужащих Полтавского гарнизона, с которым хотелось ознакомить присутствующих, поскольку в нем, как в зеркале, отразилось сложное время и отражение это выявило человеческие качества каждого участника событий.

16 апреля 1937 года группа военнослужащих 25 стрелковой дивизии имени Чапаева, сидя в комнате отдыха, обсуждала предстоящий Первомайский парад войск в городе Харькове. Это были старшины Безручко и Коркишко и оружейный техник Топчий [1].

Обсуждение вращалось вокруг вопроса, приедет ли в город Харьков Нарком Обороны Ворошилов принимать парад или нет. Собственно, никто из присутствующих по своему служебному положению не мог достоверно знать, приедет ли Нарком, поэтому они просто болтали. И тут, как гром с ясного неба, прозвучали слова одного из участников обсуждения: «Ворошилов в Харьков не приедет, потому что он будет убит в Москве.» Это сказал старшина сверхсрочной службы Без-

ручко. Кого-то из присутствующих это поразило больше всех, отчего не позднее 20 апреля история стала известна НКВД.

Потому что 23 апреля в городе Харькове прокурор Харьковского ВО Сафронов подписал постановление о мере пресечения для обвиняемого, то есть об аресте. 27 апреля в Полтаве был выписан ордер на его арест. Но ордер пришлось продлевать, так как старшина выехал в область в служебную командировку для занятий с переменным составом и вернулся в Полтаву позже. 30 апреля он был арестован, и у него в квартире проведен обыск. Тут обнаружилось еще одно нарушение со стороны Безручко. У него дома лежала карта, не подлежащая оглашению, которую он получил для проведения учений и по возвращении обязан был сдать обратно. Но якобы не успел, потому решил сдать позже.

Следует добавить, что болезнь хранения секретных карт дома широко поразила комсостав дивизии в этом году. Командир 73 полка Матюхин держал дома две таких карты [2], а помощник командира разведдивизиона Свиридов-аж ТРИНАДЦАТЬ штук [3]! Ну и Безручко тоже поддержал марку комсостава. Поскольку он был всего лишь старшина роты, то только одну, пока не вырос в звании.

Героя истории звали Безручко Даниил Никитович, 1911 года рождения, уроженец села Пришиб Шишацкого района (в анкете указано, что Харьковской области), проживал в городе Полтава, улица Ворошилова (бывшая Пороховая) дом 8, старшина 7 роты 73 полка, украинец, член ЛКСМУ, под судом и следствием не состоял, женат.

Но история с картой самому Безручко вреда не принесла. За нее пострадал капитан Хоростецкий, отдавший карту старшине, а потом не проследивший за ее возвращением. За это он получил выговор в приказе по полку. А вот теперь пришла очередь Безручко отвечать, с чего он взял, что Наркома убьют в Москве? Тем более, что вскоре за арестом наступил Первомай, и никто Ворошилова не убил. Логика подсказывает, что знать об убийстве наркома в столице старшина в провинции может только лишь при знакомстве с деятельностью неких террористов. Возможно, даже при собственном участии в этой организации.

Но старшина посрамил всех, и даже саму логику. Как оказалось, он не то имел в виду. То есть говоря, что Ворошилов будет убит в Москве, он имел в виду не то, что кто-то один или группа таких застрелит Наркома перед парадом. Он имел в виду, что Ворошилов будет принимать парад в Москве и в Харьков не поедет. А что касается слова «Убит»? А вот это обозначает, что Нарком останется в столице, а не умрет насильственной смертью.

И старшина пояснил, что словом «убит» он пользуется именно так. Когда он желает пояснить жене, что никак не может сделать что-то, то

выражается: «считай меня убитым». А когда хочет сказать, что где-то застрелял и не успел: «Я был убит в Полтаве». Жена к этому привыкла и не беспокоится о смерти мужа, когда он звонит и говорит, что убит где-то. Как именно выражался, услышав это пояснение лейтенант госбезопасности Кугно, в протоколе не отражено.

Следует сказать, что в данном случае НКВД явно не доработал. 16 апреля были сказаны слова, подозрительные по терроризму, 20 апреля два собеседника Безручко дали показания, как свидетели, что он действительно сказал про то, что нарком будет убит, и только 27го подписан ордер на арест. Арестован же он 30 апреля. Времени могло и не хватить.

Но потом все пошло достаточно быстро. 30 апреля Безручко допрошен, как обвиняемый по «убитому Наркому» и как свидетель по вопросу о карте, не подлежащий оглашению.

Затем он еще дважды допрошен, 7 мая проведены очные ставки с Коркишко и Топчием. Уже после окончания дела был допрошен Хоростецкий по вопросу о той же карте.

Факт произнесения этих слов Безручко не отрицал, но пояснял, что с его стороны это было необдуманным, неправильным и пр. На очных ставках он со свидетелями соглашался. Характеризован он был начальством положительно, взысканий за весь период службы не имел.

Исходя из вышеизложенного, ему было предъявлено обвинения по статьям 17-54-8 и 54-10.

То есть антисоветская агитация и террористические намерения, не доведенные до конца (так называемая формула «Через семнадцать»). Был подготовлен список свидетелей для суда: Хоростецкий, а также Коркишко и Топчий.

Тем не менее в прокуратуре Харьковского Военного Округа не сочли дело готовым для судебного заседания, а вернули дело в и предложили сделать следующее:

1. Допросить жену Безручко, действительно ли он употребляет слово «убит» и в каких случаях.

2. Лично допросите Безручко, так как представленный материал недостаточен для обвинения по статье 54-10.

Дело по исполнению предоставить в военный Трибунал Харьковского округа с заключением о необходимости предания Безручко суду военного трибунала.

Срок исполнения установлен 10 дней.

Зам, военного прокурора ХВО военюрист 1 ранга Лауберг (фамилия плохо читается).

Документ датирован 22 июня. Возможно, требование уложиться в 10 дней срок обусловлено тем, что истекает двухмесячный срок след-

ствия, и необходимо решать вопрос с его продлением, раз дело еще недостаточно пригодно для предоставления в суд.

1 июля в дело ложится заявление уже известного нам Коркишко, который положительно характеризует Безручко и заявляет, что часто слышит, как Безручко говорит: «считай меня убитым, ушел на обед», «Считай убита-жена ушла на базар». Свои показания про апрельский разговор он подтверждает, считает, что Безручко так пошутил, но «так ли это- сказать не могу».

Еще один сослуживец подтверждает, что слово «Убит» в переносном смысле часто используется младшими командирами. Например, выражение «Бачок убит с тремя» означает, что бачок супа съеден тремя военнослужащими. Безручко также часто употребляет это слово в расширительном толковании.

Безручко также был передопрошен и снова подтвердил, что сказал эти слова не с какой-то контрреволюционной целью, а оттого, что и сам так говорит, когда имеет в виду, что он или кто-то отсутствует, да и среди младших командиров принято использовать слово «Убит» очень часто.

Жена Безручко на тот момент поехала к родителям в Шишацкий район, потому допросить ее не было возможно.

1 июля 1937 года Безручко подписал протокол об предъявлении обвинения, что он с материалами ознакомился, дополнить ничем не может и заявлений никаких не имеет. Подписано прокурором 14 стрелкового корпуса бригавоенюристом Сафроновым.

13 июля датировано постановление военного прокурора 14 стрелкового корпуса Сафронова, который, рассмотрев дело, нашел, что следствие по делу произведено с достаточной полнотой и достаточных данных для привлечения Безручко к суду по статьям 54-10 и 17-54-8 не имеется.

А потому он подлежит немедленному освобождению.

Несколько позже в городе Харькове в НКВД дело было сочтено закрытым и сдано в архив.

Итого старшина отделался неполными тремя месяцами отсидки и вернулся в семью. Дальнейшая его судьба автору неизвестна.

Тем, что Безручко покинул Полтавскую тюрьму свободным, он в первую очередь обязан одному человеку, хотя, возможно, и никогда об этом не узнал. Человека этого звали Сафронов Павел Сергеевич 1894 года рождения, бригавоенюрист, в этот период военный прокурор 14 стрелкового корпуса, а позднее помощник военного прокурора ХВО. К сожалению, для него не нашлось своего Софронова, ибо в 1938 году он был арестован, а в 1940 году осужден к длительному сроку лише-

ния свободы. Умер в августе 1975 года, через 38 лет после описанных событий [4].

Какие выводы могут сделать люди, прочтя об этом деле спустя много лет?

1. «На болтуна не нужен нож».

2. Человек имеет возможность остаться человеком. Поэтому начальство старшины охарактеризовала его только с положительной стороны, и свидетели тоже рассказали о нем не как о человеке, с рождения преисполненном злом и предательства. И военный прокурор не пошел по протоптанной дорожке, подписывая направляемые дела без внимательного прочтения, а сделал по-другому.

Изучение следственных дел военнослужащих 25 СД планируется продолжить и написать монографию по результатам исследования.

Автор благодарит Евдокимову Елену Евгеньевну за помощь в работе над материалами дела.

Источники и литература:

1. Архив УСБУ в Полтавской области, следственное дело №5446 на Безручко Д.Н.

2. Архив УСБУ в Полтавской области, следственное дело на Матюхина Н.М.

3. Архив УСБУ в Полтавской области, следственное дело № 12054 на Свиридова Н.С.

4. Черушев Н.С., Черушев Ю.Н. Расстрелянная элита РККА (комбриги и им равные). 1937-1941. Биографический словарь. М., 2014, с. 498

Здано до друку 26.04.2019 р.
Формат 60x84/16.Times New Roman.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 12,2. Обл.-вид. арк. 12,94.
Наклад 100 прим. Зам. №1911.

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру
серія ДК 3817 від 01.07.2010 р.